

JEDNOU SE VÁS
DĚJINY ZEPTAJÍ:

JMÉNO, DATUM NAROZENÍ,
POVOLÁNÍ, TRVALÉ BYDLIŠTĚ...

Petr Mareš

MOJE DOBRODRUŽNÁ
CESTA SOCIOLOGIÍ

100 let sociologie v Brně z mého pohledu

MASARYKOVA
UNIVERZITA

MOJE DOBRODRUŽNÁ
CESTA SOCIOLOGIÍ

**100 let sociologie v Brně
z mého pohledu**

**MUNI
FSS**

Petr Mareš

MOJE DOBRODRUŽNÁ
CESTA SOCIOLOGIÍ

100 let sociologie v Brně z mého pohledu

**MASARYKOVA
UNIVERZITA**

BRNO 2023

Kniha je šířená pod licencí CC BY-NC-ND 4.0 Creative Commons
Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0

© 2023 Masarykova univerzita
© 2023 Text: Petr Mareš

Přepřacované a doplněné vydání k 25. výročí založení Fakulty sociálních
studií Masarykovy univerzity

ISBN 978-80-280-0379-1
ISBN 978-80-280-0378-4 (brožovaná vazba)
ISBN 978-80-280-0102-5 (1. vyd.) (brožovaná vazba)
ISBN 978-80-280-0103-2 (1. vyd.) (online ; pdf)

*„Sociologický pohled má cenu pro každého,
kdo chce ve společnosti nějak jednat.“*

Berger Peter L. 2003. *Pozvání do sociologie.
Humanistická perspektiva*. Brno: Barrister & Principal, str. 10.

Snímek z dětství členů profesorského sboru FSS MU zachycuje okamžik, kdy se dozvěděli, že se jimi jednou stanou.
(PF 2005 Fakulty sociálních studií)

”

„Cílem vědy je poukázat na struktury reality, skrývající se pod slupkou zdání.“

Bell Daniel. 1999. *Kulturní rozpory kapitalismu*.

Praha: Sociologické nakladatelství, str. 23.

„Osvojovat si poznání vždy a ve všech oblastech znamená učit se nacházet nové rozdíly, rozpojovat jednotné, rozdíly dále specifikovat, dělit velké třídy na menší, aby mohla být interpretace zkušenosti bohatší a zevrubnější.“

Bauman Zygmunt. 1996. *Myslet sociologicky. Netradiční uvedení do sociologie*.

Praha: Sociologické nakladatelství, str. 204 a 217.

„... první moudrostí sociologie je poznatek, že věci nejsou tím, čím se zdají být... Společnost je strukturou fikcí, které jsou vtěleny v rolích, které společnost připisuje jedincům... sociologie je příbuzná komedii, protože tyto sociální fikce (a jejich legitimizace) odhaluje a osvobozuje člověka, protože mu umožňuje postavit se vně jeho sociálních rolí... V jejím jádru je nekončící fascinace rozmanitostí lidského světa a úsilí mu porozumět.“

Berger Peter. 2012. *Dobrodružství náhodného sociologa. Jak vysvětlit svět, a přitom nenudit*.

Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, str. 28–29, 72–73; 75, 261.

„Každý střet názorů je střetem biografí.“

Bauman Zygmunt. 2006. *Humanitní vědec v postmoderním světě*.

Praha: Nadace Dagmar a Václava Havlových – VIZE 97, str. 70.

„Ten, kdo popisuje své jednání, nemusí být ve všem současně i svým vlastním objektivním svědkem... Historik ví, že se jeho svědci mohou mýlit nebo lhát. ... Lež jako taková je (ale také) svým způsobem určitým svědectvím.“

Bloch Marc. 1967. *Obrana historie aneb historik a jeho řemeslo*.

Praha: Svoboda, str. 49, 81–83.

„Individuální paměť, stejně jako paměť kolektivní, ostatně nezaznamenává fotograficky, co se skutečně stalo – jde pouze o rekonstrukce.“

Carrière Jean-Claude a Umberto Eco. 2010. *Knih se jen tak nezbavíme*.

Praha: Argo, str. 57–58.

„Skutečnost není jak známo nikdy jen taková, jaká je sama o sobě, nýbrž i taková, jak ji nazíráme.“

Jung Carl Gustav. 1995. *Člověk a duše*.

Praha: Academia, str. 160 (1921. *Psychologische Typen*).

“

Obsah

ÚVOD.....	11
Co s pamětí?.....	12
Kde začít.....	17
Upozornění.....	18
1. PRVNÍ OBDOBÍ SOCIOLOGIE V BRNĚ.....	21
1.1 Masaryk – můj první kontakt se sociologií.....	22
1.2 Inocenc Arnošt Bláha a brněnská sociologická škola.....	25
2. DRUHÉ OBDOBÍ SOCIOLOGIE V BRNĚ.....	30
2.1 Tání.....	31
2.2 První revitalizace sociologie v letech 1963–1968.....	35
2.3 Brněnská verze revitalizace sociologie v 60. letech.....	37
3. TŘETÍ OBDOBÍ SOCIOLOGIE V BRNĚ.....	43
3.1 Normalizace.....	45
3.2 Počátky normalizace a sociologie v Brně.....	52
3.3 Začátek mé anabáze studiem sociologie v době normalizace.....	54
3.4 Základní handicap našeho studia.....	58
3.41 Psaní a diskuse.....	59
3.42 Četba – nevěděli jsme, proč číst.....	61
3.43 Četba – nevěděli jsme, jak číst.....	63
3.44 Četba – neměli jsme co číst.....	65
3.45 Nebyli jsme seznamováni s jazykem a sociologickým myšlením.....	67
3.46 Chyběli mediátoři a tutoři.....	71
3.5 Laboratoř sociologického výzkumu.....	72
3.6 Moji soukromí učitelé.....	75
3.61 Ivo Možný.....	76
3.62 Jaroslav Střítecký.....	78
3.7 Dodatek.....	81
4. MEZIDOBÍ.....	85
4.1 A co se dělo kolem nás?.....	92
4.2 První krok k univerzitě – Ústav ekonomiky a řízení nevýrobní sféry.....	96
5. ČTVRTÉ OBDOBÍ SOCIOLOGIE V BRNĚ.....	101
5.1 Jak to v Brně začalo.....	104
5.2 Nizozemské intermezzo.....	108
5.3 Stav budov a knihoven.....	109
5.4 Jak jsem se adaptoval – osobní vsuvka.....	112

5.5 Přes ‚Školu sociálních studií‘ k ‚fakultě sociálních studií‘	114
5.51 Organizace bakalářského, magisterského a doktorského studia	122
5.52 Výuka teorie a historie sociologického myšlení	124
5.53 Problémy s filozofií	127
5.54 Výuka metodologie	130
5.55 Tematická struktura výuky	134
5.56 Doktorské studium	135
5.57 Co bylo mým oblíbeným předmětem	136
5.6 Vybrané týmově řešené výzkumné projekty	139
5.61 Obavy a naděje (1990)	141
5.62 Social Consequences of a Change in Ownership (1993)	142
5.63 Nadace START pro výzkum sociální transformace	143
5.64 Mamiet – Etnika, menšiny, marginalizované skupiny (1999–2004)	144
5.65 Mladěro – Mládež, děti a rodina v transformaci (1999–2004)	144
5.66 Value of Children (2003–2005)	145
5.67 European Values Study (1991; 1999; 2008; 2017 bez mé účasti)	146
5.68 Institut pro výzkum reprodukce a integrace společnosti	149
5.69 Institut populačních studií	150
5.7 Jádro mých výzkumných projektů – sociální problémy	151
5.71 Moje cesta k zájmu o sociální problémy	156
5.72 Sociální problémy, jež byly předmětem mého zájmu	158
5.73 Problém etický	167
6. ODCHÁZENÍ	170
7. EPILOG	174
8. POST SCRIPTUM	179
PŘÍLOHY	
Vedoucí semináře/katedry	183
Medailony osob podílejících se na revitalizaci katedry sociologie	184
Možný Ivo (* 1932 Prostějov; † 2016)	184
Střítecký Jaroslav (* 1941 České Meziříčí)	184
Librová Hana (* 1943 Brno)	185
Pácl Pavel (* 1932 Český Těšín; † 2013)	185
Rabušic Ladislav (* 1954 Uherské Hradiště)	185
Keller Jan (* 1955 Frýdek-Místek)	186
Mareš Petr (* 1947 Zlín)	186
Marada Radim (* 1961 Vyškov)	186
Szaló Csaba (* 1968 Nové Zámky)	187
Burjanek Aleš (* 1953 Brno)	187
Musil Libor (* 1959 Brno)	187
LITERATURA	189

ÚVOD

„Když jsem v tom věku byl, v kterémž se lidskému rozumu rozdíl mezi dobrým a zlým ukazuje začíná, vida já rozdílné mezi lidmi stavy, povolání, práce a předsevzetí, jimiž se zanášejí, zdála mi se toho nemalá potřeba, abych se dobře, ke kterému houfu lidí připojiti a v jakých věcech život trávití měl, rozmyslil.“

Komenský Jan Amos. 1970. *Labyrint světa a ráj srdce*.
Praha: Odeon, str. 15 (1631. *Labyrint Světa a Lusthauz Srdce*).

„Svět, v němž jsem vyrostl, svět dnešní a svět mezi nimi oběma cítím stále víc jako naprosto rozdílné světy. Pokaždé, když vyprávím mladším přátelům epizody z doby před první světovou válkou, pozoruji na jejich užaslých dotazech, kolik toho, co pro mne ještě znamená naprostou realitu, pro ně už se stalo nepředstavitelnou historií.“

Zweig Stefan. 2019. *Svět včerejška. Vzpomínky jednoho Evropana*.
Praha: Malwern, str. 6 (1942. *Die Welt von Gestern*).

Oba citáty jako by charakterizovaly tento text. Jeden v osobní a druhý ve společenské rovině, které se ovšem obě vzájemně prolínají a ovlivňují. K tomu prvnímu? V Komenského slovech se již ohlašuje modernita. Nejde o hledání statusu askriptivního, ten ostatně nebylo nutno hledat, získal se *rodem*, ale jde o získání statusu *volbou* a *úsilím* nebo, *chcete-li, smlouvou*. Narozen sám v (již ne ve vrcholné, a ještě ne v úplně pozdní) modernitě, nevyhnutelně i já musel v určitém věku hledat, ke kterému (profesnímu) houfu se připojím, a nakonec jsem se dílem osudu a okolností i volbou ocitl v houfu sociologickém. Peter Berger (1929–2017) nazval knihu, v níž popisuje svou cestu k sociologii a sociologií, *„Dobrodružství náhodného sociologa“* [Berger 2012]. Aniž bych se s ním chtěl porovnávat, bylo to i v mém případě *dobrodružství* a dostal jsem se do něho též *náhodně*. A moje cesta sociologií pak byla ovlivněna náhodami osobními i náhodami (nebo nehodami?) historického vývoje společnosti, v níž jsem žil.

K tomu druhému? Na rozdíl od mých studentek a studentů je pro mě to, o čem píšu, autobiografií, zatímco pro ně je to již historie a o historii se obvykle příliš mnoho neví. Tento text ovšem historií není, i když na některé její momenty odkazuje a hodnotí je, ovšem prostřednictvím mé individuální paměti a mého hodnotového systému. Stejně tak popisuje z mého pohledu okolnosti makro- i mikrosociálního světa, v nichž jsem se pohyboval a které moji cestu sociologií umožnily, ale na druhé straně její průběh i podobu silně ovlivnily a mému myšlení a jednání na ní kladly určité překážky a meze. Pojednávám o své cestě sociologií společně se svou osobní reflexí společnosti, v níž se odehrávala (makrosvět), i s reflexí historie katedry sociologie na Masarykově univerzitě (mikrosvět). Nejde mi přitom ani tak o podrobnou prezentaci informací o výuce sociologie na ní, o vyčerpávající výčet zde realizovaných výzkumů a o prezentaci jejích osobností a výsledků, jako o zachycení a reflexi toho, co zde mělo pro mě osobně význam. Ať už jsem se toho účastnil, nebo ne, vedlo to k vytvoření prostředí, které na cestě sociologií určovalo mé myšlení a jednání.

Co s pamětí?

„Paměť je základním prvkem toho, co se bude napříště nazývat identitou, individuální či kolektivní, jejíž hledání, horečnaté a úzkostné, je v současnosti jednou z hlavních aktivit jedinců i společnosti.“

Le Goff Jacques. 2007. *Paměť a dějiny*. Praha: Argo, str. 111.

„Minulost jako taková vzniká teprve tím, že se k ní lidé vztahují.“

Assmann Jan. 2001. *Kultura a paměť. Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku*. Praha: Prostor, str. 33.

„Jedním z nejdůležitějších aspektů našeho života je, že to, co ‚prožíváme‘, je otevřeno reinterpretaci.“

Gellner Ernest. 2005. *Jazyk a samota. Wittgenstein, Malinowski a habsburské dilema*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, str. 80.

Tento text je založen na mé *individuální paměti*, která je i mou identitou, jak to vystihl Le Goff [2007:111]. Je ale i konfrontací s *kolektivní pamětí* (sdílenou více jedinci, ať je poutají individuální, či společenské vztahy různého charakteru – v tomto případě jedinci z téže generace, k níž patřím) a konfrontací s *historií*. Pro všechny tři přitom není důležité jen to, co se v nich udržuje (ať jde o pravdu, nebo lež), ale i to, co je v nich zapomínáno, nebo dokonce zamlčováno,¹ popřípadě rozdílně interpre-

1 Amnézie není jen poruchou paměti, ale často jde o účelový obranný mechanismus, jenž pomáhá jedincům i kolektivům nezatěžovat se svou nepřijemnou minulostí.

továno či reinterpretováno. Žádná z těchto pamětí a ani historie nejsou sociálně neutrální, neboť bývají často vytvářeny a používány k udržování individuální, ale i kolektivní (národní, třídní...) identity a obsahují symboly této identity, mýty s ní spojené a podporující či legitimizující zájmy a cíle jedinců, institucí a společnosti i prostředky, jimiž jich dosahují.

Mohou být přitom ideologizovány a vydávány za jedinou pravdu o minulosti a budoucnosti (dějiny chápáné jakožto dějiny třídních bojů, vydávání chudiny ve středověku za proletariát, husitství za pokus o beztřídní společnost – přeměna náboženského hnutí na sociální...). Bývají široce prezentovány v systému vzdělávání a sekundární socializace, v médiích a v literatuře...² Platí to o konstatování Zdeňka Nejedlého „*komunisté, dědici velkých tradic českého národa*“, ale i o Masarykově „*České otázce*“ [1895], nacházející smysl českých dějin v evangelické minulosti tehdy již katolické, ba i ateistické populace, nebo o sv. Václavovi, jehož legenda je v dějinách Česka významnější než jeho panování [Pekař 1990:8–62]. Nehledě na drobnosti, které kolem sebe stále nacházíme. Třeba v případě Svatopluka, vládce tzv. Velké Moravy, vkrádajícího se do slovenské kolektivní paměti jako *slovenský král*, nebo středověkého Evropana Karla IV., vystupujícího v české kolektivní paměti jako *otec české vlasti*. Snad jedním z nejhorších příkladů je v současné době převažující (režimem podporovaná) verze kolektivní paměti v Rusku, v níž je podle posledních výzkumů veřejného mínění Stalin chápán jako velký státník a vůdce, který měl v historii země pozitivní roli. I když se připouští, že nastolil v zemi teror s miliony obětí, je to v této v Rusku široce sdílené (prolínající různé společenské vrstvy i generace) kolektivní paměti vyváženo jeho „*podílem na industrializaci země a tím, že ‚porazil nacisty‘ a učinil z Ruska supervelmoc*“.

Moje autobiografie je založena na individuální paměti, a je tedy jen jednou z možných variant minulosti, která vzniká, jak podotýká Assmann [2001:33], tím, jak se k ní vztahujeme. Neboť každá autobiografie interpretuje, *co bylo dříve*, na základě toho, k čemu její nositel dospěl *později*. „*Rozmanitost historických svědectví je téměř nekonečná*“ [Bloch 1967:62]. Michel Foucault [1977] v tomto ohledu zavedl koncept „*counter-memory*“, v němž poukázal na to, že tato rozmanitá svědectví jsou mnohdy vzájemně si odporujícími a proti sobě stojícími výklady historických událostí a faktů, které se mezi sebou liší nejen obsahem, ale i intenzitou, s níž ovlivňují celkový individuální i kolektivní obraz minulosti. A liší se i způsobem, jak jej vztahují k současnosti a budoucnosti. Na což například poukazuje Furet [1994:18] ve své knize „*Promýšlet francouzskou revoluci*“ konstatováním, že o ní „*existují dějiny royalistické, dějiny liberální, dějiny jakobínské, dějiny anarchistické nebo libertinské a tento seznam není vylučovací*“. Jak je tedy zřejmé, i přes snahu o vytváření a udržování jednotné kolektivní paměti (a pojetí historie) existuje

2 Ostatně velká část starší generace v Česku má povědomí o historii své země z knih Aloise Jiráska, filmů Otakara Vávry a televizních inscenací. Aniž si uvědomuje, že jde spíše o mýty a sny o minulosti [Macura 1998] než o její realitu. A není to specifikum české společnosti. V Polsku je povědomí o minulosti ovlivněno romány Henryka Sienkiewicze, ve Francii se o „znalost části její historie“ v široké veřejnosti postarali, jejím výkladem, zejména třeba Victor Hugo nebo Alexander Dumas.

pluralita pamětí, individuálních i kolektivních, jejich jednotlivé verze (ale i detailní popisy či hodnocení událostí nebo osobností v nich) si mohou konkurovat, jedna druhou může podporovat, ale i rozporovat, nebo dokonce potlačovat.³

Svatá Ludmila se může jevit jako svěřice vychovávající budoucího patrona české země, ale též jako mocichtivá babizna, která své snaše ukradla její děti. Může přitom jít o snahu změnit pohled na minulost, nebo jen o opomenutí dobového kontextu – třeba toho, jak se tehdy obecně vychoval dědic trůnu nebo jaká byla rovnováha moci v té době. Svátý Václav může být popisován jako zakladatel a obránce české státnosti i jako někdo, kdo uznal dějinnou svrchovanost německé říše (na což se pak odvolávala i ta ‚*třetí říše*‘ Adolfa Hitlera) nad Čechy – což jsou i anachronismy. Původně šlo o mocenské napětí, ne o napětí náboženské, nacionální či rasové, jak se to interpretovalo později. Husité se mohou změnit z božích bojovníků jak v loupežné bandy, tak i v první komunisty.⁴ Vzpomínky na dobu normalizace komunistického režimu (1969–1989) jsou rozdílné v paměti losers (mnozí ztratili moc, jiní materiální výhody či životní jistoty, identitu...) a gainers pádu komunistického režimu atd.

Ovšem „*nekonečnost interpretací vyplývá z nedostatečnosti lidské mysli, a nikoliv z četnosti pravd*“ [Bauman 2006:131]! Pluralitu pamětí je třeba vzít při popisu dobových událostí v úvahu, ale rozhodně to nemůže, ba nesmí, skončit kognitivním relativismem, či dokonce relativismem kulturním nebo nakonec relativismem morálním [Boudon 2011], k nimž je naše blahobytná, ale špatným historickým svědomím zatížená společnost dnes až příliš náchylná. Osobně jsem se při souběžném popisu své cesty sociologií a výkladu historie sociologie na brněnské univerzitě opřel jak o existující fakta, tak též – a možná zejména – o svou paměť. Autobiografický přístup má svá rizika, ale hodnotu autobiografické sebereflexe pro znalost minulosti oceňoval již Wilhelm Dilthey (1833–1911), který dokonce „*pokládal autobiografii za vůbec nejvyšší útvar dějepiscevtví. Prožitý život v ní vydává svědectví, a protože nemůže než být vetkán do historického času, vydává nejintimnější svědectví historické, zakořeněné hluboko pod prahem vědomého nebo záměrného*“ [Střítecký 1997; 2020].⁵

3 Lze to doložit mnoha texty, jen namátkou text historika Josefa Pekaře (1870–1937) o bitvě mezi husitskými frakcemi u Lipan, prezentované nám v našem dětství v intencích komunistického pojetí dějin jako jedna z tragédií českého národa a považované Pekařem za šťastný den našich dějin, vracející nás do Evropy.

4 Korunu tomu nasadil v roce 2016 předseda ruské komunistické strany Gennadij Zjuganov výrokem „*Ježíš Kristus byl v naší éře prvním komunistou, vždyť bojoval za ubohé, za všechny, komu bylo těžko, a šel by dnes v moskevském prvomájovém průvodu v první řadě ruských komunistů*“ (princip přivlastnění si minulosti). Na druhé straně ale můžeme uvést ironizující interpretaci, podle které je „*Ježíše třeba chápat jako skvělého manažera. Uměl navazovat užitečné kontakty. Byl oblíbeným hostem večeří v Jeruzalémě. Vybral dvanáct mužů s nižším postavením v byznysu a přinutil je vstoupit do organizace, která pak dobyla svět* [Brooks 2001:76].

5 Střítecký jistě věděl, co tvrdí, svou kandidátskou práci v roce 1980 věnoval právě osobnosti Wilhelma Diltheye, o němž psal již dříve i později [Střítecký 1973; 1985]. Viz také třeba [Lenart-Cheng 2018; Rickman 1979].

Je to jistě nadnesené a problematické. Jak upozorňuje Judt, vzpomínka a historie *mají dost společného*, aby se od sebe nedaly odloučit, a jsou nuceny hádat se o odkaz, kterého se nemohou zříct a který si nemohou rozdělit, ale „*dovolit vzpomínce, aby nahradila historii, je nebezpečné*“ [Snyder a Judt 2013:229]. Přesto se k autobiografii přikláním, neboť mi umožňuje nepotlačovat emoce, jež se logicky časem budou z historie a kolektivní paměti vytrácet či nabývat abstraktní podoby.⁶ A nepotlačovat detaily, které v mé mysli neztratily na významu, zatímco v historii se bude jejich význam postupně vytrácet a budou zobecňovány. V jistém smyslu jde o marnou snahu, k přeměně našich osobních osudů a zkušeností zatížených prožitky a emocemi v neosobní historii stejně nakonec dojde. Stalo se tak i v případech závažnějších událostí, než které se odehrály za mého života. Jako tomu bylo třeba v případě stěhování národů, morových epidemií středověku nebo v případě francouzské revoluce koncem 18. století, jejíž pamětníci se jistě divili ještě za svého života jejímu popisu historiky, nehledě na smysl, který do nich tito historici vkládali [viz Furet 1994], v případě světových válek, holocaustu...

Osudy jedinců se rozpustí v textu dějin, podlehnou kategorizacím, budou zabstraktněny, zobecněny (například v podobě *dobových mentalit* v historii či *sociálních charakterů* v sociologii či sociálních procesů), zneviditelněny a zapomenuty. I když o ně mohou mít zájem mikrohistorie či mikrosociologie, ve snaze demonstrovat povahu a fungování makrosystémů na povaze a fungování jejich částí a vice versa. Jak to demonstruje kniha Stephena Kotkina [2022] *„Magnetická hora: Stalinismus jako civilizace“*, zachycující, jak se tento makrosystém s miliony obětí konkretizoval v příběhu každodennosti mikrosystému města Magnitogorsk a jeho obyvatel. Koneckonců je to i případ interpretace normalizace a roku 1989 Ivo Možným [1991; 1999] skrze sociologii rodiny nebo pokus historika Orlanda Figese [2021] převyprávět v knize *„Evropané“* vznik evropské kosmopolitní kultury moderní doby v příběhu vzájemně se proplétajících životních osudů operní zpěvačky Pauliny Viardotové, jejího manžela a ruského spisovatele Ivana Turgeněva (1818–1883), zasazeném do kontextu popisu modernizace společnosti v 19. století.

Historie i sociologie pracují většinou s kategoriemi či ideálními typy získávanými „*jednostranným stupňováním jednoho či několika hledisek a sloučením množství jednotlivých difúzních a diskrétních jevů, které se vyskytují tu více, tu méně, místy vůbec ne a které se spolu s jednostranně zdůrazněnými hledisky spojují ve vnitřně jednotný myšlenkový obraz*“. Ve své pojmové čistotě se tento myšlenkový obraz nikde empiricky nevyskytuje⁷... úkolem je v každém jednotlivém případě zjistit, jak se skutečnost onomu ideálnímu obrazu blíží nebo je mu vzdálena [Weber 2009: 43–44; 1921]. Je to soubor pojmů integrujících vše nevyhnutelně pro postižení skutečnosti. „*Slouží k rozřídění množství izolovaných jevů, k jejich uspořádání podle jednoho nebo několika hledisek*“

6 Existuje i hypotéza, že dějinné vědomí má kognitivní a emocionální dimenzi [Welzer et al. 2010:11].

7 „*Sociologie tvoří pojmy typy a hledá obecná pravidla dění*“ a paradoxně „*čím ostřeji a jednoznačněji jsou ideální typy konstruovány, čím jsou tedy v tomto smyslu světu vzdálenější, tím lépe konají svou službu, a to terminologicky, klasifikačně, jako i heuristicky.*“ [Weber 2009:149 a 150; 1921]

[Boudon et al. 2004:221] – podle kritéria podobnosti, respektive odlišnosti do kategorií (tříd), respektive zařazení určitého jevu jako členu obecnější kategorie. Což představuje specifický způsob generalizace vytvářející typy historické (člověk středověký – válečník a rytíř, rolník, mnich... [Le Goff 1999a], člověk renesanční – kondotíer, dvořan, kupec a bankéř... [Garin 2003], člověk barokní – voják, finančník, misionář, měšťan... [Villarri 2004], člověk romantismu – dělník, lékař, revolucionář... [Furet 2010]) i typy sociologické, jako tradičně, niterně a vnějškově řízené sociální charaktery v knize *„Osamělý dav“* [Riesman 1968; originální vydání 1950], autoritářská osobnost [Adorno 1950] a mnoho dalších.

Václav Bělohradský oprávněně konstatuje, že mezi pamětí a dějinami existuje napětí a „*paměť jako kus naší historické i tělesné situovanosti ve světě, paměť minulých přtkoří nebo naopak minulých výhod je příliš podmiňující, omezující*“, a přepsat ji na dějiny je potřeba [Bělohradský 2021:31]. Otázkou ovšem je, kdy vlastně jednotlivé lidské osudy ztratí autobiografickou jedinečnost a splynou nebo měly by splynout s jinými v obecné kategorie a abstraktní čísla jako součást dějin. Někdy se tak děje v průběhu života jedné generace, někdy to trvá i několik generací (ještě delší dobu může trvat ustálení jejich určité, obecněji přijímané interpretace). Co se týče doby, ve které se vyprávění o mé cestě sociologií a o mém dobrodružství s ní odehrává, musím si klást otázku: Není dnes na definitivní přeměnu množství osobních paralelních, proplétajících se a v mnohém i protikladných vzájemně si odporujících autobiografií z let 1969–1989, v nichž se zrcadlí rozdílné lidské osudy v neosobní historii, přece jen ještě brzo? I když je přirozené, smysluplné a užitečné, že již dnes obojí koexistuje.

Text popisující moji cestu sociologií ale není jen autobiografický. Nemůže se vyhnout reflexi doby, v níž se odehrávala. Je i oral history, zaznamenáním, uchováváním a interpretací historických událostí na základě osobní zkušenosti ovlivněné mými hodnotami, názory a postoji, jež určují nejen co jsem prožil, co si z minulých situací pamatují a co ne, ale též jaké významy do nich vkládám. „*Struktury lidské psychiky, struktury lidské společnosti a struktury lidských dějin jsou od sebe neoddělitelnými, komplementárními jevy a dají se zkoumat jen ve vzájemných souvislostech*“ [Elias 2006:49].

Kde začít

„*Jak se setkali? Náhodou, jako všichni lidé.*“

Diderot Denis. 1956. *Jakub fatalista*. Praha: Státní nakladatelství literatury, hudby a umění, str. 19 (1765–1780. *Jacques le fataliste et son maître*).

„*To, co považujeme za samozřejmé, je ve skutečnosti výsledkem historických událostí a sociálních procesů.*“

Giddens Anthony. 2013. *Sociologie*. Praha: Argo, str. 25.

Kde svoje vyprávění začít? Ve vzdálené minulosti, neboť přítomnost navazuje na minulost, stejně jako budoucnost navazuje na přítomnost.⁸ Z hlediska institucionálního tedy musím začít přinejmenším v roce 1919, který byl pro etablování sociologie v Brně, a tak i pro dnešní katedru sociologie klíčový. Z osobního hlediska pro mě začalo dobrodružství se sociologií v roce 1967, kdy jsem si po úspěšně složené maturitě na tamní střední chemické průmyslové škole na cestu autobusem ze Zlína do místa svého bydliště v Brně ‚čirou náhodou‘ koupil knihu ‚*Základní sociologické pojmy*‘ od polského sociologa Jana Szczepańskiego [1966].⁹ A než autobus dorazil do cíle, celou jsem si ji přečetl.

Ve veřejnosti existuje jednoduchá a poněkud scestná představa, že hlavním předmětem sociologie jsou výzkumy veřejného mínění – volebních preferencí, nebo spíše předpovědi, jak dopadnou volby, popřípadě popularity různých politických nebo obchodních rozhodnutí a jejich výsledky se vydávají za ‚*vox populi, vox dei*‘. Jen ve zkratce můžeme úvodem kontrovat, že předmětem jejího zájmu je snaha pochopit, jak společnost drží pohromadě (Elster), funguje (Parsons, Merton...) a reprodukuje se (Bourdieu) či jak spoluexistuje s neživým světem (Latour). Usiluje o to pojmenovávat sociální problémy a rizika (Beck), odkrývat funkce a povahu sociálního jednání (Weber), procesy jeho institucionalizace a legitimizace (Berger a Luckmann) a jeho nezamýšlené důsledky (Merton), hledat souvislosti mezi každodenností a strukturálními faktory (Mills), chápat sociální jednání ve vztahu k sociálním strukturám (Giddens) a sociálním institucím (Berger a Luckmann), vidět, že věci nejsou tím, čím se zdají být, a odhalovat sociální fikce (Berger)... A to je jen nahodilý a osobní výběr z daleko širší oblasti témat, kterými se zabývá. Mám-li si vypůjčit obecnou, i když tím poněkud vágní charakteristiku, pak je prvořadým úkolem sociologie ‚*úzce se podílet na neustálých snahách o reartikulaci měnící se lidské situace, v níž se nacházejí, stále individualizovanější jedinci*‘ při svém úsilí dát svým životům smysl a cíl... *zaznamenávat a mapovat klíčové části sítě vzájemných propojení a závislostí, které jsou buďto zastírány, nebo zůstávají z pozice individuální zkušenosti neviditelné*“ [Bauman 2004:23–24].

8 Alexis de Tocqueville jednu z kapitol své knihy ‚*Starý režim a revoluce*‘ [2003:227] nazval ‚*Jak revoluce spontánně vzešla z toho, co předcházelo*‘. Detailněji konkretizoval toto abstraktní konstatování například francouzský historik Hippolyte Taine (1828–1893) ve své knize ‚*Francie před revolucí*‘ [1906; 1875].

9 Nebo to nebyla náhoda, a bylo to ‚*psáno nahoře*‘, jak by řekl Jakub fatalista Denise Diderota [1796], či dáno historickými událostmi, jak to formuloval Giddens?

Z dnešního pohledu není kniha Jana Szczepańskiego žádný zázrak, ale ani ona zjednodušený pohled na sociologii jako na pouhé výzkumy veřejného mínění nepřipouštěla a byla dobrým průvodcem sociologií pro všechny, kdo dychtili po seznámení se s ní, ale postrádali větší erudici.¹⁰ Nehledě na to, že koncem šedesátých let neměla na našem knižním trhu důstojného soupeře. Sociologie měla v zemi s komunistickým režimem, který její existenci v padesátých letech minulého století zlikvidoval, v době mého prvního kontaktu s ní k návratu do společnosti teprve nesměle našlápnuto. Režimem byl její návrat přijat s rozpaky, ale i s nadějí, že mu může (jako expertní systém) poskytnout informace, které by mu umožnily překonat jeho krizi.¹¹ Kniha mi slibovala dobrodružství, pokud se tato stane součástí mého života, což se zdálo v té době možné, neboť se objevila na univerzitách opět jako studijní obor. Inženýrem chemie jsem se tedy nestal, i když moje cesta k sociologii ani moje cesta sociologií nebyly jednoduché.

Upozornění

„Vypravoval jim o bitvě tak, jak vypravují o bitvách jejich účastníci, totiž tak, jak toužili, aby to bylo, jak to slyšeli od jiných, jak by to bylo hezčí. Rostov byl pravdomluvný muž. Začal vypravovat s úmyslem, že poví, jak to ve skutečnosti bylo, ale proti své vůli přešel v nepravdu.“

Tolstoj Lev Nikolajevič. 1928. *Vojna a mír*. Praha: Melantrich, str. 407–408.

Přístup založený na individuální paměti má samozřejmě rizika. Paměť nemusí být – ať již úmyslně, či neúmyslně – vždy spolehlivá. Zaznamenává z toho, co jsme prožili, především to, co považujeme za ‚pamětihodné‘. Což závisí i na našem postavení a našich rolích, na ‚šachovnici dějin‘ v situacích, které popisujeme, a také též na tom, co nám toto postavení umožňovalo v minulosti obhlédnout. Každý z nás popisuje a může popisovat jen svůj život, a to jen tak, jak ho zpětně vidí. Stejně tak jen prostředí a okolnosti, v nichž svůj život žil.

Životní zkušenost, jako *zúčastněné pozorování*, je v sociologii cenným nástrojem, ale zpřístupňuje paměti jen úsek světa a událostí, v němž jsme se pohybovali nebo jsme ho měli možnost pozorovat. Pro ilustraci tohoto tvrzení si přečtete druhou, třetí a čtvrtou kapitolu Stendhalovy *‚Kartouzy parmské‘* [1974; 1839] – co viděl a prožil její hrdina, mladistvý italský šlechtic Fabrizio del Dongo, jako ‚zúčastněný pozorovatel‘ bitvy u Waterloo, které se zúčastnil nebo nezúčastnil, když jen kroužil ve světě, který byl touto bitvou vyvolán či ovlivněn a tvořil její historický kontext.

10 Na Jana Szczepańskiego (1913–2004) se u nás pozapomnělo, ačkoli *„obnovu české sociologie v šedesátých letech si bez přispění jeho děl lze sotva představit“* [Nešpor 2013a; 2014]. Nemohu jinak než s tím souhlasit.

11 Brzy se mu začala vymykat z rukou sílící tendencí prosazovat spíše než expertizní svou kritickou funkci a odhalováním skrývané reality.

Příčemž k bojišti, na němž se tato bitva odehrála, se ani nepřiblížil. Je, či není jeho příběh popisem této bitvy a co se o ní z tohoto popisu dozvíme? Co z toho plyne pro můj text? Něco se z něho dozvíte, něco ne. Také já mohu popsat a hodnotit jen to, co jsem prožil, viděl či slyšel, nebo se odvolávat na dokumenty či (pokud možno důvěryhodná) svědectví jiných.¹²

Mnohé v individuální paměti též závisí jednak na tom, jaké informace naše paměť vybírá, jednak na tom, v jakém výkladovém rámci si je interpretuje a dotváří – tedy i na našich hodnotách a na tom, jak jsme svůj život žili. Poučným dokladem toho jsou například ‚životopisná interview‘ vedená po roce 1989 historiky s příslušníky politické elity z období normalizace a příslušníky tehdejšího disentu [Vaněk et al. 2005]. Svůj svět popisují tak, jak v něm žili a jak si ho vykládali, jak mu rozuměli. A byl to jiný svět než ten náš, jinak ho žili a jinak mu také rozuměli než my, měl jinou logiku.

Dokumentuje to nebezpečí, kterému jsem se snažil vyhybat, ale ne vždy se to asi podařilo. Často totiž *„ochotně věříme tomu, co je konformní s našimi zájmy a předsudky“* [Veyne 2010:254]. Ilustrují to například vzpomínky účastníků ruské invaze do Československa v roce 1968 [Pazderka 2011], které stále obsahují tehdy (a dodnes) ruskou stranou rozšiřované dezinformace a lži. Mimo jiné i proto, že i po mnoha letech jim slouží nejen jako výklad situací, jichž se zúčastnili, ale i jako ospravedlnění jejich účasti v nich.¹³ Není totiž vůbec nic jednoduchého vzdát se i jen malého úseku svého života, natož života téměř celého, nebo dokonce úplně celého, ztratit jeho smysl. Snaha bránit se tomu není zase tak nepochopitelná, ať si o ní myslíme, co chceme.

Vysvětlení toho, proč dezinterpretace zůstaly tak odolné, nabízí třeba Festingerova teorie kognitivní disonance [Festinger 1957], shrnující důvody, proč lidé vědomě, ale i nevědomě nechtějí slyšet a obtížně přijímají, pomíjejí, ignorují, nebo dokonce odmítají, překrucují, zpochybňují či alespoň relativizují informace, které ohrožují jejich identitu, integritu osobnosti, sociální vztahy nebo strukturu a hodnotu jejich životního příběhu. A vice versa, proč lidé snáze přijímají, nebo dokonce cíleně vyhledávají informace, které jejich integritu nebo dosavadní strukturu poznání a hodnoty potvrzují a posilují. K čemuž jim dnes již nepomáhá ani tak bůh nebo ideologie, ale internet a sociální sítě v něm sdílené. Mimochodem, tomuto nebezpečí čelí i sociologie, též v ní platí, že *„není nic tak obtížné jako nepodvádět sebe sama“* [Wittgenstein 1993:56].

12 Dotýkám se tím i limitů, které má v sociologii technika sběru kvalitativních dat, nazvaná *‚zúčastněné pozorování‘*. Jak realizovat zúčastněné pozorování snažící se rozkrýt organizační kulturu porodnice? Pracovat v ní (jako lékařka, zdravotní sestra...)? Porodit v ní dítě? Každá z těchto sociálních rolí (všechny se na tvorbě a podobě organizační kultury porodnice podílejí) vám zpřístupní jen určitý omezený sociální prostor, který můžete pozorovat, a tyto prostory zkušeností se nemusí plně překrývat.

13 I v Německu došlo po porážce Hitlerovy ‚třetí říše‘ ke kritickému vyrovnávání se s minulostí až u generace synů a dcer (vnoučat?) jejich aktérů. Každý si může přečíst zajímavou knihu *‚Můj děda nebyl nácek‘* [Welzer et al. 2010] o paměti rodin v poválečném Německu, v níž se příběhy jejich příslušníků odehrávají v historické době, rodinami převyprávěné. Nebo nově vydanou publikaci *‚Krysí stezka. Láska, lži a zločiny nacistického uprchlíka‘* [Sands 2021], která je snahou syna válečného zločince omluvit, ospravedlnit jeho jednání, ale i řadu dalších děl.

Mám ještě jednu poznámku. Nejde o text odborný, i když má některé jeho rysy, které jsem se snažil ctít. Jde mi ale především o generační pohled a výpověď (k tomu se ještě vrátím v závěru), o obraz minulosti v paměti jednotlivce jako součásti kolektivní paměti instituce. Neboť i instituce a organizace by měly mít paměť, přístupnou zejména těm, kdo v nich působí a jejichž životy ovlivňují. Text se proto obrací i na novou generaci jak absolventů a absolventek, tak i studentů a studentek sociologie, kterým bych chtěl připomenout některé momenty z minulosti sociologie v Brně. Svým způsobem je tak můj text i jistým vyrovnáváním se s generačním traumatem a snahou popsat ho dalším generacím. A to i přesto, že můj kolega Radim Marada by k tomu jistě připomenul paradoxní povahu kulturního kolektivního (generačního) traumatu,¹⁴ jeho narativní nepřenositelnost. „*Traumatizující není (jen) samotná minulé zkušenost, nýbrž též meze sdělitelnosti individuálního i kolektivního vzpomínání na ni mezi generacemi*“ [Marada 2007a]. Ale i tak to za pokus stojí.

A nakonec, v textu jsou jako vsuvky vloženy (a shrnuty v závěrečné části textu) úvahy týkající se sociologických problémů, které se mohou jevit mým akademickým kolegům jako triviální, ale na své cestě sociologií jsem se s nimi musel vyrovnávat. Nemají být jakýmsi úvodem do studia sociologie, ale mohou studujícím sociologii ilustrovat proces mého seznamování se s touto vědou a demonstrovat obtíže, s kterými jsem se přitom musel postupně vyrovnávat, i otázky, které s tím byly spojeny. A s nimiž se i oni/ony mohou na své cestě v sociologii a se sociologií také setkat. Takže je tento text nejen *autobiografií* a osobní *oral history*, ale jde také o jakýsi pokus o *bildungsroman*, pojednávající o mém duchovním, psychologickém či společenském vývoji a o hledání odpovědí na životní i odborné otázky či popisující moje nabývání zkušeností se společností v průběhu mé pouti sociologií. Podobně jako se o něco podobného snažily knihy Johanna Wolfganga Goetha (1749–1832) o letech Viléma Meistera učednických a tovaryšských, i když s jejich autorem ani s úrovní jeho textů se nemohu a nechci srovnávat. Seznamování se s jeho romány, novelami i poezií představovalo, díky profesorovi Jaroslavu Stříteckému, jednu velmi důležitou a užitečnou etapu na mé cestě sociologií.¹⁵ Snad mohou být také tyto moje úvahy pro ty, kdo se na cestu sociologií teprve vydávají, užitečné. Nechme ale úvah a vyprávějme.

14 Snad mi promine necitlivé zásahy do citace, doufám, že její smysl nepoškodily.

15 Zajímavé jsou z tohoto hlediska pro mě i později přečtené Stříteckého statě „*Příroda redukována a neredukovaná*“ [Střítecký 1990] a „*Goethova prkna*“ [Střítecký 1991].

1. PRVNÍ OBDOBÍ SOCIOLOGIE V BRNĚ

„Pozorovaná instituce se ve skutečnosti ustavila kousek po kousku; části, které ji tvoří, se rodily jedna po druhé a postupně se k sobě připojovaly; proto je zapotřebí sledovat jejich zrod v čase, to znamená v dějinném vývoji...“

Durkheim Émile. 1999. „Sociologie a sociální vědy“. Str. 115–133 in *Sociologie a filozofie*, str. 129. Praha: Slon (1903. *Sociologie et sciences sociales*).

„Instituce mají vždy svou historii, které jsou výsledkem. Není možné instituci správně porozumět bez pochopení historického procesu, který vedl k jejímu vzniku.“

Berger Peter L. a Thomas Luckmann. 1999. *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, str. 58 (1966. *The Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*).

V případě sociologie na brněnské univerzitě, kde začalo, vyvrcholilo a skončilo mé životní dobrodružství v sociologii a se sociologií, jsou obě uvedené citace případné. Katedra sociologie zde má svou historii a dodnes nese znaky svého dlouhého (alespoň z hlediska lidského) života. Nemohu proto pominout stručnou rekapitulaci jejího vývoje, který se odehrával nejen ještě před mou první osobní zkušeností s ní, ale i před mým narozením, neboť „*nepochopení přítomna se nevyhnutelně rodí z neznalosti minulosti*“ [Bloch 1967]. Etablování akademické sociologie začalo v Česku působením T. G. Masaryka, který k nám uvedl díla osobností, jako byli Auguste Comte, Herbert Spencer nebo Karl Marx. Ještě za pobytu ve Vídni v září 1878 podal habilitační práci, zabývající se problémem sebevraždy¹ (knižní vydání v roce 1881). Roku 1896 byl jmenován profesorem na C. k. Karlo-Ferdinandově univerzitě v Praze, kde začal sociologii přednášet. V Brně se sociologie začala zabydlovat až po vzniku Československa v roce 1918, a to na 28. ledna 1919 založené Masarykově univerzitě.

1 „*Která je již plně sociologická metodologicky, a i způsobem uchopení tématu*“ [Petrušek. *Sociologická encyklopedie*].

1.1 Masaryk – můj první kontakt se sociologií

„Musíme si uvědomit, že naše obrození nemělo pouze obsah jazykový a národnostní, nýbrž že to bylo obrození všeho života a že tudíž právě na všechnu tu plnost nového života musíme pamatovat... Tak i ve společnosti a historii převraty veliké, bijící do očí lidí nepochopujících, jsou jen sumací vlivů a příčin malých...“

Masaryk Tomáš Garrigue. 1895.
O naší nynější krizi. Praha: Čas.

„V krajních případech může být u Masaryka sociologií téměř všechno nebo téměř nic.“

Nový Lubomír. 1968. „Masaryk jako sociolog“.
Sociologický časopis, 4(3):297–306.

Něco podobného jako Lubomír Nový o Masarykovi tvrdil i Miloslav Petrušek slovy: *„Masaryk sice sociologem byl profesí i několika svými spisy, byl osobností s celosvětovým politickým i mravním renomé a kreditem, byl zakladatelem samostatného státu, a přece jeho sociologický ‚přínos‘ byl ve smyslu akademickém a řekněme přímo úzce scientistním obtížně identifikovatelný.“* A ačkoliv *„Masaryka nemusíme a ani nemůžeme klást do stejné řady se světovými sociology, jeho zásluhy o to, aby se sociologie stala v první republice organickou součástí sociálního života, jsou nezanedbatelné a jeho celoživotní zápas – ať už vedený sociologickými, či jinými prostředky – proti mýtotvorbě a sebeobelhávání bychom měli trvale následovat“* [Petrušek 2012b]. Tedy souhlasím s první částí, co se týče druhé části, byl bych skeptičtější. Koneckonců i on sám se nakonec stal (v dobrém i špatném) mýtem, součástí kolektivního nevědomí. Něco málo z jeho díla jsem poznal ještě před svým studiem sociologie, jeho *„Českou otázku“*, vydanou v roce 1969 (původní vydání 1895), jsem si ještě stačil zakoupit.

První zmínku o Masarykovi jsem ale zachytil v roce 1965, ještě před maturitou, ve filmu *„Starcí na chmelu“*, natočeném v roce 1964. Mělo to pro nás tehdy sílu slova i obrazu, ba i hudby (jednalo se o muzikál), i když se to vše může dnešním generacím jevit jako banální. Film jsem zhlédl ve „Velkém kině“ ve Zlíně, kde bylo obsazeno všech jeho 1000 sedadel, ale lidé i stáli kolem zdí a v uličkách, a když film skončil, vstali, asi čtvrt hodiny tleskali a povykovali a odcházeli z kina zcela omámeni. Ze zpětného pohledu to metaforicky charakterizovalo celé období šedesátých let, jak se mi dnes jeví v mých vzpomínkách. Dnes se na tento film dívám stejně, jako se dívám na kultovní film *„Rebel bez příčiny“* s Jamesem Deanem, natočený v USA v roce 1955. V obou filmech se mladí lidé vyrovnávají se společností, v níž žijí. V prvním filmu se společností socialistickou, v druhém se společností kapitalistickou – přesto má jejich konflikt se společností jisté podobnosti (obě společnosti jsou spjaty s modernitou, zjednodušeně řečeno jde o dvě rub a líc jedné mince). Ve *„Starcích na chmelu“* se mluvilo o věcech a vztazích a o osobnostech, o nichž se do té doby mluvit nesmělo, a způsobem, jakým to nebylo dříve dovoleno. Kladly se přitom otázky, o kterých si ještě nedávno nikdo nepomyšlel, že mohou být zodpovídány, ba dokonce i jen položeny.

V té době jsem samozřejmě ještě nevěděl, co jsem pocítil v době normalizace a co formuloval Ryszard Kapuściński [2018:149]. I když vztahoval svou úvahu k Rusku, o němž napsal, že v něm bylo po revoluci v roce 1917 stále méně jakýchkoliv otázek a postupně v něm zaniklo i umění formulovat otázky. Zobecnil to konstatováním, že „*Civilizace, která neklade otázky, která hodí přes palubu onen otázkami se projevující svět neklidu, kriticismu a hledání, je civilizace stojatá, ochromená a nehybná*“ (v ní se ovšem vládne nejlépe, i když je v ní rostoucí zárodek zániku)!

První konkrétnější kontakt s Masarykovými knihami mi zprostředkoval v 60. letech mezi mládeží oblíbený a masově rozšířený autostop, jemuž jsem tehdy propadl. Když jsme při své cestě v roce 1966 (ve svých 19 letech, prázdniny před maturitním rokem) křížem krážem Čechami s přáteli nocovali v jedné vesnici na faře, měl katolický farář v prosklené skříni snad vše, co Masaryk napsal, a nechal mě až do časného rána nejen jeho díly listovat, ale též to provázel ve skupinové diskusi zasvěcenými komentáři, ku podivu pozitivně hodnotícími Masarykovo dílo i jeho osobnost.

Tento text neaspiruje na to popisovat, analyzovat či hodnotit, co se ve společnosti dělo koncem šedesátých let, ale protože to mělo vliv na moji cestu k sociologii i na moji cestu sociologií, přece jen mi dovozte stručnou odbočku. V té době existovaly tři fenomény, které souzněly s naší generací a nad nimiž strana a vláda ztrácely kontrolu. Byl to dynamický rozvoj *popkultury*² (kterou časem strana a vláda zvládly a zejména v normalizaci ji, za aktivní pomoci některých jejích protagonistů, nejen dostaly pod kontrolu, ale dokonce ji dokázaly i účinně využívat). Vedle toho šlo o hojně rozšířený *tramping* (navazující na své prvorepublikové kořeny), neorganizované hnutí mládeže tábořící o víkendech v přírodě, spojené s vlastní rozvinutou subkulturou. Nakonec o *autostop*, dobový fenomén dnes již nerealizovatelný (a mým vnukům málo pochopitelný, pomíneme-li fakt, že dnes i neužitečný), spojený s mezilidskou důvěrou, která překvapivě nabyla v šedesátých letech minulého století v tehdy ‚uzavřené‘ společnosti ‚otevřené‘ podoby a nebývalých rozměrů. Masová kultura a *tramping* byly pro mě jen okrajovou záležitostí, *autostop* nikoliv. Ročně jsem najezdil *autostopem* asi 15 000 km a poznal velkou část Čech a Moravy. Hlavně jsem ale vedl s řidiči, kteří mi na mé mávání zastavili a naložili mě do svého auta (často šlo o veterány vyrobené ještě za první republiky), mnoho zajímavých a na tu dobu rozvratných debat o kultuře, společnosti, politice i o jejich všedním životě, jejich touhách a starostech.

Zpětně si uvědomuji tehdejší atmosféru vzájemné důvěry mezi lidmi a důvěry v možnost změn budoucnosti – sociálních institucí i společenského řádu. Důvěra je ostatně zaslouženě jedno z velkých témat společenského života a tím i sociologie!³ Je

2 Byla to doba ‚rock-and-roll‘, v níž se objevily osobnosti jako Elvis Presley či o něco později Beatles. Pronikli do Československa prostřednictvím gramofonových desek a magnetofonových záznamů (páskové magnetofony se zde začaly šířit v první polovině šedesátých let), ale i několika filmy, které se v našich kinech promítaly. Pamatuji si ve Velkém kině ve Zlíně promítané a vyprodané ‚*A Hard Day's Night*‘ (1964) a ‚*Help!*‘ (1965).

3 Émile Durkheim [2004; 1893], Georg Simmel [2011], Niklas Luhmann [1979 a 1988], Anthony Giddens [1998], Barbara Misztal [1996] či Piotr Sztompka [1999] a mnoho dalších.

považována za základní fenomén ovlivňující mezilidské vztahy, identitu a pocit ontologického bezpečí, umožňující existenci otevřené společnosti, přičemž nejde jen o důvěru mezi lidmi, ale i o důvěru v sociální instituce, média, expertní systémy (viz Giddens [1998])... a v uspořádání společnosti. Bez ní není možná ani dělba práce a organická solidarita, o nichž psal Émile Durkheim jako o charakteristických rysech moderní společnosti, „jejichž studium tedy spadá do sociologie“ [Durkheim 2004:64; 1893].

S důvěrou se lze setkat i v teorii kapitálů Pierra Bourdieua (1930–2002), rozlišující vzájemně směnitelné formy kapitálu, ekonomickou, kulturní, symbolickou a sociální, jakožto základ různých jednání sociálních aktérů v různých oblastech sociálních polí [Bourdieu 1986; 1998]. Sociální kapitál může být chápán jako individuální schopnosti (kapacita) jedince získat ceněné materiální či symbolické statky skrze své sociální vztahy, své členství v určité skupině nebo těžit z kolektivní akce prostřednictvím své participace na ní. K tomu se ještě dostaneme v popisu normalizace v letech 1969–1989 v knize Ivo Možného [1991] *„Proč tak snadno...“*. Může být chápán ale i jako kolektivní sociální kapitál – důvěra [Putman 1993; 2000; 2001].

V souvislosti s Masarykem vzpomeňme zde jeho knihy *„Sebevražda hromadným jevem společenským moderní osvěty“* [česky Masaryk 1904], *„Ideály humanitní“* [1901] nebo *„Otázka sociální“* [Masaryk 1898]. Zakoupené v brněnském antikvariátu na České ulici jsem je přečetl v době studia. Masaryk byl pro mě zajímavý, ale celoživotně mě příliš neoslovil, respektive jeho vliv slábl, jak jsem se seznamoval s jeho kritiky (nejen marxistickými), ale i se sociologickou literaturou.⁴ Přestože k Václavu Černému mám poněkud ambivalentní vztah, s jeho hodnocením Masaryka a s jeho pochybnostmi o obsahu a formě jeho filozofie, o „*uměle konstruovaných mravních svazcích českého národa*“, ale i s jeho důrazem na to, že Masaryk byl „*veřejnou osobností především mravní*“ [Černý 1994:140–146], celkem souhlasím. Raději ocituji.

„Čím patrněji a často v celých vrstvách mně opadaly a oddrolovaly se obsahové části Masarykova díla, tím výrazněji se mi postupně vybavoval pravý význam jeho působení... Nebylo tak významné, že a v čem zůstal kusý jako filozof, že se dopustil těch a těch omylů, poloomylů, jednostranností, jako metodik filozofické a vědecké práce; jako sociolog a společenský analytik; jako historik a kritik literární; jako interpret dějin národních i obecných; ba i jako praktický politik. Ve všech ohledech stačilo, že po celý život plnou hrstí rozséval podněty a popudy, cítil a označoval potřeby. Nadevše významný pak byl způsob, jímž to činil, inspirace jeho působení, niterná forma a povaha jeho práce, důvod a cíl, jež přičítal své činnosti v kultuře, v národě, ve světě: jeho hledačství pravdy, jeho úsilí o podstatu a jádro věcí, opravdovost jeho smýšlení a konání, k níž nutil ostatní, naprostá charakternost odvahy, s níž se pouštěl do svých bojů, hluboká, neunavitelná morálnost jeho tvořivých vzpruh.“

4 V Brně Masarykovi věnoval pozornost Lubomír Nový [1968], kterého jsem měl v průběhu svého studia blíže poznat. S Masarykem se vyrovnávala celá řada českých sociologů již za jeho života, jako Emanuel Chalupný nebo Inocenc Arnošt Bláha i jejich méně známí kolegové. Samozřejmě se jím zabývali sociologové i po roce 1989.

Podobně na mě (možná mohu napsat i na určitou část společnosti) působilo Masarykovo dílo v šedesátých letech, kdy jsem se s ním nesystematicky seznamoval. Masaryk mě osobně přitahoval tím, jak současně byl a nebyl sociologem a za jak důležitý považoval dialog sociologie s ostatními sociálními vědami a s beletrií.⁵ Zejména jsem později ocenil jeho akcent na spojení sociologie s filozofií („*sociologie mu byla filozofií společnosti a dějin..., vždyť první přednáškou v Praze byla v akademickém roce 1884–85 přednáška ‚Praktická filosofie na základě sociologickém‘...*“ [Nešpor 2012]). Vzpomněl jsem si na něj, když jsem četl u Raymonda Arona konstatování, že „*společenský režim je vždy odrazem určitého postoje ke kosmu, obci nebo k Bohu*“ [Aron 2001:150].

1.2 Inocenc Arnošt Bláha a brněnská sociologická škola

„Bláha vytvářel a rozvíjel své pojmy a metodu podobně jako Émile Durkheim vždy v souvislosti s konkrétními analýzami určitých společenských jevů.“

Janák Dušan. Sociologická encyklopedie.

„Jeho sociologická práce má od počátku tři význačné rysy: je monografická, vychází ze zřetelů praktických a opírá se o výsledky vlastního výzkumu i výzkumů jiných.“

Obrdlíková Juliana. 1968. „Sociologická teorie I. Arnošta Bláhy“. *Sociologický časopis*, 4(3):316–329.

První období existence sociologie v Brně lze situovat do let 1920–1939 a do krátké navazující epizody let 1945–1948. V Brně byla její institucionalizace spjata s Masarykem formálně tím, že na Filozofické fakultě nové *Masarykovy univerzity*, která zde byla založena po rozpadu Rakouska-Uherska zákonem ze dne 28. ledna 1919, byl zřízen *Sociologický seminář*.⁶ Věcně byla spjata s vlivem Masaryka na Inocence Arnošta Bláhu (1879–1960), zakladatele tohoto semináře, který byl ovlivněn také svými studijními pobyty u Émila Durkheima (1858–1917) v Paříži v letech 1902–1903 a u antropologa Luciena Lévy-Bruhla (1857–1939) v letech 1908–1909. V roce 1908 získal Bláha na Univerzitě Karlově doktorát na základě práce *„Duše malého města“* a v roce 1919 byl na základě habilitačního spisu *„Město. Sociologická studie“* (tiskem vydán již v roce 1914) potvrzen československou vládou jako soukromý docent (jiné prameny uvádějí rok 1921), což mu umožnilo vést na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v letech

5 Ve svých *Hovorech s T. G. M.*, vydaných v roce 1929, cituje Karel Čapek Masarykova slova: „*Pro mne byla beletrie vždycky stejně důležitým pramenem poznání jako věda*“ [Čapek 1969a:82].

6 O této etapě existence sociologie v Brně pojednala řada sociologů: Sedlák [1993], Ivo Možný [2004], Nešpor [2012], Marada [2020] a další. Blíže k osobnosti Inocence Arnošta Bláhy třeba on sám [vydáno 1997], Macků [1968a], Obrdlíková [1968], Hájek [1968] nebo Janák, jehož stať „*Ohlédnutí za sociologií Inocence Arnošta Bláhy*“ [2009] podrobněji mapuje Bláhův přínos sociologii, a další. Bláhu podrobně zmiňuje i Nešpor [2012] ve svém přehledu o sociologii v Československu před komunistickým režimem.

1922–1939 zmíněný seminář. V roce 1924 zde byl jmenován řádným profesorem sociologie.

V Brně Inocenc Arnošt Bláha působil i v letech 1945–1949. Janák [2009] ho oprávněně řadí mezi ty, kdo sociologii na počátku 20. století v Česku institucionalizovali, ale vtiskli jí též teoretické a empirické základy. Co se týče věcného přínosu Inocence Arnošta Bláhy české sociologii, ponechme to jiným autorům a spokojme se s jeho přínosem pro mou cestu sociologií. Pro ni měl jistý, i když omezený význam. Jeho přehledová kniha *‚Sociologie‘* [Bláha 1968] ze 40. let vyšla příliš pozdě (až po jeho smrti) na to, aby výrazněji ovlivnila českou sociologii, ale včas na to, aby mi poskytla útočiště v mém studiu sociologie za normalizačních časů. I když mě příliš neoslovila, byla mi – zpětně hodnoceno – přínosem jako jiný pohled na sociologii, než mně byl v průběhu studia výukou umožněn. Můj zájem ale Bláha přitáhl spíše některými tematicky zaměřenými studii. Z jeho bohaté publikační činnosti se mi v antikvariátě podařilo koupit knihy *‚Město‘*, *‚Sociologie sedláka a dělníka‘* a *‚Sociologie inteligence‘*. Časem jsem si uvědomil to, na co ve své studii upozornil mnohem později náš student a dnes docent Dušan Janák [2009]. Totiž, že Bláha rozvíjel své pojmy a metodu vždy v souvislosti s konkrétními analýzami společenských jevů, které našly téměř vždy své monografické završení.

Posledně zmiňovaná kniha Inocence Arnošta Bláhy *‚Sociologie inteligence‘* byla vlastně mým nejužším neosobním pojítkem s ním a je také jedním z osobních důvodů, proč se tímto prvním obdobím existence sociologie v Brně zabývám. Konference k *‚inteligenci jako společenské vrstvě‘* v roce 1969, na níž přednášeli též sociologové ze Spolkové republiky Německo, byla první vědeckou konferencí, které jsem se zúčastnil, byť jen jako posluchač. Tematicke inteligence byla věnována i moje diplomová práce, zadaná a vedená Ivo Možným. Jakýsi pro mě první prubířský teoretický a metodologický problém⁷ k řešení. Zajímavým se mi Inocenc Arnošt Bláha jevil též svým zájmem o město, i když to se mi zúročilo mnohem později, až vzhledem k mému pozdějšímu zájmu o baťovský Zlín dvacátých a třicátých let jako o modelové město modernity. Přestože jsem se seznamoval s Bláhovou tvorbou poměrně brzy, teprve mnohem později jsem si uvědomil pozornost, kterou věnoval morálce. Vzpomeňme jeho publikace *‚Sociologie a nová etika‘* [1921]; *‚Filosofie mravnosti‘* [1922]; *‚Základy mravnosti‘* [1923]; *‚Ethika jako věda: Úvod do dějin a theorie mravnosti‘* [1947], ale i širěji *‚Krise dnešní společnosti‘* [1933]. Sociologie Inocence Arnošta Bláhy šla ruku v ruce s etikou. Ostatně již pro Émila Durkheima byla společnost především morálním řádem, sociální problémy byly ve své podstatě morálními problémy a morálka byla klíčovou kategorií společnosti (viz jeho morální fakty [1998] nebo diskuse o charakteru dělby práce ustavující

7 Vlastně příklad deduktivního přístupu – lze v realitě najít cosi (sociální vrstva), co se označovalo jako inteligence? A jak její charakteristiky vidí ti (operacionalizováno profesemi), kdo jsou za její příslušníky označováni, ti, kdo na příslušnost k ní aspirují, a ti, kdo za její příslušníky rozhodně považováni nejsou a ani se za ně sami nepovažují (v tehdejší marxistickém pohledu ‚příslušníci dělnické třídy‘).

nejen společenský, ale i mravní řád a novou formu solidarity, organickou solidaritu [2004]). Morální hledisko bylo významné i u Tomáše Garrigua Masaryka, v jeho případě spojeno s náboženstvím.⁸ A za žaka obou těchto svých předchůdců se Inocenc Arnošt Bláha považoval.

Můžeme připomenout, že nejen v sociologii, ale i ve veřejnosti byl ve dvacátých a třicátých letech minulého století zájem o morálku spojen s rozsáhlou debatou o krizi společnosti. Lze uvést například knihy Georgese Friedmanna *„Krise pokroku“* [česky 1937], Pitrima Sorokina *„Krise našeho věku“* [česky 1947] nebo možná i *„Vzpoureu davů“* Ortegy y Gassetu [1933]. A to jmenuji jen tyto tři knihy, které se mi v době mého studia dostaly přes antikvariát do rukou.

V tomto prvním období v Brně působila interně i externě také celá řada dalších významných českých sociologů, jako byli Emanuel Chalupný, J. L. Fischer (jeho *„Krise demokracie“*, vydaná roku 1933, byla jednou z prvních knih z tohoto období, která se mi v antikvariátu dostala do rukou), Břetislav Foustka, Jaroslav Šíma, Bruno Zwiker, Bedřich Václavek, Antonín Obrdlík, Juliána Obrdlíková... Snad je zde vhodné zmínit, že se toto období personifikované těmito osobnostmi označuje *brněnská sociologická škola*, jejíž renomé podtrhovalo i vydávání prestižního odborného časopisu *Sociologická revue* (1930–1940), brněnského protějšku pražského sociologického časopisu *Sociální problémy*. Intelektuálně (osobně to pochopitelně nebylo možné) jsem se setkal, vedle Inocence Arnošta Bláhy, zejména s Emanuelem Chalupným (1879–1958), který v Brně snad systematicky nepřednášel, i když se zde v roce 1923 habilitoval a v roce 1936 získal mimořádnou profesuru.

Zajímavé jsou intenzivní mezinárodní kontakty brněnské sociologické školy v době její existence [Skovajsa 2020; Montel 2020]. Na počátku měla silnou vazbu zejména s francouzskou sociologií,⁹ později přibýly i kontakty se sociologií ve Spojených státech [Skovajsa 2020]. Síť sociologických pracovišť v celém světě byla tehdy ovšem nesrovnatelně řidší, než je tomu dnes, a sociologů tehdy v Česku ani v Evropě, ba i po celém světě nebylo, ve srovnání s dneškem, mnoho. Vždyť například v Nizozemí se institucionalizace sociologie spojuje až s působením profesora Ivana Gaďourka, který v emigraci po *„Vítězném únoru 1948“* působil jako profesor a ředitel sociologického ústavu na univerzitě v nizozemském Groningenu.

8 Jiří Příbáň [2021:73] konstatoval, že zatímco Durkheim viděl v morálních otázkách sociologické problémy, Masaryk každou sociologickou otázku stavěl jako problém mravní.

9 Orientace tehdejší české společnosti na Francii zaznívá i z povídky Guillaumea Apollinaire (navštívil Prahu v roce 1902): *„Byl jsem udiven, že pět prvních lidí neumělo ani slovo německy; mluvili jen česky. Šestý člověk, kterého jsem oslovil, mne vyslechl, usmál se a odpověděl mi francouzsky“* [Apollinaire 1965]. Jeho slova vzpomínám snad proto, že sociologie je spojována s modernitou a kdo jiný z moderních básníků je s ní spjat tak úzce a fatálně jako právě jeden z mých nejoblíbenějších básníků Guillaume Apollinaire. Ale také proto, že dnes se většina z nás, až na pár výjimek, s francouzskou sociologií bohužel seznamuje pouze přes anglické překlady.

Toto první, zakladatelské období existence sociologie v Brně zanechalo zřetelnou stopu v její budoucí podobě a budoucím směřování až do dnešní doby. Konkrétně to byl například především Bláhův zájem o rodinu [Bláha 1927; 1933], v němž v dalších etapách existence brněnské sociologie pokračoval podnětným způsobem Ivo Možný (jímž jsem byl dočasně k zájmu o toto téma v době svého působení na katedře přitáhnut i já). Stejně tak jako jeho zájem o sociální stratifikaci v tehdejší Československu, jak dokladuje jeho *„Sociologie sedláka a dělníka“* [Bláha 1925] či *„Sociologie inteligence“* [Bláha 1937]. Zajímavé byly i výzkumy brněnské školy věnované spotřebě v dělnických vrstvách a úvahám o rostoucím sociálním sebevědomí dělníků, projevujícím se změnami nejen množství, ale i struktury spotřeby, uveřejněné po roce 1945 v tehdy ještě vycházející *Sociologické revue* [Hanáček 1946]. Podobně jako tomu bylo ve výzkumech ve Velké Británii již před II. světovou válkou popisujících, jak si dělnická třída začínala zvykat na spotřební standard, který jí byl ještě nedávno předtím nedostupný. A upozorňujících na to, že se tehdy dělnické vrstvy začaly vymezovat spíše jako *spotřebitelé* než *ve vztahu ke svému zaměstnání* a konzum jim umožňoval zapomenout na společenské rozdíly.

Viz např. studie popisující víkendový dělnický exodus z *„worktown“ Boltonu* do *„leisuretown“ Blackpoolu* v 30. letech minulého století a jejich zkušenosti v tomto, pro ně novém, prostředí. Snad jen citát z interview s dělnickými ženami: *„V době dovolené jsme se sestrou používaly parfemovaná mýdla a v restauraci jsme si nikdy nevybíraly jídlo pro jeho nízkou cenu, ale spíše naopak, protože jsme se chtěly jednou v roce cítit a chovat jako dámy“* [Cross 1990:37].

První období existence sociologie na brněnské univerzitě také ustanovilo důraz kladený v brněnské sociologii na empirický výzkum a jeho metodologii.¹⁰ Jednotlivé významné empirické výzkumy v prvním období existence *„brněnské školy“* shrnul Hájek [1968]: Změny sociální mobility obyvatelstva ve Velké nad Veličkou; nezaměstnanost v počátku 30. let; postoje obyvatelstva k otázce společenského hodnocení jednotlivých profesí koncem 30. let; dílčí šetření k problematice stratifikace; výzkum dělnického prostředí; šetření moravské vesnice v generačním rozpětí a další. Koncem 40. let I. A. Bláha realizoval terénní část komplexního sociologického výzkumu města Brna (existuje jen datový soubor, který plánoval zpracovat po roce 1989 prof. Nehněvajsa, ale ani on, stejně jako Bláha to již za svého života nestačil uskutečnit).

První období existence sociologie v Československu, a tím i v Brně bylo násilně ukončeno dokonce dvakrát. Poprvé se tak stalo uzavřením českých vysokých škol v roce 1939 při okupaci Československa nacistickou *„třetí říší“*. Podruhé pak existenci sociologie, obnovené po skončení druhé světové války, ukončil komunistický režim začátkem padesátých let. Ten ji po úspěšném státním převratu roku 1948

10 O přínosu brněnské sociologické školy pro empirický výzkum referuje například Hájek [1968]. Janák, Stanoev a Hušek [2014] popsali poválečný sociologický výzkum města Brna z roku 1947 a jeho metodologii.

zrušil jak institucionálně uzavřením všech sociologických pracovišť, tak věcně, když ji prohlásil za buržoazní pavědu, nahradil její výuku na patnáct let výukou *marxismu-leninismu* a vymazal ji z veřejného prostoru a diskursu.¹¹ Sociologové konvertovali k historickému materialismu, emigrovali nebo byli vytlačeni mimo akademickou sféru.

11 Diskurs je podle Foucaulta skupinou výroků, výpovědí a formulací poskytujících jazyk k hovoru o určitém věděni – způsob jeho interpretace určitým způsobem.

2. DRUHÉ OBDOBÍ SOCIOLOGIE V BRNĚ

„Princip stranické neomylnosti vychází z toho, že komunistické učení je historicky pokrokové a jako takové vědecky zdůvodněné. Jeho uvádění do praxe je ovšem více či méně deformováno nejrůznějšími subjektivními a objektivními příčinami. Z poklesků a kolísání se obrozuje díky ‚zdravému jádru‘ marxistického učení potvrzeného leninskou praxí.“

Suk Jiří. 2021. *Šťastné zítřky, úzkostné včerejšky: Eseje a jiné texty o kolizích na české cestě ke komunismu*. Praha: Nakladatelství Lidových novin, str. 24.¹

„Část komunistických intelektuálů usilovala o liberalizaci systému a mysleli tím nápravu některých minulých chyb, zefektivnění hospodářství a rozšiřování pro svou vlastní tvůrčí realizaci... protože však více méně předpokládali, že systém se bude neustále zdokonalovat, nedistancovali se od něho do té míry, aby mohlo a muselo být jasno, že už je zralý na daleko fundamentálnější změnu.“

Pithart Petr. 1990. *Osmašedesátý*. Praha: Rozmluvy, str. 38 a 56.

Druhý dech nabrala sociologie v Československu v polovině šedesátých let, což je i počátek mé osobní paměti. To již byla pryč násilím prosycená padesátá léta,² která skončila úmrtím Josifa Vissarionoviče Stalina v Moskvě a úmrtím Klementa Gottwalda po návratu z jeho pohřbu. Stalinův pohřeb v Moskvě charakteristický organizovanou masovostí návštěvníků, ale i upřímnou hysterií davů (v ulicích Moskvy při něm byly ušlapány desítky a možná stovky truchlících) popsal například ve své vzpomínkové knize *Mráz přichází z Kremľu'* tehdy již reformní komunistka z roku 1968 Zdeněk Mlynář [1990], který v době Stalinovy smrti v Moskvě studoval. Popsal vlastně, byť asi nechtěně, ambivalentnost ta-

1 Citováno z: Plaček Štěpán. 2010. *Život zpravodajského fanatika ve službách KSČ*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů.

2 Více než 200 popravených a přes 200 000 uvězněných a množství obětí různých forem násilí a diskriminace.

kových davů (jak zajímavé téma sociologie modernity počínaje Le Bonem [1994; 1895]) mísících truchlící, o jejichž zoufalství z úmrtí jejich modly není pochyb, a čumily, přítomné snad již v antice či ve středověku, ale i v modernitě.³

Mlynář popsal ve své vzpomínkové knize situace v davu, kdy si i truchlící krátili dlouhý čas a nepohodlnost svého čekání tak, že zármutek střídala zábava. Kdy „se žertovalo stejně jako v davu, který jde na fotbalové utkání. V tomto davu se také kradlo a sahalo pod sukně, pila se vodka rovnou z láhvi, střežených v kapse. Byl to dav stmelený vůlí nenechat si ujít podívanou. Byl to dav na pohřbu cara“ [Mlynář 1990:35]. Také v Československu byl vyhlášen celostátní smutek, noviny měly černé lemovanou titulní stranu, na veřejných budovách byly vyvěšeny vlajky spuštěné na půl žerdi a smuteční černé prapory. Ve výkladních skříních byly portréty či busty J. V. Stalina na černém pozadí, s rudými karafiáty. Ve všech větších městech se konaly masové trizny a u nespočetných Stalinových pomníků roztroušených po celém Československu stáli na čestné stráž malí pionýři a v noci plápolaly plameny smutečních ohňů. Na to, abych držel tuto stráž, ba i na to, abych to vše vůbec chápal, jsem byl ještě dítě, ale ponurou a plačtivou atmosférou (moje starší sestřenice vzpomíná, že ve škole některé učitelky plakaly, jiné ne) a plápolající smuteční ohně si z té doby vybavuji.

2.1 Tání

„Létům šedesátým, především jejich druhé polovině se dostalo později označení zlatá léta. V porovnání s velmi restriktivními léty padesátými, především pak s terorem na počátku padesátých let, a ve srovnání s marasmem normalizace let sedmdesátých a počátku let osmdesátých skutečně toto období vynívá pozitivně... Režim se ve své podstatě nezměnil, avšak postupem času se měnili lidé a tím i systém začal měknout. Místo ideálu nesmiřitelného jakobínského revolucionáře, který nemilosrdně bojuje se zbytky buržoazie a ideologickými oponenty, se na scéně objevuje skeptik kladoucí si otázky... lidé netoužili po revoluci, ale po klidu a pořádku.“

Rychlík Jan. 2020. *Československo v období socialismu 1945–1989*. Praha: Vyšehrad, str. 167.

„Pro pořádného soudruha není lehký bejt dneska na světě, řekl zedník a posadil se na lešení... protože generál byl zedníková láska, zedník ho miloval a v něj doufal, jím byl živ, ale teď musel pracovat nejen na zkáze jeho obrovské sochy, ale slyšet, že má i vygumovat ze svého srdce jeho obraz, který mu byl drahý a bez kterého už nedovedl žít.“

Hrabal Bohumil. 1965. „Zrada zrcadel“. Str. 58–72 in *Inzerát na dům, ve kterém už nechci bydlet*. Praha: Mladá fronta.

Šedesátá léta minulého století byla zvláštní dobou změn jak v nekomunistických zemích, tak v zemích s komunistickým režimem. Za hranicemi komunistických zemí se ovšem svět měnil (materiálně, politicky i kulturně) daleko rychleji a podstatněji,

³ Jak o nich psal v povídce *„Romance čumilů“* O'Henry [1961] nebo Charles Baudelaire (viz Walter Benjamin [1979]).

a nůžky mezi námi a nimi se tehdy začaly fatálně rozevírat jak v materiální, tak i v duchovní rovině společenského života. Přesto i v Československu v té době docházelo ke změnám, provázeným pomalým uvolňováním režimu. Ilja Erenburg⁴ označil období po Stalinově smrti v Rusku ve svém románu za ‚Tání‘ [Erenburg 1954]. Toto pomalé uvolňování, které následovalo po smrti Stalina v Moskvě a Gottwalda v Praze a kulminovalo někdy mezi roky 1960–1969, mělo pro sociologii v Československu i pro můj vývoj velký význam. Tání, všimněme si obecné tendence pojmenovávat etapy vývoje společnosti, které tímto z jejího kontinuálního plynutí vyjímáme. Komunisté se vyznačovali v tomto ohledu jistou kreativitou, i když poplatnou jejich představám o objektivně zákonitém směřování k beztrždní společnosti, a variovali názvy a charakteristiky etap vývoje společnosti podle aktuální potřeby.

Tak například bylo v roce 1956 období stalinského teroru označeno jako ‚období kultu osobnosti‘, což bylo obratné přenesení odpovědnosti ze systému (vládnoucího režimu) na osobu. Socialismu jsme podle Antonína Novotného dosáhli již v roce 1960, a proto byla naše republika v tomto roce přejmenována na ‚Československou socialistickou republiku‘. Byl to ale rozvinutý, nebo zralý socialismus? Tak i tak se v roce 1968 stal v režii ‚reformních komunistů‘ *socialismem s lidskou tváří* (což byl docela slušný, i když – jak se ukázalo – pro komunisty riskantní výtvar public relations) a za Husákovy režimu se změnil v *socialismus reálný* (to již ovšem byl spíše výtvar defenzivní podoby public relations – lepší holt ještě být nemůže). Jan Zábřana uvádí v té době i odposlechnutou lidovou verzi „*socialismus s němou tváří*“ [Zábřana 2001:937]. Po roce 1989 pak přišla ‚nová levice‘ s *demokratickým socialismem*. Ať se nám to líbí, nebo nelíbí, pojmenování reality je někdy silnější než realita, byť její podstatu třeba pouze skrývá a samo o sobě je ideologií. Myslím ovšem, že nejbližší realitě byli ti, kdo pro socialismus po celou dobu jeho trvání v Československu používali označení ‚*despotický*‘ (použil bych i slova ‚*nepotický*‘ – co to znamená, nebudu zde vysvětlovat, lze to vyčíst z Možného knihy ‚*Proč tak snadno*‘ [Možný 1991]).

Erenburgův román byl ale jen nesmělou předzvěstí XX. sjezdu sovětských komunistů, na jehož tajném zasedání tři roky po Stalinově smrti, dne 25. února 1956, Nikita Chruščov v projevu ‚odhalil‘ Stalinovy zločiny. Tehdy v Československu málokdo postřehl to opatrné distancování se tehdejšího vedení sovětských komunistů od této etapy vývoje tamějšího režimu, na jehož budování se všichni jeho členové – včetně Chruščova – plnou měrou aktivně podíleli. Slovo ‚*odhalil*‘ ovšem není v tomto případě nejvhodnějším označením jeho vystoupení na sjezdu. Co se dělo v Sovětském svazu ve třicátých letech,⁵ nebylo dávno nic neznámého. Nesměle na to poukazovali již tehdy někteří pro-

4 Jeho romány napsané v průběhu krátké emigrace (neprozřetelně se do bolševického Ruska v roce 1933 vrátil), hojně vydávané za první republiky českými nakladatelstvími, jsem si kupoval v antikvariátech. Jeho román ‚*Tání*‘ jsem nečetl. Když v roce 1957 vyšel na Slovensku, byl jsem ještě příliš mlád a v době, kdy jsem mu již mohl porozumět, byla i v komunistickém Československu k dispozici odváznější a relevantnější literatura.

5 Důvěryhodné odhady předpokládají, že se oběti – popravení a na dlouhá léta uvěznění v drtivé většině bez soudu – počítají v Sovětském svazu v desítkách milionů osob! A přičtete k nim i jejich rodiny a blízké.

minentní návštěvníci tehdejšího Sovětského svazu. Zatímco řada jiných se dala ošálit, přijala za realitu to, co jim bylo ukázáno – viz Potěmkinovy vesnice, popřípadě viděla jen to, co vidět chtěla – jako například Julius Fučík ve své knize *„V zemi, kde zítra znamená již včera“*, vydané v roce 1932, s níž nás otravovali na základní škole.

Komunistický režim používal eufemismů, ať šlo o ekonomické a sociální problémy, nebo o zločiny či justiční vraždy. Hovořilo se tedy v roce 1956, ale i potom, ne o zločinech, ale o chybách. Těch se přece může dopustit každý a lze je přece napravit! A byly to chyby, které prý vyplývaly ze Stalinových osobních negativních vlastností a z jeho charakteru (chybují přece lidé), nikoliv z charakteru systému a způsobu vlády komunistické strany (vždyť prý nebyly v souladu s linií strany – jež se ovšem stále měnila). Takže se omílala fráze o kultu osobnosti, a protože mezi Stalinovými dědici existovala jistá mocenská rovnováha znemožňující přímé následnictví, vymysleli v Moskvě jako řešení kolektivní vedení. Já jsem pak, jako žák třetí třídy základní školy, spolu se svými spolužákyněmi a spolužáky kult Stalinovy osobnosti osobně pomáhal likvidovat. Ze svých učebnic a zpěvníků plných sovětských písní a opěvování Stalina (génia revoluce a všestranného génia, otce a vůdce světového proletariátu, strážce míru a štěstí lidstva, dědice odkazu V. I. Lenina a ad libitum)⁶ jsme trhali závadné stránky s jeho jménem, s jeho slovy nebo s opěvováním jeho osobnosti. Písně Sovětského svazu, zejména do omrzení *„Katušu“*, jsme nadále ve škole zpívali, stejně jako jsme na Prvního máje, 7. listopadu, ale i při dalších slavnostních příležitostech vyvěšovali československé vlajky společně s vlajkami Sovětského svazu a lepili je i na okna svých příbytků, což kontrolovali tzv. uliční výbory komunistické strany a její domovní důvěrníci.

Zde je namístě připomenout, že Stalin tím dědicem Lenina skutečně byl – přes určité rozdíly měli oba mnoho společného – a když sovětští komunisté inscenovali odvržení Stalina jako návrat k Leninovi, bylo to poněkud absurdní, protože v jistém smyslu Stalin jen přivedl k dokonalosti mnohé, co Lenin začal duchovně (potvrdí vám to třeba i jen nahlédnutí do Leninových spisů), ale i fakticky, a jen pro své úmrtí nedokončil. Dnes o této době existuje množství nejen historických studií, ale i beletristických popisů a vzpomínkových knih. Jako jedna z prvních u nás prolomila bariéru mlčení o stalinské době kniha Alexandra Isajejiče Solženicyna *„Jeden den Ivana Děnisoviče“* [1963],⁷ popisující podmínky v jednom z velkého množství pracovních táborů pro politické vězně, které Solženicyn zobecněně charakterizoval v knize *„Souostroví Gulag“* [česky 1991 či 2011], což

6 I Vítězslav Nezval napsal v roce 1949 o Stalinovi poemu. K četbě Nezvalových textů z období jeho devětní tvorby z padesátých let jsem se odhodlal s lítostí, protože Nezval mě uvedl do moderní poezie nádhernými překlady světové poezie, zejména Rimbauda, Baudelaira, Mallarmého, ale i Edgara Allana Poea (kupoval jsem je v antikvariátech v krásných prvorepublikových vydáních) či surrealistů André Bretona a Paula Éluarda..., svými prvorepublikovými básnickými sbírkami a knihou *„Moderní básnické směry“* [1964; první vydání 1937].

7 Dostala se mi do rukou o rok později, kdy mi bylo 16 let. Na další vlnu literatury popisující zkušenost s krutou a nelidskou realitou těchto pracovních táborů jsme si ale museli ještě dlouho počkat. Vždyť i *„Doktor Živago“* Borise Pasternaka, poměrně nevinný dokonce i podle měřítek režimu, vyšel v Československu až v roce 1990.

2. Druhé období sociologie v Brně

byl akronym označující hlavní správu táborů eufemisticky označovaných jako tábory nápravných prací, kde byly ‚napravovány‘ desítky milionů osob. Není od věci přecíst si v této souvislosti třeba knihy Orlanda Figese *‚Lidská tragédie. Ruská revoluce 1891–1924‘* [české vydání v roce 2005], zachycující první léta bolševického režimu v Rusku, ale i (pro sociologii rozhodně ještě zajímavější) *‚Šeptem. Soukromý život ve Stalinově Rusku‘* [české vydání v roce 2009], ilustrující dobu osudy konkrétních rodin i jedinců, poukazující, že stejně děsivé byly tehdy nejen hrozící smrt nebo ztráta svobody, ale i běžný každodenní život v ohrožení nejen života a v hmotné nouzi, ale i v ohrožení lidské důstojnosti.

Jenže chyby a jejich náprava? Mezi prvními knihami, které toto pokrytectví veřejně zpochybnily, jsem četl *‚Opožděné reportáže‘* od Ladislava Mňačka [1964] a *‚Sekyru‘* od Ludvíka Vaculíka [1966], později Mňačkovu *‚Jak chutná moc‘* – jmenuji jen pro mě v té době nejvýraznější knihy. Teprve mnohem později mi sociologie ukázala, že používání slov vlastně není nevinnou hrou (k tomu se budu ještě vracet). Dahrendorf [2008:160] upozorňuje na to, jak popisuje význam jazyka George Orwell ve své knize *‚Farma zvířat‘*: *‚Zákon, Žádné zvíře nezabije jiné zvíře‘ je doplněn slovem ‚bezdůvodně‘, a už se konají popravy. Stejně tak i nejvyšší zákon ‚Všechna zvířata si jsou rovna‘ lze doplnit slovy ‚ale některá jsou si rovnější.‘‘* Jak poukázal Elias Canetti, Hitler nehovořil o Versailleské smlouvě, ale o Versailleském diktátu. Přitom *‚Výběr slova ‚Versailles‘ jako ústředního hesla byl z Hitlerovy strany zvláště šťastný. Nejenže připomínalo poslední bolestnou událost v životě německého národa... ale shrnovalo i jiné důležité a dobře známé momenty německých dějin... Pokaždé, když Hitler mluvil o neblaze proslulém diktátu, zněla v tom slově i vzpomínka na onen triumf (vyhlášení Německé říše ve Versailles v roce 1871) a přenášela se na posluchače jako příslib a zvěstování... Toto jediné heslo v sobě koncentrovalo obsah hnutí: porážka, která se má proměnit ve vítězství...‘* [Canetti 1994:206–207].

Proces ‚tání‘ začal již v roce 1956, ale v Československu mělo vše opatrnou setrvačnost. Po dehonestaci Stalina na XX. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu, pouhé 3 roky po tom, co při jeho pohřbu museli všichni truchlit a kondolovat a jeho tělo bylo stále vystaveno v mauzoleu na Rudém náměstí v Moskvě, bylo nutné odstranit jeho pomníky a bysty, všudypřítomné po celé zemi, ve městech i na malých vesnicích, a přejmenovat tu spoustu průmyslových a zemědělských podniků, náměstí, ulic, které nesly v Československu jeho jméno. To byl ostatně obvyklý proces. Změna jmen měst, ulic či náměstí je běžnou snahou o změnu (vymazání někoho z) kolektivní paměti, provázající společenské změny.

Ulice spojující v Brně náměstí Svobody (v době protektorátu náměstí Adolfa Hitlera) a prostor před nádražím se ve středověku jmenovala *‚Sedlářská‘*, v 19. století dostala jméno *‚Ferdinandova‘* (při příležitosti korunovace císaře Ferdinanda českým králem v roce 1836), krátce po roce 1918 ji přejmenovali na *‚Masarykovu třídu‘*, za protektorátu v letech 1939–1945 na *‚Hermann Göring Straße‘*, po roce 1945 se jí vrátilo jméno *‚Masarykova třída‘*, v roce 1955 se stala *‚třídou Vítězství‘*, aby se po roce 1989 opět nazývala *‚Masarykova třída‘*.

V Praze bylo ale monstrózní patnáctimetrové žulové sousoší oslavující Stalina, na které se při jeho stavbě, dokončené v roce 1955(!), spotřebovalo sedmnáct tisíc tun materiálu a kterému se ve veřejnosti přezdívalo *fronta na maso*,⁸ odstřeleno teprve v roce 1962 (to jsem ukončil povinnou školní docházku), kdy bylo už i v Praze jasno, že si to přece jen nakonec Moskva s tím Stalinem a kultem osobnosti nerozmyslí! Popis této události Bohumilem Hrabalem v povídce „*Zrada zrcadel*“ v knize nazvané dobově zcela příznačně *Inzerát na dům, ve kterém už nechci bydlet*, vydané v roce 1965, byl v době mého dospívání zcela aktuální. A tento odstřel nejzjistěl jen Hrabalova zedníka, ale i mnohé další, „*nyní nebylo už tak snadné v komunistickou ideu a její vůdce slepě věřit*“ [Rychlík 2020:155].

2.2 První revitalizace sociologie v letech 1963–1968

„Vzrůstající zájem o sociologii, o jejíž užitečnosti pro vědecké poznání soudobých společenských jevů není pochyb, vyžaduje nejen důkladné ovládnutí moderních metod sociologického výzkumu a rozpracování teorie a metodologie marxistické sociologie, ale i poznání novodobé sociologie západní.“

Klofáč Jaroslav a Vojtěch Tlustý. 1965. *Soudobá sociologie I*. Praha: Nakladatelství politické literatury, str. 5.

„Revitalizace sociologie tedy byla součástí širšího a komplexnějšího procesu, jímž byl pokus o kulturní revitalizaci v té době již u nás sice méně transparentně násilnického, ale zato hluboce nudného a evidentně stagnujícího systému.“

Petrusek Miloslav. 2004. „Výuka sociologie v čase tání a v časech normalizace (1964–1989)“. *Sociologický časopis*, 40(5):597–607.

Druhé období existence sociologie v Československu spadá do let jistého uvolňování tlaku ze strany režimu mezi rokem 1959 a rokem 1969, ať již toto krátké intermezzo nazveme jakkoliv. V tomto období zde došlo k jistému návratu k sociologii,

8 Evergreenem manifestací na ‚Prvního máje – svátku pracujících‘ počátkem šedesátých let bylo, že lidé, pochodující v prvomájovém průvodu v Praze, skandovali „*At žije KSČ!*“ a mávali papírovými československými a sovětskými praporky (tehdy se obě vlajky vyvěšovaly vedle sebe a jen málokdy se hrála československá hymna, aniž po ní nenásledovala hymna sovětská), ale po skončení manifestace se shlukovali před hlavní tribunou s ‚*čelnými představiteli strany a vlády*‘. Tam skandovali „*My chceme maso!*“, a tak se dožadovali masa, kterého bylo nedostatek a lidé na ně stáli dlouhé hodiny v ještě delších frontách (tak dlouhých, že se ve stání v nich v jednom dni vystřídaly v některých rodinách tři generace) před obchody. Když jim ale ‚krásný Toník‘, Antonín Novotný, tehdejší první tajemník komunistické strany a prezident (vždy se dodržovalo toto pořadí, odrážející reálné rozdělení moci), řekl: „*Soudružky, maso bude*“ (všimněte si gender aspektu v oslovení davu), rozešli se spokojeně (nebo rezignovaně?) do svých domovů. Aniž vzali v úvahu, že se tato situace každým rokem opakuje a maso pořád není. To zakončení prvomájových průvodů, jak je popisuji, jsem viděl v té době na televizní obrazovce a ty fronty si pamatuji nikoliv proto, že jsem je viděl v televizi, ale proto, že jsem v nich po školních hodinách dlouhé hodiny stával, než mě vystřídali rodiče vracející se z práce.

jejíž institucionalizace byla obnovena reformními komunisty (mimo stranu to bylo absolutně nemožné). Jiří Musil retrospektivně konstatoval, že: „*K hlubším příčinám obnovy sociologie v druhé polovině šedesátých let patřila na prvním místě krize socialistické společnosti a její ideologie, konkrétněji vyjádřeno, rozklad stalinského dogmatismu a rostoucí zklamání marxisticky orientovaných intelektuálů, politiků, ekonomů a občanů, plynoucí z postupného odhalování povahy společnosti, která vznikla po tzv. socialistické revoluci*“ [Musil 2004]. Žádná ze tří součástí marxismu (tedy i marxistického materialistického pojetí světa, společnosti a dějin) – dialektický a historický materialismus, politická ekonomie ani vědecký komunismus (nevím, jak bych ho měl charakterizovat; nedokázali to ani komunisté – „*obecná teorie zákonitostí třídního boje, socialistické revoluce a výstavby socialismu a komunismu*“ je poněkud nejistá definice)⁹ – nebyla schopna nic z toho, co se ve společnosti dělo, ani problémy, v nichž se zmítala, odhalit, natož vysvětlit. I když byly považovány za „*jediné schopné vědecky odhalovat objektivně platné a nezměnitelné zákony vývoje společnosti a předvídat důsledky jejich působení*“.

A vysvětlování krizových stavů či politických procesů tím, že šlo o odchylky od správné linie strany? Tomu se sice ještě mezi komunisty celkem obecně věřilo, někteří straníci ovšem o výkladu problémů jako důsledku osobních selhání jedinců začínali pochybovat, neboť nedával návod k jejich řešení. Ostatně co bylo správnou linií? Někdy se to měnilo tak rychle nebo tak důkladně, že se v tom neorientovaly ani stranické kádry, natož řadoví komunisté.

Tak se sociologie, tedy abychom byli přesnější, to, co byla komunistická strana jako sociologii ochotna tolerovat, znovu objevila v Československu na veřejné scéně. Jisté kruhy v komunistické straně do sociologie vkládaly naděje, že nabídne vysvětlení problémů, v nichž se společnost ocitla, a způsob jejich řešení, když to historický materialismus a vědecký komunismus nedokážou. Jevila se jim jako nástroj zvyšování efektivity režimu. Snad lákalo i to, že socialismus sliboval lidem štěstí (byť až v daleké budoucnosti) a „*sociologie původně chtěla být ‚vědou o štěstí‘, která by poskytovala nezpochybnitelný, tzv. pozitivní základ lidskému spění k humanitě a přinejmenším celospolečenské, ne-li už osobní spokojenosti...*“ a „*... v českém prostředí byl kvůli silné recepci raně sociologických tradic vliv ‚sociologie vedoucí ke štěstí‘ výraznější než kdekoli jinde*“ [Nešpor 2012]. Nemělo jít o sociologii buržoazní, ale o ‚naši marxistickou‘ sociologii, která by byla plně v rukou a pod kontrolou komunistické strany.

9 Jeho jádrem je víra v historickou nutnost, neboť dějiny probíhají podle obecně platných a nezměnitelných zákonů. Termín používal již Friedrich Engels, k odlišení Marxovy a své interpretace socialistické ideje od ‚nevědeckého utopického socialismu‘. Jako jednu ze tří součástí marxismu (komunisté často nehovořili o marxismu jako o vědě, ale jako o učení Karla Marxe či Vladimíra Iljiče Lenina) ho kanonizoval V. I. Lenin. V zemích s komunistickými režimy se vědecký komunismus etabloval po XX. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu v roce 1956. „*Na jedné straně měl sloužit k modernizaci ‚stalinsky deformovaného marxismu‘, na druhé straně měl nahradit sociologii a politickou vědu*“ [Petrusek. Sociologická encyklopedie].

Snad lze za začátek návratu k sociologii a druhého období její existence v Československu označit rok 1959, kdy Jaroslav Klofáč a Vojtěch Tlustý¹⁰ iniciovali vznik sociologického pracoviště na *Vysoké škole stranické Ústředního výboru Komunistické strany* (kde jinde se mohlo začít), na níž v roce 1965 založili i katedru sociologie [Sociologická encyklopedie]. Přestože po svém vyloučení z komunistické strany v roce 1969 oba pracovali v dělnických profesích, zůstaly po nich knihy vydané v první polovině šedesátých let, které byly pro mé studium velmi důležité. Vlastně představovaly jedinou přístupnou informaci o vývoji světové sociologie [Klofáč a Tlustý 1959; 1965; 1967], dostupnou v tehdejší Československu a v českém jazyce. Naštěstí se mi podařilo zakoupit si je v antikvariátě. Z knižního trhu byly staženy, ale možná režimu zpětně křivdím a byly jen vyprodány – to již nejsem schopen posoudit. Umožnily mi seznámit se v hrubých obrysech a náznacích se stavem světové sociologie v té době, čímž se výuka sociologie v celé době mého studia v letech 1969–1974 systematicky nezabývala. V roce 1965 byly zřízeny *Sociologické ústavy* České a Slovenské akademie věd, ustavena *Československá sociologická společnost* [Macků 1968b] a začal vycházet *Sociologický časopis*. Blíže k tomuto období například Machonin [1967], Možný [2004], Janák a Krná [2015] a další.

Možná lze podotknout, že v 60. letech sociologie ještě vzpomínala na ambice svých otců zakladatelů, kteří ji chápali jako nejobecnější společenskovední disciplínu, ovšem její rychlý vývoj v pozdějších letech ji, jako další vědy, nutně proměnil v soubor dílčích pohledů na jednotlivé segmenty společnosti, přičemž se tak logicky mnohdy vytrácel komplexnější pohled na jejich vzájemné vztahy. V tom sdílela osud daný stále detailnější společenskou dělbou práce.

2.3 Brněnská verze revitalizace sociologie v 60. letech

„Když se na počátku šedesátých let komunistická strana ve své moudrosti rozhodla, že její rozhodnutí o zrušení sociologie jako akademické disciplíny z počátku padesátých let bylo nemoudré, bylo i nebylo pro obnovu sociologie v Brně z čeho brát.“

Možný Ivo. 2004. „Brněnská anomálie? Brněnská sociologie 1963 až 1989 – subjektivní historie“. *Sociologický časopis*, 40(5):609–622.

„Josef Solař, jako vedoucí nové katedry sociologie orientoval katedru personálně na lidi z okruhu bývalého Bláhova semináře. I oni začínali postupně získávat víru v možnost obnovy své disciplíny, odkládali opatrnost a postupně se začali objeovat na otevřených seminářích katedry a přednáškových pondělcích Československé sociologické společnosti... Zároveň tu byla výuka sociologie programově spojo-

10 Jaroslav Klofáč studoval sociologii v letech 1938–1939 a 1945–1948 na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, Vojtěch Tlustý tamtéž vystudoval filozofii a sociologii v letech 1945–1949 [Sociologická encyklopedie].

vána s empirickým výzkumem. I to bylo považováno za rys ‚brněnské školy‘ z let 1947–1949, realizovaný Bláhovým seminářem.

Možný Ivo. 2004. „Brněnská anomálie? Brněnská sociologie 1963 až 1989 – subjektivní historie“. *Sociologický časopis*, 40(5):609–622.

Tak se sociologie, byť v režimním hávu, jako marxistická (další přívlastek *leninská* získala až v době normalizace po roce 1969, kdy se stala marxisticko-leninskou – ten význam pojmenování) objevila znovu i v Brně na Masarykově univerzitě, která byla ovšem v té době již samozřejmě přejmenovaná na Univerzitu Jana Evangelisty Purkyně. Oficiálně se ovšem raději uvádělo Jana E. Purkyně, ještě lépe UJEP – nechat se pokřtít a pojmenovat *Evangelista*, to Purkyně, jako pokrokový člověk, přece jen komunistům dělat neměl! Výraznou postavou při obnově sociologie v Brně v šedesátých letech minulého století byl Josef Solař (1919–2002), inteligentní, vzdělaná, ale kontroverzní osobnost. V padesátých letech byl tvrdým stalinistou, v šedesátých letech se pak, jako řada jemu podobných, stal ‚progresivním komunistou‘. Po II. světové válce vedl několik kateder marxismu-leninismu na brněnských vysokých školách. V roce 1964 obhájil kandidátskou práci *Problém koexistence*, v roce 1967 se habilitoval spisem *K sociologii mezinárodních vztahů*, v roce 1967 byl zvolen předsedou *Československé sociologické společnosti*, na počátku normalizace byl z univerzity vyhozen, aby byl na ní po roce 1989 jmenován profesorem.¹¹

Na brněnskou univerzitu přišel založit katedru sociologie z Vysoké školy zemědělské, kde byl vedoucím tamní katedry historického a dialektického materialismu, spolu se svým zástupcem na této katedře Miroslavem Ovesným. Podle Iva Možného se tak stalo, protože na filozofické fakultě univerzity se pokyn krajského výboru komunistické strany založit na její půdě katedru sociologie setkal s rozpaky. Na tamní „*katedře historického a dialektického materialismu, z jejíhož lůna měla marxistická sociologie vzejít, nebyl nikdo, kdo by v projekt věřil natolik, že by byl ochoten orientovat na něj svou další akademickou dráhu: Co když si to strana zase rozmyslí?*“ [Možný 2004].

Nechci, aby to vyznělo jako impertinence, ale nedovedu se ubránit dojmu, že Josef Solař patřil k osobám, které jako ideální typ – ve smyslu, jak tento koncept vymezil Max Weber (1864–1920), i s jeho výhradou, že „... *ve své pojmové čistotě se přitom tento myšlenkový obraz empiricky nevyskytuje*“ [Weber 2009:43–44], není popisem reality, ale slouží k jejímu pochopení – reprezentoval Pavel Zemánek z románu Milana Kundery *Žert*. Ten „*dotázán, co vlastně vyučuje, odpověděl filozofii, když ještě před několika lety by řekl marxismus, ale nyní ho cudně ukryl do obecnějšího pojmu*“ [Kundera 1968:237]. Odhlédnuto od toho je jeho úloha v dějinách sociologie v Brně pozitivní. Nesporně byl vzdělanou osobností, „*četl v pěti jazycích a díky své manželce, kterou s holandským psem nebylo možno nepustit přes hranice, měl i co číst. Udržel si evropský rozhled*“ [Možný 2004]. Na jaře 1964 byl ustanoven vedoucím nového oddělení sociologie na filozofické

11 Bližší informace o Josefu Solařovi lze najít u Pácla [1990], Možného [2004] nebo Janáka a Krné [2015].

fakultě brněnské univerzity, které bylo v roce 1965 přeměněno na katedru sociologie. Výuka sociologie na brněnské univerzitě byla obnovena „*počínaje akademickým rokem 1965–1966 jako jednooborové diplomové, čtyřleté studium. Do prvního ročníku bylo přijato ke studiu osm osob*“ [Možný 2004]. A druhé období existence sociologie na brněnské univerzitě bylo odstartováno.

Josefu Solařovi nelze upřít zásluhy za institucionalizaci a obnovení výuky sociologie. Problematičtější je to s obsahem této výuky, která se tehdy nevymanila a logicky ani nemohla vymanit z dobového režimního klíše marxismu jako jediného vědeckého světového názoru a ani z ideové orientace Josefa Solaře. Avšak i tak existence a činnost této katedry byla, i když nesmělým, krokem k budoucnosti. Zanechala po sobě stopu a ve své době vzbuzovala pozornost nejen doma, ale i v zahraničí. Josefa Solaře jsem, jako student nastupující do prvního ročníku oboru sociologie, mohl ještě vidět na podzim roku 1969 v Brně na již zmíněné česko-německé konferenci o inteligenci (jako sociální vrstvě) a obdivoval jsem na ní jeho simultánní překlad příspěvků pronášených v němčině.

Koncept *inteligence* měl nemarxistické kořeny střeoevropského původu, vždyť i vzpomenutá konference byla konferencí česko-německou. V západnější Evropě se hovořilo a psalo o *intelektuálech*, popřípadě o vzdělancích. Jedním z prvních, kdo je vymezoval a pojednával o nich a o jejich roli ve společnosti, byl německý filozof Johann Gottlieb Fichte (1762–1814) ve své práci *„Pojem vzdělance“* [1971; původní vydání 1794]. Uvádím ho jako jednu z mých prvních zkušeností, kdy jsem se setkal s nutností komunikovat v sociologii i s jinými humanitními vědami, v tomto případě konkrétně s filozofií. A též pro konotace, které jsou s tímto označením spojovány a s nimiž též sociologie koketuje.

„Pravé poslání vzdělanců je nejvyšší dohled nad skutečným pokrokem lidského pokolení jako celku a neustálé podporování tohoto pokroku... má bdít nad pokrokem ostatních stavů a má jej podporovat... jeho posláním je být učitelem lidského pokolení... prostředky morálními (má být mravně nejlepším člověkem)“ [Fichte 1971:55–58].

Naději do formativního působení intelektuálů ve společnosti vkládala nejen demokratická společnost. Vzpomeňme Stalina, prohlašujícího spisovatele za *inženýry lidských duší*, mající ve společnosti výchovnou a propagandistickou funkci. Též v české společnosti byla a je tradičně úloha inteligence a jejich příslušníků ve společnosti diskutované i adorované, ale i dehonestované téma.¹² Na poslání, které Fichte vzdělancům připisoval, v ní aspirovali v Česku reprezentanti kultury, zejména spisovatelé. Vzpomeňme například *Manifest českých spisovatelů* ze 17. května 1917, podepsaný 200 českých spisovatelů, novinářů a vědců, adresovaný českým poslancům Říšské rady a požadující sebeurčení českého národa. Nebo IV. sjezd československých spisovatelů, jako jeden ze startérů jara 1968. Logicky se toto téma, které zaujalo v 30. letech minulého

12 V Evropě třicátých let minulého století byla úloha vzdělanců ve společnosti diskutována dosti kriticky, lze odkázat na odezvu knihy Juliána Bendy *„Zrada vzdělanců“* [1927].

století i Inocence Arnošta Bláhu [1937], v průběhu tzv. ‚pražského jara 1968‘ opět stalo centrem pozornosti. A tak se o rok později ještě konala v Brně zmíněná konference a moje diplomová práce, zadaná a vedená Ivem Možným, nesla název ‚*Sociální podmíněnost konotace pojmu inteligence*‘. Nešlo v ní ani tak o to, kdo do inteligence patří, ale o kom si lidé (různých sociálních charakteristik) myslí, že k ní patří, a proč si to myslí.¹³

V marxismu byly se zařazením inteligence do třídní sociální stratifikace určité potíže. Komunistický režim zestátněním majetku eliminoval buržoazii, ba i maloburžoazii.¹⁴ V třídní struktuře ‚socialistické společnosti‘ (přechodném stadiu ve vývoji k beztřídní ‚komunistické společnosti‘) režim rozlišoval mezi dělnickou třídou a ‚rolníky‘. Jenže co se společenskou vrstvou, kterou nebylo možné zařadit ani do dělnické třídy, ani mezi rolníky a do buržoazie ji režim zařadit nemohl, protože by tím popřel své tvrzení, že se s ní vypořádá? A tak řešil podobnou otázku, jakou řešil Jan Neruda [1886] ve svém fejetonu o snaze zbavit se starého slavníku, tedy „*kam s ní*“. Operoval přitom s konceptem ‚pracující inteligence‘, jakousi pomocnou kategorií pokrývající společenskou vrstvu, která se jaksí do ideologického schématu nevešla. Jako občas empirická sociologie v dotaznících používá kategorii ‚ostatní‘/‚jiné‘ jako sběrný koš pro všechny odpovědi, které se nedají zařadit do žádné předložené varianty.

Jako učitele jsem Josefa Solaře nezažil, na moji cestu sociologií měl ale zásadní, byť nepřímý vliv. Mám na mysli to, že: „*Když stál* (v polovině šedesátých let) *před otázkou, kde najít pro nový studijní program sociologie vhodné učitele, nehledal je mezi svými bývalými kolegy na katedrách marxismu*“ [Možný 2004], ale přitáhl na katedru řadu žáků Arnošta Inocence Bláhu, jako Miroslava Gregora či Julianu Obrdlíkovou. A také Mojmirá Hájka, jehož doktorská práce se nazývala ‚*Sociologická šetření moravské vesnice v rozpětí generačním. Neslovice 1904–1934*‘ [Hájek 1948], kandidátská práce ‚*Sociologie horníka v časovém průřezu 1946–1948*‘ a habilitační spis ‚*Sociologie horníka*‘ [Hájek 1968]. My jsme ho při svém studiu bohužel zažili již značně poničeného dlouholetým zaměstnáním učitele na učňovské škole, kde přežíval, když byl po zrušení sociologie v padesátých letech vyškrtnut z komunistické strany.¹⁵ Mojmir Hájek a Miroslav Gregor nám ještě přednášeli.

13 Koneckonců, i Fichte napsal, že „*vzdělanec je vzdělavcem jen pokud, pokud je srovnáván s jinými lidmi, kteří vzdělanci nejsou*“, a také, že „*není jen členem společnosti, je zároveň členem zvláštního stavu v ní*“ [Fichte 1971:23 a 41]. To trochu mrazí, vzpomeneme-li Stalinovo tvrzení, že „*komunisté jsou lidé zvláštního ražení*“.

14 Ne všichni nositelé a šířitelé marxistické ideologie v tom měli jasno. V průběhu své základní vojenské služby v roce 1975 jsem na povinném tzv. ‚politickém školení mužstva‘ vyslechl slova přednášejícího soudruha majora (hodnost představující ve vojenském prostředí poměrně vysoký symbolický kulturní kapitál) „*a celý proletariát, nejen dělnictvo, ale i maloburžoazie...*“. S mnoha dalšími poplety, kteří neměli jasno v tom, co hlásali, a s jejich kuriózními, na fráze zredukovanými výklady jimi vyzývané ideologie jsem se setkával i v civilním životě.

15 Jen pro informaci: vyškrtnutím z komunistické strany se trestala menší provinění, velká provinění (považovaná za herezi) se trestala ‚vyloučením‘ provinilců a byla doprovázena jejich systematickou a dlouhodobou diskriminací ve společnosti. Vyloučeným hrozilo i uvěznění, v padesátých letech i více. Často vice versa – vyloučení bývali obvykle i uvěznění a uvěznění byli současně vždy i vylučováni.

Distingovanou dámu Obrdlíkovou (1903–1983) jsem na katedře jen potkával, v době našeho studia nepřednášela. Jen jednou jsem s ní podrobněji konzultoval cosi, čemu jsem u I. A. Bláhy nerozuměl, a byl jsem u ní příjemně překvapen jiným jazykem a jiným způsobem uvažování, než se kterými jsem se na katedře běžně setkával.¹⁶

Ještě důležitější pro mě osobně bylo, že Josef Solař tehdy v šedesátých letech na obnovovanou katedru přijal jako mladého asistenta Iva Možného, který byl v době mého studia sociologie mým soukromým učitelem a po roce 1989, kdy katedru jako její vedoucí revitalizoval, mě přizval ke spolupráci. A hlavně, stal se jednou z nejvýraznějších osobností české sociologie konce dvacátého století. Spolu s Miloslavem Petruskem (1936–2012), jehož velký význam pro českou sociologii si snad dosud možná stále ještě plně neuvědomujeme. Ať již jde o její institucionalizaci po roce 1989, o úlohu, kterou sehrál v zpřístupnění řady klíčových textů světových sociologů české sociologické společnosti prostřednictvím Sociologického nakladatelství, nebo o doslovy k některým z nich, ale i o jeho vlastní texty. Nehledě na jeho působení v časopise *Sociologický obzor*, jehož 10 čísel vyšlo v letech 1987–1989 a díky Ivo Možnému se mi tehdy dostalo do rukou. A spolu s Jiřím Musilem (1928–2012) či i Pavlem Machoninem (1927–2008), mám-li se omezit na starší generace a osobnosti, které mě nejen ovlivnily, ale jež mi bylo ctí a potěšením osobně blíže poznat. Omlouvám se přitom mnoha dalším, které zde nezmiňuji třeba i proto, že patří již k poněkud mladší generaci. I když bych rád udělal z osobních důvodů výjimku a přiřadil k nim ještě i Jiřího Večerníka či Michala Illnera. Počinem Iva Možného v roce 1966 bylo založení ‚Laboratoře empirického výzkumu‘, jako výrazu spojení tzv. ‚brněnské sociologické školy‘ s empirickou sociologií, s empirickými sociologickými výzkumy – i to mělo pro mě v budoucnosti velký význam. Vráťím se proto k ní podrobněji v pasážích věnovaných třetímu období brněnské sociologie v době normalizace.

Co se mě osobně týče, v průběhu druhého období sociologie v Brně jsem byl ještě žákem střední průmyslové školy chemické a o sociologii jsem neměl ponětí, i když zájem o chemii jsem již ztrácel. Přesto jsem k sociologii udělal již v té době malý úkrok tím, že se můj zájem začal klonit od věd přírodních k vědám humanitním a sociálním. A v začátcích, jak jinak, prostřednictvím zájmu o literaturu – beletrii i poezii. Nenahraditelným se stal abonentský Klub přátel poezie, vydávající skvělé knihy představující básníky zejména nové doby z celého světa. Nutno k tomu poznamenat, že i když odborná literatura z oblasti humanitních a sociálních věd, ale i světová beletrie a poezie byly tehdy do Československa vpouštěny jen v odměřených dávkách, oproti předchozímu

16 „V roce 1939 se stala nehonoranou asistentkou v sociologickém semináři I. A. Bláhy, což bylo spojeno s intenzivní redaktorskou prací v *Sociologické revui*. Když byla roku 1947 založena Vysoká škola sociální v Brně, začala na ní vyučovat sociologii“ [Janák. Sociologická encyklopedie]. V roce 1967 uspořádala s Dušanem Slávikem sborník materiálů ze symposia ‚O koncepci dějin československé sociologie‘, konaného v Brně. Za normalizace v 70. letech, než odešla do důchodu, sice přednášet nemohla, ale nabízela studujícím kursy angličtiny, postavené na rozboru důležitých textů světových sociologů.

2. Druhé období sociologie v Brně

období to představovalo nejen kvantitativní, ale i kvalitativní změnu. Nejen v poezii, ale i v beletrii. Většinou šlo ovšem z hlediska režimu o nekonfliktní nebo dokonce ‚progressivní‘ autory – proto jsou v mé knihovně tak početně zastoupeni Graham Greene či John Steinbeck – a díla, ale i tak bylo koncem šedesátých let již co kupovat a číst. Když musela nakladatelství vybírat, vybírala důkladně a díky řadě jejich redaktorů již při výběru ideologická kritéria ztrácela na váze a pod různými záminkami se vydala i řada knih, které by měly u tehdejších komunistických ideologů vzbuzovat podezření. Koncem šedesátých let se na pulty knihkupectví dostávaly knižní novinky (předem ohlášené) každý čtvrtek, a tak jsem stání ve frontách na maso, kterého již nebyl takový nedostatek jako na počátku šedesátých let (i když jeho kvalita byla vcelku nízká a při jeho koupi jste byli vystaveni aroganci prodavačů a prodavaček, ba i spoluzákazníků), zaměnil za stání každý čtvrtek ráno ve frontách před prodejny knih, které se tvořily pravidelně pokaždé, když bylo ohlášeno vydání nějaké atraktivní knihy. Což bylo jeden čas každý týden (nesmíme ale zapomenout, že většinou šlo skutečně jen o jeden knižní titul, výjimečně o dva).

3. TŘETÍ OBDOBÍ SOCIOLOGIE V BRNĚ

„Přepadení Československa armádami Varšavského paktu znamenalo pro mnohé Čechy a Slováky kruté probuzení z několikaměsíčního opojení svobodou do syrové reality východního despotismu.“

Suk Jiří. 2021. *Šťastné zítřky, úzkostné včerejšky: Eseje a jiné texty o kolizích na české cestě ke komunismu*. Praha: Nakladatelství Lidových novin, str. 59.

„Závažné problémy a krizové jevy v ideologické oblasti, které vznikaly a narůstaly v naší společnosti již delší dobu, vyústily po lednu 1968 v přeručování, v popírání a posléze i v příkré odmítání základních principů marxisticko-leninského světového názoru ve filozofii, v sociologii, v historii, v ekonomii, v oblasti státu, práva a výstavby strany i v kultuře a umění, kde všude docházelo k přímé kapitulaci před buržoazní ideologií. Ideologický zápas přerostl v přímý boj o moc, do něhož pravice v plné míře zapojila sdělovací prostředky.“

Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ.
Vydalo oddělení propagandy a agitace ÚV KSČ, Praha, březen 1971.

Šedesátá léta minulého století se stala významnými jak ve světovém měřítku, tak i v měřítku malého Československa, i když charakter změn společnosti byl v nekomunistických zemích a zemích s komunistickými režimy odlišný. Zatímco ale tehdy „Francie prožívala ‚deziluzi z pokroku‘ a procházela vyostřenými antinomiemi společnosti blahobytu,¹ v Československu šlo o kocovinu ze stalinského poblouznění... v níž byl oživován socialistický utopismus... původní komunistická utopie založená na jednoduchých stalinských vývojových zákonech byla nahrazena reformním utopismem“ [Suk 2020:41]. Rok 1968 byl u nás plný

1 Například v šedesátých letech minulého století podle Iva Možného [Sociologická encyklopedie] v západní Evropě, Spojených státech etc. vrcholila třetí fáze sexuální revoluce, která „odmítla už radikálně a otevřeně monopol manželství na sex, emancipovala sex nejen od reprodukce, ale i od romantické lásky a učinila jej plně legitimním, samostatným zdrojem slasti a oporou lidské identity... a přinesla s sebou experimentování s novými formami sexuálních vztahů“. V Československu jsme řešili poněkud jiné problémy.

nadějí. Existovala zde jasná rizika této snahy o reformu režimu, ale bláhově se věřilo, že vše dopadne dobře. Jenže lidé v Praze mínili a pánbůh v Kremlu se smál a náš svět se opět vrátil do časů, které se zdály být již minulostí. Když jsem ráno 21. srpna 1968 v Brně vyhlédl z balkonu našeho bytu, na trávníku mezi dvěma činžovními domy jsem uviděl zakopané dělo, namířené na protější kasárna tankové jednotky ‚Československé armády‘, kolem něhož pobíhali mladíci ve špinavých šedožlutohnědých montérkách. Bohužel to byli vojáci tehdy ‚Sovětské‘, kdysi ‚Rudé‘, ještě dříve ‚carské‘, přesto stále ‚ruské‘ armády.

Třetí období existence sociologie v Brně tedy spadá do let, která následovala po invazi této armády do Československa v srpnu 1968 a zahájení jeho faktické okupace, která trvala 21 let, až do roku 1989 (definitivně skončila až stažením ruských vojsk z území Československa v roce 1991). Do historického období, v němž se budoucnost národa, ale i jeho jednotlivých členů jevila zcela bez naděje. Zpočátku ve společnosti existující iluze byly postupně likvidovány a žádné světlo na konci tunelu nebylo. Režim československých komunistů měl oporu ve velmoci, jejíž pozice se v dané době zdála neotřesitelná a okolním světem sice odsuzovaná, ale respektovaná. A která byla rozhodnutá neopustit prostor, který snad již od carevny Kateřiny Veliké považovala za sféru svých zájmů, časem ho ovládla a násilím vládu nad ním udržovala. Velmoci, která se rozpínala po celou dobu své existence (v tom nebyla zase tak velkou výjimkou, ale problém je v tom, že její apetit byl neukojitelný a stále trvá),² o které platí poznámka Karla Čapka [1969a:142], že mocenské zájmy mají jednu chybu: „nelze je definovat, ani omezit“. V úvahu přichází i postřeh Milana Kundery [2005:18]: „Proč Německo včera a Rusko dnes se chtějí zmocnit vlády nad světem? Aby byly bohatší? Šťastnější? Ne. Agresivita síly je dokonale nezištná; nemotivovaná; nechce než své chtění; není než čistým iracionálním.“ Nechme promluvit i dnešního zástupce předsedy ruské bezpečnostní rady Dmitrije Medvěděva: „Připomínejte si velikost ruského světa, který nemá hranic.“³

Carské i bolševické Rusko, prodchnuté první náboženským (pravoslaví s myšlenkou duchovní záchrany dekadentní Evropy) a druhé ideologickým (bolševismus s tezí šíření světové revoluce) mesiášstvím, kterými legitimizovaly své snahy o expanzi, již zmizely z mapy světa. Přesto i nyní vysoký představitel státní moci dnešního Ruska prohlašuje, že v roce 1991 „jsme vojska stáhli“ – myšleno z tehdejšího Československa („my“ – cítíte v tom tu podvědomou, byť zapíranou kontinuitu s předchozími režimy – carským i bolševickým?) „sami (sic!), byla to naše dobrá vůle (sic?) a gesto, že respektujeme českou suverenitu (sic!)“. Načež to nechtěně popírá řečnickou otázkou: „Bylo by vhodné, aby na území států, odkud se stáhla sovětská armáda, nebyla dislokována žádná cizí vojska. Jaký by mělo smysl naše (sic! – opět ta kontinuita) stažení, když by tam namísto nás přišla jiná

2 „Základním principem sovětské diplomacie bylo a je: co se nám dostalo do rukou, musí zůstat naše, o zbytku lze vyjednávat“ [Aron 2003:139].

3 Komentuje to v apokryfu „Smrt Archimedova“, napsaném v roce 1938 a vydaném v souboru ‚Kniha apokryfů‘ [1964], i když tehdy byl tento příměr věnován jiné velmoci.

armáda, armáda našeho protivníka?“ Pokud respektují naši suverenitu, můžeme suverénně rozhodovat o svém osudu, nebo ne? Uvažují o nás jen jako o prostoru, který obýváme a který chtějí, nebo podle svého nejlepšího vědomí a svědomí mají přece svatou povinnost ovládnout? „Ruští historikové zdůvodňovali expanzi své země v pojmech jako národní úkoly nebo shromažďování zemí (dodejme i ‚spása Evropy‘, respektive naopak ‚spása Ruska před Evropou‘ – takto bohužel uvažuje i řada jinak vynikajících ruských spisovatelů od Dostojevského k Solženicynovi) – ve skutečnosti bylo Rusko se svými vládci na teritoriálních výbojích závislé. Jejich hlad po území vyvolaly patologické podmínky, způsobené naprostou nefunkčností systému a tradičního militarismu. Je obrovskou ironií, že největší země světa potřebovala stále větší přísun zemí a lidí, aby vyvážila svůj pocit nejistoty...“ [Davies 2000:675].

3.1 Normalizace

„Já souhlasil s vyjádřením Svobody, který v podstatě řekl: ‚Už jste tolik svinstva nadělali v té zemi, tak ještě teď budete dál tak postupovat? Počepište a jedeme domů dělat pořádek.“

Vaněk Miroslav. 2005. *Vítězové? Porážení?* Praha: Prostor, str. 194 (popis jednání v Moskvě po invazi Miloušem Jakešem, v roce 1969 předsedou Ústřední kontrolní a revizní komise KSČ, pověřené ‚očistou strany‘).

„Po ruské invazi, kdy o budoucím konci komunismu neměli nejmenší tušení, si představovali, že obývají nekonečno, a nebylo to utrpení jejich skutečného života, ale prázdnota budoucnosti, co z nich vysálo síly, co zdusilo jejich odvahu a učinilo toto třetí dvacetiletí tak zbabělé, ubohé.“

Kundera Milan. 2021. *Nevědění*. Brno: Atlantis, str. 15.

„Režim nežádal již od občanů, aby uvěřili utopické vizi beztřídní společnosti, ale spokojil se s tím, že proti systému nebudou aktivně vystupovat a budou navenek zachovávat určité rituály, které bude možné vydávat ve vztahu k zahraničí za výraz souhlasu.“

Rychlík Jan. 2020. *Československo v období socialismu 1945–1989*. Praha: Vyšehrad, str. 270.

Jak moje cesta sociologií, tak i třetí období existence sociologie na brněnské univerzitě (nebo v opačném pořádku?) začaly spolu s normalizací. V neutrálním smyslu se tím slovem míní obnovení ‚normálního‘ stavu, ale musíme přihlídnout k tomu, že ‚normální stav‘ může mít pro různé aktéry různý, ba i zcela protikladný význam, podle toho, co za *normální* považují a co nikoliv.⁴ Tomu sociologie, stejně jako historická věda, rozumí.

⁴ Viz Herbert Gans o pozitivní funkci chudoby ve společnosti: umožňuje obsazovat i pro společnost nezbytná, ale neatraktivní pracovní místa, o která by jinak nebyl zájem, zvyšuje relativně status ostatních vrstev a umožňuje lidem z vyšších vrstev konat dobré skutky etc. [Gans 1972]. Neboť podle funkcionalismu každý

V sociologii lze například za normální označit to, *co je převažující* nebo společně většině členů společnosti či okolnostem jejich života, respektive to, co je přinejmenším protikladem anomie jakožto rozpadu hodnotových a normativních systémů, a tak ztráty legitimacy sociálního jednání [Durkheim] či narušení stability společenského systému či moci, selhání toho, co je ve vztahu k tomuto systému eufunkční, pozitivní (*posilující jeho fungování*) [Merton]. Jaroslav Střítecký mě upozornil, že normalizací byl po revoluci 1848–1849 i Bachův absolutismus, kdy šlo o snahu zarazit politické pohyby a položit právní základy občanské éry. V mém příběhu je ale míněn význam pojmu ‚normalizace‘ tak, jak ho použil komunistický režim pro označení své vlastní konsolidace v letech 1969–1989, tedy jako označení návratu společnosti do stavu (hodnot, norem, vzorců jednání...), v němž byla před tzv. ‚pražským jarem‘ v roce 1968. Návratu do stavu, který režim považoval za normální, byť velká část obyvatelstva již nikoliv. Miloslav Petrušek tuto ‚režimní‘ normalizaci případně označil jako durkheimovskou anomii (ještě se k tomuto konceptu a jeho vysvětlení dostaneme, neboť byl jedním z námi po roce 1989 zkoumaných sociálních fenoménů), neboť v normalizaci *„existovala paralelní řada norem, formálních a nevyslovených: jednalo se a rozhodovalo podle těch druhých, to všichni věděli a současně se tvářili, že věří v legitimitu těch prvních“* [Petrušek 2012:171]. Což je svérázná forma ‚beznormoví‘, jak lze Durkheimem popsanou anomii obecně charakterizovat.

Milan Šimečka [1989:15] upozornil na fakt, že: *„Snad žádný systém na světě neměl tak přísně stanovenou a lety upevněnou podobu jako reálný socialismus. Je to totální pořádek, ne ve smyslu řádu, ale jakési politické uklizenosti, kde musí být všechno alespoň navenek na svém místě a jevit se jako neotřesitelný soulad všech věcí. Denně jsou občané v reálném socialismu konfrontováni s tímto pořádkem, je jim vtoukán do vědomí.“* A historický význam tohoto pořádku byl v jeho každodenní ritualizaci a formální existenci – neměnnost jeho znaků byla jeho výrazem.⁵ A jeho větší, ale i drobná narušení v Moskvě i v Praze chápali jako předzvěst možné destrukce své moci nad touto zemí. Z hlediska komunistického režimu proto invaze do Československa 21. srpna 1968 představovala *„obnovení pořádku“* (mluvilo se o klidu na práci, ale měl to být klid na vládnutí) – upřesněme politického pořádku, obnovení narušené moci. I když to představuje jen jednu z interpretací, proč Moskva na dění v Československu reagovala de facto jeho okupací, je to v něčem výstižné.

Výkladů praxe a atmosféry této normalizace existuje celá řada a liší se vzájemně v řadě ohledů, a objevuje se dnes mnohdy i snaha o změnu pohledu na její realitu. Není

sociální prvek „plní určitou životní funkci“, jak to komentoval Boudon [2011]: *„Tato teorie argumentuje, že lidé mají tendenci vidět úroveň nerovnosti jako legitimní (normativní výrok), pokud přijímají myšlenku, že její nižší úroveň by přinesla negativní důsledky (faktuální výrok).“*

5 Nešlo jen o slavení režimních svátků, jako byly ‚Svátek práce‘, ‚Den osvobození‘, ‚Velká říjnová revoluce‘ bolševiků v Rusku a především ‚Den vítězství pracujících‘ připomínající výročí ústavního puče v roce 1948, ale jak připomněl Ivo Možný [1991; 1999:79], i *„věčné zdobení výloh, veřejné budovy popsané hesly, pokořující návštěvy VUML a děti ve školce zblbnuté Leninem... v akademické obci kolotoč rituálů obhajob závěrečných, průběžných a úvodních výzkumných zpráv úkolů státních, rezortních a fakultních...“*.

to nelegitimní, měla různé vrstvy, počínaje každodenností života, a je potřebné poznat každou z nich. Neměli bychom ale zapomínat, že se i každodennost odehrávala za určitých okolností, které všechny vrstvy života společnosti negativně ovlivňovaly. V nich byla značná část populace nucena prožít 20 let svého života a moje generace je prožila ve věku své nejvyšší životní aktivity, což vedlo k tomu, že jsme přitom ztratili nejen svobodu myšlení a jednání, ale i své životní šance. Normalizace byla návratem do společnosti, v níž jsme se narodili, ale v té době již byla pro značnou část z nás nepřijatelná, nenormální. Možná proto některé příslušníky starší generace irituje i pochopitelný a legitimní zájem historie o každodennost normalizačního života.

S rozpaky lze ale přijímat vcelku pravdivé tvrzení, že „za socialismu byli lidé šťastní“, jak se snažil tvrdit již sám komunistický režim. Básník a spisovatel Jan Zábrana zaznamenal ve svém deníku slova vyslechnutá v rozhlasovém pořadu dne 9. června 1975: „... ženy na Strahově (rozuměj při vystoupení v masovém cvičení na režimní ‚Spartakiádě‘), to je kolektivní vyjádření štěstí individuálně šťastných československých žen...“ [Zábrana 2001:377]. Se štěstím většiny lidí ovšem měl socialismus a normalizační režim již teprve málo společného. Lidé nebyli šťastní ze socialismu, socialismus je neučinil šťastnými, ale byli šťastni i v socialismu. Vždyť socialistický ideál „byl nakonec zdiskreditován právě tím, že budil pochybnosti o tom, zda dovede lidem to, co (oni sami) považovali za přirozené právo na štěstí, zajistit“ [Suk 2020:14]. Lidé postupně stále více nabývali pochybností nejen o tom, zda jim ‚socialismus‘ dokáže zajistit štěstí (tedy co za jejich štěstí považoval), ale i o tom, zda jim dokáže zajistit alespoň jejich základní potřeby. Dnes ovšem ve vzpomínkách mnohých překrývá realitu té doby nostalgie po ztraceném mládí, s kterým je štěstí spojováno v každé společnosti.⁶ Lapidárně to vyjádřila i jedna z žen v rozhovorech shromážděných pro charakterizaci sovětského režimu, vzpomínajíc na rok 1937, kdy se lidé v Sovětském svazu děsili každou noc, když se před jejich domem zastavilo auto, otázkou „přijeli si pro mě?“, slovy: „To byl nejšťastnější rok mého života. Byla jsem zamilovaná“ [Alexijevičová 2022:36].

Jistě, soukromé štěstí (každý může být ‚svým způsobem šťastný‘, a to i téměř za všech vnějších okolností) nebylo jen naší pojistkou proti režimu, ale také pojistkou režimu proti naší rezistenci. Pasivní loajalitu naší generace v průběhu normalizace podporoval fakt, že jsme se (již) nenacházeli v mezní situaci, jako tomu bylo v padesátých letech, a jak připomíná historik Jiří Suk, v té době jsme „vstupovali do aktivního života, zakládali rodiny, snili o kariérách, zapisovali se do pořadníků na státní byt či škodovku...“ [Suk 2020:75] a mnohé z nás normalizace v zásadě o nic hmatatelně nepřipravila – jen, a to ne všechny, o šance. Zejména když jsme se na ni adaptovali. Své soukromé štěstí jsme si kupovali tím, že jsme se chovali v jednotlivostech tak, jak od nás režim vyžadoval. Podepsat se na prezenční listinu jakéhosi aktivu nebo schůze a ještě před zahájením odejít, jít s dítětem v lampionovém průvodu pořádaném k výročí bolševické revoluce (stejně to děti měly jako školní povinnost), projít se v prvomájovém průvodu,

6 „Vzpomínky na minulost jsou samozřejmě vždycky lepší než minulost samotná“ [Judt 2011:76].

jít k volbám (když jste nešli, stalo se to jednou mé ženě, přijel stejně za vámi někdo z volební komise s volební urnou – to se pak těžko odmítalo)... Zdálo se nám to, nebo jsme chtěli, aby se nám to zdálo, jako pouhá drobná a nepodstatná úlitba či únosná cena za ‚normální soukromý život‘, i když ve skutečnosti v celkovém součtu touto cenou bylo ‚zapomnění jakékoliv odpovědnosti‘ [Hvízďala a Přibáň 2021:170].

Normalizační režim již nepotřeboval násilí jako v padesátých letech minulého století. Stačilo jen připomínat jeho možnost (nemuselo jít jen o zbavování oponentů svobody, jako jediný zaměstnavatel měl režimní stát celou škálu možností, jak znesnadnit pracovní uplatnění, ba i živobyčí) a používat ho selektivně. Pronásledovat úzkou skupinu lidí a ostatní nechat na pokoji, jen jim dát názorně najevo, co by je nebo jejich děti – postihy byly totiž biblicky vícegenerační – čekalo, nejen kdyby se chtěli režimu protivit, ale i kdyby se třeba jen snažili opustit režimem tolerovaný ‚uzavřený‘ soukromý prostor,⁷ do něhož byli zatlačeni (ale do kterého se též uchýlovali a jenž byl považovaný s jistou nadávkou a alibismem za prostor ‚vnitřní emigrace‘), a pokoušeli se o návrat do veřejného prostoru. „*V despoticcky ovládaných společnostech, které vyhánějí své poddané do stísněnosti domovů a brání vzniku veřejné sféry, není svoboda světskou realitou. Bez politicky garantované veřejné oblasti svoboda postrádá ve světě prostor, kde by se mohla objevit*“ [Arendt 1994:71]. Svobodné občany si režim nemohl dovolit, a tak před nimi veřejný prostor střežil. Na normalizaci „*adaptovaný člověk se vzdal účasti na řízení věcí veřejných, vytvářel si svůj vlastní mikrosvět, kde se mohl podle svých představ realizovat, a soustředil se na uspokojování svých vlastních potřeb, zejména materiálních. Měnil se z občana v konzumenta*“ [Otáhal 2002]. Nenápadnou, ale důležitou změnu znamenalo vystřídání násilí smlouvou.

Příkladem byla nová kritéria pro přijetí na vysoké školy, kdy režim deklaroval: „*Při přijímání dětí na vysoké školy používáme dnes místo termínu děti dělnického původu spíš termínu děti zaangažovaných rodičů*“ (záznam rozhlasové besedy 25. května 1973 [Zábrana 1001: 229]). Zatímco dělnický původ byl něčím podobným jako za feudalismu původ šlechtický – dosahovaný rodem, status angažovaného člena společnosti (se všemi jeho výhodami) bylo možné získat volbou – jakousi neoficiální smlouvou, kontraktem s režimem, který byl nabízen a s ohledem na děti rodiči většinou akceptován.

Mimochodem, tvrzení, že normalizační režim nebyl režimem totalitním, protože jsme v něm již nebyli ‚všichni‘ vystaveni tvrdým represím, bagatelizuje to, že zbavit někoho svobody neznamená jen uvěznit ho, učinit lidi nesvobodnými lze i jemnějšími metodami nebo i nepřímo.

Ostatně, je to, jak to často bývá, v definici. Totalitarismus, „*jako všechny společenské jevy, zavádá příčinu k četným definicím podle stanoviska, které pozorovatel zaujímá. Zdá se mi, že je tu pět základních prvků: 1. Fenomén totalitarismu patří k režimu, který poskytuje jedné straně monopol na politickou činnost. 2. Monopolní strana je vedena nebo vyzbrojena ideologií, které přikládá*

⁷ „*Do pevnůstek, opevněných před režimem... podnikavější pak do uzavřených okruhů – velkých rodin či klanů těch, kteří si vzájemně poskytují výhodné služby... napříště už společnost nebude nic jiného než prázdná oficiální fráze*“ [Pithart 2009:14].

absolutní autoritu a která se v důsledku toho stává oficiální státní pravdou. 3. K šíření této oficiální pravdy si stát vyhrazuje dvojí monopol, monopol prostředků násilí a monopol prostředků přesvědčování. Všechny komunikační prostředky, rádio, televize, tisk, jsou řízeny a ovládány státem a těmi, kdo ho zastupují. 4. Většina ekonomických a profesních aktivit je podřízena státu a stává se jistým způsobem součástí státu samého. Protože stát je neoddělitelný od své ideologie, je většina ekonomických a profesních aktivit zabarvena oficiální pravdou. 5. Protože všechno je státní činnost a protože každá činnost je podřízena ideologii, je chyba, které se někdo dopustí v ekonomické nebo profesní činnosti, současně chybou ideologickou“ [Aron 1993:158]. No, není to vše poměrně přesná charakteristika doby normalizace?

Naši pasivní loajalitu nelze samozřejmě jen tak smést ze stolu, vypovídá ovšem o nás, ne o režimu, jeho podstatě a metodách. Přenášení důrazu z toho, *co normalizace způsobila*, na to, *jak jsme se na normalizaci ‚podíleli‘*, nás může vést k určité katarzi, reflexi naší spoluviny, ale poskytuje též alibi hlavním i vedlejším viníkům normalizace. Mohou říkat: „*Vždyť bez vaší spolupráce bychom sami ‚normalizovat‘ společnost nedokázali!*“ A také všem těm, kterým normalizace, alespoň po určitou dobu, přinášela prospěch (jedněm malý, jiným velký) nebo jim i jen vyhovovala. Nehledě na ty, kterým jejich pozice v době normalizace získaná ‚smlouvou s komunistickým režimem‘ poskytla významné kompetitivní výhody při jejich startu v kapitalistické společnosti po roce 1989.

Mnozí z nich svou roli v normalizaci zlehčují, což někdy vyznívá poněkud nehorázně či trapně nebo alespoň iluzorně, jako například tvrzení: „*V rámci perestrojky jsem studoval v Moskvě a připravoval ty změny tady. Většina členů KSČ rok 1989 přivítala.*“ O posledním slově ovšem pochybovat nemusíme, normalizační režim nakonec, jak na to poukázal Ivo Možný [1991], nevyhovoval ani normalizátorům a režimním nebo s režimem spjatým elitám. Nebo ještě lepší vysvětlení od registrovaného agenta Státní bezpečnosti: „*Pracoval jsem pro ekonomickou StB, ta chránila ekonomické zájmy Československa (neměl říci komunistického režimu?). To nebyla ta hnusná StB, která potlačovala lidi.*“ Co na to říct?

A jen někteří jsou ochotni připustit svůj aktivní podíl na vytváření a udržování režimu, jak to byl ochoten sebekriticky učinit Ludvík Vaculík, aktivní komunista padesátých let, když při popisu setkání s bývalými spolužáky v roce 1994 komentoval fakt, že se mnozí z nich podíleli na normalizaci, v níž byl on sám pronásledován, slovy: „*Chápal jsem, že jaký režim jsem pomáhal proti jejich vůli stvořit (myšleno v padesátých letech dvacátého století), v takovém přeče museli moji milí spolužáci nějak žít*“ [Vaculík 1995:684], a proto se mu i přizpůsobili.

„Zevšednění“ normalizace může, byť i nechtěně, sloužit k odvádění pozornosti nejen od toho, jakou měla normalizace podstatu, jak negativně ovlivnila společnost, jakou devastaci a rozvrácení ekonomiky, životního prostředí způsobila. Ale i od toho, jak negativně ovlivnila mravnost, morálku, mezilidské vztahy, což dodnes pocítujeme. Jak působila na naše osobní životy, naše možnosti, náš rozhled i naše charaktery. Na naši přítomnost, a dokonce i na naši budoucnost. Ryszard Kapuściński [2005:146] napsal: „*Člověk, který*

3. Třetí období sociologie v Brně

žije v totalitním systému, jím nasákne. A pak tato otravná a deformující látka, produkt onoho pronikání, žije mnohem déle než vlastní systém. Jelikož se živí naší krví, může existovat tak dlouho jako my sami.“ Zní to tak trochu jako alibi pro naše tehdejší i současné jednání, jako jeho omluva, ale je to i fakt. Tento produkt totalitního systému může existovat i déle než ti, kdo ho pamatují z osobní zkušenosti. Pronikl totiž do sociální mentality populace, jeho stopy nalezneme v myšlení a jednání lidí, v sociálních vztazích, ve společenských strukturách a institucích, ale i v krajině, kterou minulý režim nevratně poškodil.

Hvizďala [2020:381–382] ilustroval odlišnou mentalitu osob vyrostlých v komunistickém a nekomunistickém světě svou zkušeností z Berlína po roce 1989: *Čtvrť Berlin Mitte dříve patří k východnímu Berlínu (...) dnes spíše připomíná Stanford či Silicon Valley. Jenže tak je tomu jen na první pohled: ulice se od bývalého Západního Berlína skoro vůbec ničím neliší. Stačí vejít do některé domácnosti původních obyvatel a obliba levných umělohmotných předmětů, různých, ne příliš povedených vlastních fotografií, které dominantně zdobí stěny pokojů, okamžitě každého praští přes nos. Návštěvník si uvědomí, jak se vkus daný chudobou a trabanty, které si ti nejbohatší zdobili zlatou metalízou, aby se odlišovali, do vědomí i pod kůži lidem hluboce zadřely. (...) Když jsem se zvědavě optal, kam Ossis, jak se říká východňárům na rozdíl od Wessis, odjíždějí, dostal jsem jasnou odpověď: do chatových oblastí.*“ Jak již bylo řečeno: „*Struktury lidské psychiky, struktury lidské společnosti a struktury lidských dějin jsou od sebe neoddělitelnými, komplementárními jevy a dají se zkoumat jen ve vzájemných souvislostech*“ [Elias 2006:49].

Normalizace ovlivnila fatálně celou společnost a život v ní, a tak i sociologii –neexistenci či existenci, ale i podobu existence této vědy. Což (ve vzájemných souvislostech) poznamenalo i moji cestu sociologií a tím i celý tento text. Spokojme se tedy, přes jeho problematičnost,⁸ s autobiografickým popisem mého kontaktu se sociologií na brněnské univerzitě (prostorové omezení) jak v době mého studia, tak patnáct let po jeho absolvování – po roce 1989, v době mého působení na katedře sociologie (časové omezení). I když jsem si vědom, že „*ten, kdo popisuje své jednání, nemusí být ve všem současně i svým vlastním objektivním svědkem*“ [Bloch 1967:49].

Naše životy začala, zpočátku plíživá, normalizace plně ovlivňovat v roce 1969. Po „*plénu ústředního výboru Komunistické strany Československa*“ v dubnu (kdy se k moci dostal s pocitem zadostiučinění, ale k velké škodě národa Gustáv Husák) a po násilném potlačení, tehdy ještě poměrně masivních, protestů v srpnu 1969 nasazením příslušníků Veřejné bezpečnosti, vojáků základní služby a Lidových milicí, soukromé armády komunistické strany,⁹ na jejíž vrub lze přičíst 7 mrtvých a řadu zraněných, když milicionáři neváhali do davů demonstrantů střílet. Dotvrzen byl tento vliv na naše

8 Můj kolega Radim Marada hovoří o generačním traumatu a oprávněně konstatuje, že „*sociologická analýza se tak mimo jiné vystavuje zrádné možnosti, že spíše než historizujícím výkladem, jenž požívá dostatečně komfortního odstupu, bude součástí tohoto procesu samotného*“ [Marada 2007a].

9 Není bez zajímavosti, že jen několik dní před invazí na celostátním aktivu Lidových milicí slíbil jejím příslušníkům, že je strana nerozpustí, sám Alexander Dubček.

životy přijetím ‚Zákona 99/1969 Sb., o některých přechodných opatřeních nutných k upevnění a ochraně veřejného pořádku‘. Tento zákon, který omezoval svobodu protestu, umožňoval zatčené při protestech zadržovat až 21 dní a zvyšovat pro ně trestní sazby v rychlých soudních řízeních, ale umožňoval také vyhazovat je ze škol nebo propouštět ze zaměstnání, se stal účinným nástrojem normalizace. A připomeňme si, že ho signovaly i ikony tzv. pražského jara. Alexander Dubček, který byl tehdy předsedou ‚Národního shromáždění‘ (tehdejšího parlamentu), prezident republiky Ludvík Svoboda a předseda vlády Oldřich Černík! Naplno pak vliv normalizace na společnost celá populace pocítila po přijetí ‚Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti od XIII. sjezdu KSČ‘ předsednictvem komunistické strany v roce 1970. Tím v Československu definitivně nastalo období hibernace, do níž byla společnost cílevědomě uvedena a byla v ní udržována bičem (vyhazovy či hrozba vyhazovů ze zaměstnání...) a cukrem (nevratnými půjčkami dotovanou výstavbou panelových sídlišť a rodinných domků...).

Již v průběhu prvních let normalizace došlo ke zglajchšaltování veřejné sféry, k jejímu násilnému usměrnění k jednotě a uniformitě, usnadňující její ovládnutí. K likvidaci na režimní moci nezávislých zájmových a politických sdružení, která byla v roce 1968 obnovena (Sokol, Junák a další skautské organizace...) nebo nově vznikla (Klub neangažovaných nestraníků, Klub politických vězňů...). A došlo i k obnově monopolního postavení prorežimních organizací v profesní sféře (Svaz spisovatelů, Svaz výtvarných umělců...), odborech (obnova ROH), zájmových a sportovních aktivitách (ČSTV...) apod. s kontrolovaným členstvím. Byla obnovena cenzura, provedeny personální čistky v mocenských strukturách, médiích, vzdělávacích a kulturních institucích. Jedním z ‚čisticích‘ mechanismů normalizace byl systém prověrek myšlení v tzv. pohovorech, kde se muselo odpovídat na otázku: ‚*Souhlasíte se vstupem spřátelených armád...*‘, a její formulace napovídala, co čeká ty, kdo by odpověděli ne. Sice již nešlo o život či uvěznění jako v padesátých letech, ale stále šlo o živobytí, pracovní či tvůrčí kariéru a o perspektivy – nesouhlasná odpověď vás nasměrovala do dělnické profese jen s malou nadějí na návrat k intelektuální nemanuální práci (jednalo se jak o systém negativních sankcí, jako byl zákaz publikování, ale i systém pozitivních sankcí – příkladem byly vlastně i katedry sociologie, kde jste nemohli být zaměstnání bez členství v komunistické straně). Neexistují přesná čísla, ale odhaduje se, že o vykonávanou práci přišlo v té době cca 350 000 osob. To a mnoho jiného vedlo k opětovnému umrtvení občanské společnosti a k hibernaci společnosti.

Co se týče sociologie, definitivně byla její hibernace završena roku 1971, kdy Ústřední výbor komunistické strany projednal ‚*Nástin kritické analýzy společenských věd zejména v ČSAV*‘, ve kterém to sociologie jako *buržoazní věda* a *výraz oportunistu* schytala více než ekonomie [Pecka 2011].¹⁰ Rušily se jednotlivé sociologické instituce a sociologická

10 Informace o sociologii v tomto období lze najít například v Možném [2004], Petruskovi [2004] nebo v zápise z konference ‚Kulatý stůl‘ *Česká sociologie v letech 1965–1989*, který se uskutečnil ve velkém zasedacím sále vily Lanna dne 27. května 2003 [2004], ale i v dalších statích, například: Machonin [2004]; Musil [2004];

pracoviště. Likvidován byl nadějně se rozvíjející Sociologický ústav Československé akademie věd, který se změnil v součást Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV. Věcně, ale i lidsky, neboť zhruba 45 pracovníků bylo tehdy z ústavu propuštěno. Vyhazovali se ale i lidé na univerzitách a vysokých školách a měnil se i obsah a forma výuky sociologie. Opět bylo ve hře dříve opouštěné marxistické paradigma jako jediné možné.

Personální čistky byly podobné působení akčních komisí, které po únoru 1948 vyhazovaly z univerzit komunistickému režimu nepohodlné osobnosti. Také se to podobalo působení rekatolizačních komisí v době ‚obrácení Čech na víru‘, po roce 1620, kdy podle rekatolizačního dekretu Ferdinanda III. *„museli všichni profesori odpřisáhnout, že věří v doktrínu neposkvrněného početí. Dekret uváděl, že teologická jednomyslnost je zásadním předpokladem pro to, aby se předešlo velkým rozdílům v názorech, konfliktním a nesouhlasným stanoviskům, chaosu v hlavách a nejednotnému smýšlení“* [Louthan 2011:98]. Neboť nedostatek kázně, pořádku a kontroly uvnitř (náboženské) komunity byl mocí chápán jako její největší slabina. Jaká podobnost s praktikami a cíli normalizace komunistického režimu po potlačení snahy o jeho nikoli odstranění, ale jen o pouhou reformu. Ostatně, ve všech třech případech se jednalo o stejný mechanismus dosahování shodné identity obyvatel českých zemí, a tak i jejich poslušnosti a posílení moci nad nimi.

3.2 Počátky normalizace a sociologie v Brně

„Byl jste aktivním a angažovaným nositelem myšlenek a programů pravicového oportunismu. Vaše činnost je hodnocena jako nanejvýš škodlivá zájmům dělnické třídy, Komunistické strany Československa a společenství socialistických států... Tímto jednáním narušil jste socialistický společenský řád, ztratil jste důvěru a způsobilost k zastávání funkce vysokoškolského učitele... Poněvadž pro Vás nemáme žádné jiné vhodné místo odpovídající Vaší kvalifikaci, nabízíme Vám místo pracovníka v údržbě...“

Možný Ivo. 2004. „Brněnská anomálie? Brněnská sociologie 1963 až 1989 – subjektivní historie“. *Sociologický časopis*, 40(5):609–622.

Na univerzitě v Brně čistky začaly v roce 1969 a propuštění režimu nežádoucích osob samozřejmě postihlo i katedru sociologie na filozofické fakultě brněnské univerzity, počínaje jejím vedoucím Josefem Solařem. Charakteristické je výše citované zdůvodnění jeho vyhození z univerzit v dopise ze dne 27. května 1971, adresovaném mu rektorem, jehož kopii po roce 1989 zveřejnil Možný [2004]. Jistě velmi zajímavá argumentace na instituci, za jakou je univerzita tradičně již od středověku považována, se společenskými funkcemi, které jsou jí stále tradičně připisovány (včetně té kritické a etické). Souběžně s čistkami začala filozofickou fakultu brněnské univerzity, kam jsem v září 1969 nastoupil jako student, obsazovat armáda ‚normalizátorů‘. Tvořily ji jak osoby

Petrusek [2004], popřípadě v rozhovorech s Ivo Možným [Vido 2016].

z jejího akademického sboru, tak i invazivní osoby, přicházející na univerzitu z aparátu komunistické strany a bůhví odkud. V prvním období se „normalizátoři“ přicházející zvenčí na univerzitní půdě pohybovali s jistými rozpaky. Mám-li to vyjádřit metaforicky, mnozí teprve bloudili tiše, rozpačitě a nejistě, ještě bez akademických titulů tmavými chodbami po budově fakulty, která byla postavena v neorenesančním stylu mezi lety 1871–1872 pro městský chlapecký sirotčinec. Postupem času ale nabývali na sebevědomí, pronikali i do univerzitních pracoven, získávali akademické tituly, utužovali režim univerzitního života a hlídali jeho ideologickou čistotu.

Vítězství nad sociologií zde normalizace slavila „na konci jarního semestru 1971, kdy byly po prověrkách prořídle tři katedry společenských věd – sociologie, dějin filozofie a logiky, filozofie a metodologie věd – sloučeny k 12. červnu 1971 (opět) v katedru marxismu-leninismu“ [Možný 2004]. Rozšíření přívlastku „marxistický“ v různých názvech na „marxisticko-leninský“ bylo součástí folklóru normalizace. Petrusěk [2004] konstatoval, že to „neznamenalo nic jiného než více či méně vědomou analogii ‚bolševizace‘, která proběhla v komunistické straně Československa ve 20. letech“ a byla prvním krokem jejího podřízení se strategii a zájmům Sovětského svazu. Vedoucím oddělení sociologie v rámci této katedry se na filozofické fakultě stal Miroslav Ovesný (1917–2002), který přišel v polovině šedesátých let na tehdy zakládanou katedru sociologie s Josefem Solařem. Bývalý skaut, ale tehdy především marxista. Nejspíše byl marxistou přesvědčeným, ale zda byl marxismu znalý, toť otázka.

Jako studující z té doby mohu říct, že nám sice nic nevzal, choval se k nám tolerantně a naši občasnou politickou nějakou nekorektnost jistě nikam nehlásil, ale zhora nic nám nepředal, dokonce ani z marxismu. Hodnocení osob a jejich jednání v některých situacích ovšem bývá jen málokdy jednoznačné a mnohé není nezúčastněnému pozorovateli viditelné. Natož aby bylo jasné, co je přitom v tom daném okamžiku důležité či důležitější. Ivo Možný [2004] na působení Ovesného na katedře vzpomínal slovy: „Byl to muž, který nikdy nic nepublikoval a skoro nic neříkal (podobně jsem ho tak poznal i já, to ale ostatně v té době nebylo na univerzitách v Československu ve společenských vědách nic výjimečného)¹¹ a díky tomu prošel prověrkami jen s pokáráním a byla mu svěřena tato provizorní a dočasná odpovědnost. Byl to muž slušný a k sociologii i k perzekvovaným kolegům naprosto loajální.“¹² Nejen díky tomu, ale i díky dalším okolnostem nebyla normalizace sociologie v Brně tak zničující jak v Praze (podle Petruska „vývoj v Brně přímo svádí k analogii se stavem v SSSR: zatímco Moskva je pod kontrolou, Novosibirsk ‚daleko od Moskvy‘ si žije relativně vlastním životem...“ [Petrusek 2004]), ale na její klinickou smrt to stačilo.

11 Chyběl mezinárodní styk a srovnání se světem, nebyla zde ani žádná kritéria (mimo ideologických) pro posouzení výkonu, k němuž chyběla i motivace. Takže, až na výjimky, si žily společenské vědy a jejich protagonisté v okolnostech vynucených, ale pohodlných (i když část z nich po tom netoužila) ‚splendid isolation‘.

12 Ivo Možný mi to odkryl, když jsem po něm v roce 1995 převzal katedru a polemizoval jsem s jeho přáním, abych z titulu této funkce šel penzionovanému Ovesnému pográtulovat při jakémsi jeho kulatém životním výročí; přesvědčil mě tím, a tak jsem k němu zašel.

3.3 Začátek mé anabáze studiem sociologie v době normalizace

„Věcná, meritorní otázka, kterou lze klást, zní ovšem takto: Bylo možné v těchto podmínkách vůbec ‚dělat sociologii‘ jako vědní obor a jako pedagogickou disciplínu?... Mladá generace by tedy měla vědět, že bájný Fénix sociologie na konci roku 1989 povstal z popela. Povstal sice, ale notně ušpiněný.“

Petrusek Miloslav. 2004. „Výuka sociologie v čase tání a v časech normalizace (1964–1989)“. *Sociologický časopis*, 40(5):597–607.

Než jsem se vydal na svou cestu sociologií, pracoval jsem tři čtvrtě roku v bývalém obuvnickém závodě firmy Baťa, v té době se ovšem jmenoval národní podnik Svit, stejně jako se tehdy Zlín jmenoval Gottwaldov. Nejprve jsem stál u dopravního pásu (zhmotnění detailní dělby práce a principů vědeckého řízení Fredericka Winslowa Taylora [1911] a Henryho Forda) a lisoval na svršky umělohmotné podešve (i ševcovina má svou odbornou terminologii, takže nešlo o podrážky). S perspektivou, že se díky maturitě mohu stát mistrem – vedoucím dílny, a vstoupím-li do komunistické strany (a budu-li v ní aktivní), možná i vedoucím provozu či závodu. Dopravníkový pás se svršky na dřevěných kopytech (standardizované nohy) kolem mě popojížděl a já u něj prováděl stereotypní pohyby. Tak jak jsem to později viděl v Chaplinově geniálním filmu *„Moderní doba“* z roku 1936, příběhu člověka v době vrcholné modernity, jeho strastí a nadějí. Opět jsem se setkal se situací, kterou bylo možné popsat z hlediska sociologie. O základních charakteristikách pásové výroby jako o „*disciplinaci (poslušných) těl*“ dělníků a o formách jejich sociální kontroly, o „*hierarchickém panoptickém dohledu*“ nad nimi (Baťou doplněném o *vnitřní dohled*) jsem si ovšem přečetl až mnohem později v knize *„Dohlížet a trestat“* od Michela Foucaulta [2000].

Vnější hierarchický, panoptický, dohled zahrnující lidskou činnost, dovednosti, pohotovost, horlivost či způsob provádění úkonů byl umožněn jak detailním rozčleněním a organizací pracovních činností, tak i řešením a uspořádáním pracovního prostoru, umožňujícím rozčleněnou a detailní kontrolu velkého počtu osob. Disciplinace měla i nehmotnou podobu, samokontrolu a sebedisciplinaci, při níž významnou roli hrály účast dělníků na zisku a vnitřní obchodování s produkcí mezi provozy, které je nutily nejen k vlastnímu výkonu, ale i zájmu o výsledek celé dílny nebo provozu (kombinace individuální a kolektivní mzdy) korespondujícímu se zdůrazňováním podnikavosti a šetrnosti jako součástí firemní kultury. Disciplinace byla dána: rozvrhem času, stanovením rytmu; vnucením určitého zaměstnání a regulací jeho cyklů opakování; rozložením úkonu na jeho prvky a definicí pozice těla, kdy je každému pohybu přisouzen směr, doba trvání a pořadí; zavedením korelace těla a pohybu, kdy nesmí nic zahálet, zůstat nevyužito; definováním vztahů, které má tělo zaujmout vůči objektu, s nímž manipuluje, a disciplínou, které je tělo podřízeno [Foucault 2000]. Což představuje poměrně věrný popis povahy mé práce u pásového dopravníku.

A nebylo to tehdy jediné mé, ještě nevědomé a teprve později reflektované, vkročení do sociologie. Od pásu se mi šťastnou náhodou podařilo uprchnout do podnikového fo-tooddělení a těsně před odchodem na studium jsem v něm zažil fotografování kolekce obuvi, při kterém jsem se setkal s celou řadou absolventů Baťovy školy práce a vyslechl jsem spoustu jejich vzpomínek na firmu Baťa a Zlín v třicátých letech 20. století. Bylo to štěstím budoucího sociologa, protože když jsem později pochopil, jak cenné informace o organizační kultuře (hodnotách, hrdinech personifikujících tyto hodnoty, mýtech a rituálech vštěpujících lidem jednání, které se od nich očekává jak ve výrobě, tak i ve veřejném prostoru, ba i v soukromém prostředí, ale i o komunikaci a sociální kontrole lidí ve výrobě, veřejném i soukromém světě zde) lze z té spousty historek získat, nebyla již tato poslední generace pamětníků mezi živými.

Moje cesta sociologií na brněnské univerzitě začala v září roku 1969, v jednom z nešťastných okamžiků dějin Česka a společenských věd v něm i života mé generace. Přijali nás ke studiu na různé kombinace sociologie s jinými obory, s filozofií, politickou ekonomií, etnografií, historií, ba i s divadelní nebo hudební vědou, celkem třicet šest. Vlastně jsme absolvovali slavnost inaugurace a pak nám bylo oznámeno, že studijní obor sociologie bude zrušen, a máme proto přestoupit na práva. Normalizace byla stále v počáteční fázi, takže univerzita ještě přece jen váhala použít násilnější postup. Snad proto požadavek nebyl formulován *„musíte přestoupit“*, ale jen *„kdo chce, může přestoupit“*, aniž se ovšem řeklo, co se stane s těmi, kdo přestoupit nebudou chtít. Nevím, zda tehdy výuku sociologie na brněnské univerzitě zachránilo, že na právnickou fakultu z nás přestoupily jen čtyři osoby, nebo to byly jiné okolnosti, které s námi nesouvisely. Tak jako tak, po dvou měsících nejistoty a zahálení pro nás studium nakonec přece jen začalo. Čtyři roky jsme pak byli posledním ročníkem studia sociologie v Brně, další byl otevřen až v akademickém roce 1973–1974.¹³ A období našeho studia Ivo Možný [2004] komentoval s ironií mu vlastní: *„Při snižujícím se počtu posluchačů byl nakonec v Brně menší počet posluchačů na jednoho učitele než na univerzitě v Oxfordu.“*

Jen nevím, co jsme vlastně začali studovat, sociologii asi ne. Alespoň ne v obsahu, rozsahu a způsobem (o podmínkách studia ani nemluvě), jakým ji studovali naši vrstevníci na univerzitách mimo blok zemí s komunistickými režimy. Tehdy jsme si to ani neuvědomovali, neměli jsme totiž naše studium s čím srovnávat. Ale bylo nám jasné, že spíše než o studium na vysoké škole jde v mnohém o karikaturu vysokoškolského studia. Místo vědy jsme se v mnoha případech setkávali s pokleslou ideologií,¹⁴ samostudium a četba se po nás prakticky nepožadovaly, poslouchali jsme jen přednášky, a i ty nás často jen opakovaně a donekonečna seznamovaly s axiomu víry: *co je to základna a nadstavba* (představa, že společenské a politické či kulturní vztahy a instituce

13 Mimočodem, v tomto ročníku nastoupil ke studiu můj kolega, dnes profesor Ladislav Rabušic.

14 *„Ideologie není odrazem reality, ale naopak návodem, jak tuto realitu ovlivňovat“* [Duby 2008:21], s poznáváním reality má tedy jen máloco společného.

jsou produkty ekonomických vztahů a institucí!), *jaké třídy ve společnosti existují...*, aniž se objevila snaha poukázat na to, jak se vše vztahuje k sociální realitě. A výuka měla charakter výuky středoškolské. Existovaly ovšem výjimky – Hana Librová, Jaroslav Střítecký, Miroslav Gregor, ale třeba i externistka Miluše Pazderová z Ústavu hlavního architekta města Brna. Podobně jako já byla v té době příznavkyní tvorby Jana Vodňanského a Petra Skoumala, kteří občas vystupovali v legendárním a dodnes snad populárním brněnském klubu ‚Šelepka‘ na Šelepově ulici (možná jejich obliba souvisela i s tím, že mírná absurdita jejich textů byla jakousi parodií daleko hlubší absurdity té doby). V předmětu sociologie města nás seznámila s chicagskou školou a tehdejšími pracemi Jiřího Musila (‚*Sociologie soudobého města*‘ [1966] a ‚*Sociologie bydlení*‘ [1971]). Osobně jsem se s Jiřím Musilem seznámil až mnohem později. Představovalo to sice slušnou, ale přece jen malou oázu v ideologické poušti.

Neskrývaná ideologizace našeho studia začala již v prvním ročníku, i když zatím plíživě a rozpačitě. Celý první ročník studentů všech oborů musel v aule fakulty poslouchat v ruštině vedené přednášky misionáře z Moskvy, vyslaného na dobyté území obnovit starou víru ve ‚vědecký komunismus‘. Paralelu s jezuiti obnovujícími po Bílé hoře v evangelických Čechách katolickou víru nehledejte. I přes špatnou pověst, nabytou v Čechách zejména v 19. století, měla jejich mise v Českých zemích i svá pozitiva – viz Louthan [2011] či Čornejová [1995; 2022]. Kontrola docházky tehdy ještě byla poněkud formální, a tak jsme se do auly chodili jen podepsat na prezenční listinu. Někdy jsme ale pro zábavu zůstávali a pak svými odchody v průběhu přednášek budili nevoli sovětského soudruha, který si na to stěžoval. Ten tvořil komickou dvojku s jedním z tehdejších proděkanů, jenž každou přednášku k naší zábavě, tváří v tvář k nám, za katedrou prospal. Možná ho to také nudilo, možná to byl jen zvyk a činil tak i ve své pracovně. Jen občas se probudil a křídou na tabuli napsal český překlad ruského slova, které při probuzení jako poslední zaslechl a překládat ho většinou ani nebylo třeba. Tím splnil svou společenskou roli, usedl za katedru a na pár minut si zase zdříml, což se do konce přednášky ještě několikrát opakovalo. Byl jsem svědkem toho, jak lektor z Moskvy pobíhal po univerzitní knihovně a vykřikoval, jak je to možné, že nemají spisy soudruha Kosygina.

Vedoucí tajemníci komunistické strany v Rusku, ale i v Československu se dočkali vydání svých hlubokých myšlenek v sebraných spisech. A strana po jejich sesazení či popravě (krátce před uvězněním a popravou Rudolfa Slánského se chystalo vydání jeho sebraných spisů) měla problémy, když byly jejich myšlenky prohlášeny za chybné. V případě Kosygina se jednalo o předsedu Rady ministrů Sovětského svazu, tj. vlády SSSR, který spolurozhodoval s Brežněvem o invazi do Československa. Samozřejmě že ne bez souhlasu, ba dokonce prosby našich soudruhů Bilaka, Koldera, Indry, Švestky, Kapka (signatářů tzv. zvacího dopisu, který k intervenci pobízel, i když byl Moskvou objednan) a 99 komunistů pracujících v automobilce Praga.¹⁵

15 Po vojenském obsazení Rakouska v roce 1938 hlasovalo v referendu pro připojení Rakouska k německé ‚třetí říši‘ celkem 99,73 % zúčastněných. Vzhledem k davové hysterii velké části rakouské veřejnosti by se tomu dalo možná i věřit a je třeba také vzít v úvahu obrovský tlak jednostranné propagandy a skryté výhrůžky, hličky

Byť všichni posloužili jen jako ‚užiteční idioti‘ (toto označení pro naivní evropské sympatizanty s bolševickou revolucí se přisuzuje V. I. Leninovi).

V předmětu ‚vědecký komunismus‘ na fakultě šlo tehdy pouze o zápočet a ten udělovali vedoucí seminářů. Náš seminář vedl nějaký soudruh snad z krajského výboru komunistické strany. Účast na nich byla sice také povinná, ale tehdy bylo ještě možné i na seminářích účast různě podvodně vykazovat nebo neúčast omlouvat. Strana v tom neměla ještě pořádek a straníci-externisté ještě neměli tolik odvahy jako později. Jak si pamatuji, byly přijímány i omluvy poněkud (ba někdy zcela) bizarní a nepravděpodobné. Nevádám je, mohly by i dnes znít nevěrohodně, ale v tehdejší absurdní době? V podstatě to byla v prvním ročníku studia ještě legrace, postupně to ovšem legrací přestávalo být.

V horšící se politické a společenské atmosféře jsem měl zpočátku obavy spíše z politické ekonomie, což byl můj druhý studijní obor, než ze sociologie. Již ten název! Ve skutečnosti přitom jde o teoretický systém, který se v ekonomii začal formovat od Williama Pettyho či Adama Smithe někdy v 17. století. Její výuka byla ale zasažena ideologií méně než výuka sociologie. Měli jsme sice nesmyslnou ekonomii socialismu s výkladem ‚objektivních‘ zákonů – neboť vývoj je, podle marxistů, výsledkem jejich působení, s čímž nic nenadělá ani komunistický režim, který je tady díky působení těchto objektivních zákonů, podle nichž společnost řídí. Předmět ekonomie kapitalismu byl z velké části jen čtením a výkladem Marxova ‚Kapitálu‘, což se ovšem pro mě ukázalo nakonec přínosné (těžko bych se jím jinak sám z vlastní vůle prokousával).

S marxismem jsem se setkával v jeho stalinském či leninském výkladu, nehledě k nesmělým návratům k mladému Marxovi. Patří do dějin sociologie, ale i když mnohé jeho postřehy nejsou od věci ani dnes, jako celek je minulostí, jejíž oživování může být pro společnost rizikové, i když bohužel lákavé. Osobně mi tehdy vadil (snad to není vzpomínka ovlivněná pozdějším vývojem mého myšlení, současnost promítnutá do minulosti) důraz na příčinnost. Vývoj, daný nevyhnutelností působení společenských zákonů, má podle něj spíše povahu zákonů přírodních, než že by byl důsledkem společenského jednání. S Marxem jsem se tehdy vyrovnával sám četbou jeho děl, za pomoci reflexe jeho díla v dobové dostupné literatuře Zygmuntem Baumanem [1966]⁶ či Márií Hirszoiczovou [1966], v posledních rocích studia za pomoci Jaroslava Stříteckého.

Našla se i okénka pro seznámení se s nemarkistickými ekonomickými teoriemi. Samozřejmě jen velmi letmo a selektivně. První nemarkistická učebnice ekonomie [Sa-

příslušníků úderných stranických oddílů SA a funkcionářů NSDAP u volebních místností. V Československu v roce 1986 volilo do ‚Národního shromáždění‘ 99,39 % oprávněných voličů, z nichž 99,94 % hlasovalo pro prověřené a vybrané kandidáty režimní tzv. ‚Národní fronty‘ – světe div se. A nebylo ani nutné použít násilí. Není vyloučeno, že to ve skutečnosti bylo o pár procent méně, ale 99,94 % je lepší číslo než třeba 95,94 %.

16 „Marxismus byl skrz naskrz moderní vizí světa, a tedy hluboce moderním sociálně-politickým programem. Spor s kapitalismem vedl pouze o to, jak tento program nejlépe uskutečnit, jak v souladu s takovou moderní vizí postupovat. Vytykal kapitalismu, že v realizaci moderních ambicí byl příliš málo produktivní a pomalý, ale i to, že nespravedlivě rozkládal náklady na tuto realizaci“ [Bauman 1997c].

muelson a Nordhaus 1991] se zde objevila až po roce 1989. Zajímavý byl předmět dějiny ekonomických teorií, v němž nám byly vyloženy sice starší, ale pro vývoj důležité teorie, počínaje fyziokraty. Opět ale spíše jen ty nekonfliktní nebo pro svoji dobovou vázanost snadno kritizovatelné (nebo již kritizované Marxem, Engelsem a Leninem). Co se týče novějších, ba novodobých ekonomických nauk, pak zaplať pánbůh za zlatá šedesátá léta, neboť nám zanechala alespoň v té době vydané *„Dějiny ekonomického myšlení 20. století“* [James 1968] a *„Ekonomické myšlení dvacátého století“* [Napoleoni 1968]. Antikvariát na České ulici mi pak poskytl obstarožní, ale velmi kvalitní a čtivé *„Dějiny nauk národohospodářských od dob fyziokratů až po naše dny“*, které napsali Charles Gide a Charles Rist a vydal je v roce 1928 v Praze Jan Laichter. Musíte si uvědomit, že až na privilegovaná vědecká pracoviště, jakým se třeba stal v roce 1983 založený – podivuhodný a kouzelnický (kde se vzal, tu se vzal, dodnes nevím, co si o něm a o jeho založení mám myslet) – *Kabinet prognóz Československé akademie věd*, v roce 1986 přejmenovaný na *Prognostický ústav*, bylo v té době prakticky nemožné dostat se k aktuální (ba i k té neaktuální) zahraniční literatuře z jakéhokoli společenskovědního oboru. K tomu se ještě podrobněji dostanu v dalším textu. Většina výuky pak na oboru politické ekonomie sestávala z „praktických technikálií“, jako byly hospodářský zeměpis, rozhodovací analýza, teorie řízení, účetní evidence etc.

3.4 Základní handicap našeho studia

„Čtením se člověk stává hotovým, jednáním připraveným a psaním přesným.“

Bacon Francis. 2010. „O studiích“. Pp. 13–15 in *Eseje o věcech veřejných*.

Výbor z esejů Francise Bacona; Thomase Dekkera; Gilberta Keitha Chestertona;

Jonathana Swifta. Praha: Dybbuk (1597. Essaye).

Naše studium sociologie bylo provázeno řadou okolností, které představovaly výrazné nevýhody nejen pro naši budoucí profesní činnost a profesní kariéry, ale i pro pochopení sociologie a sociologického myšlení. Zmínil jsem již ideologickou zátěž, která se sčítala s obsahově chudým výkladem, představujícím redukci sociologie na jakousi vulgární verzi jednoho jejího paradigmatu – marxistické sociologie.¹⁷ K tomu se přidávaly i další handicap, které z toho plynuly. Zmiňuji je zde podrobněji nejen proto, že vykreslují, jak normalizace ovlivnila výuku sociologie, ale i proto, že ukazují výsledek jakékoliv snahy ovlivňovat ji z jakéhokoli ideologického hlediska. Koneckonců, i tyto handicap mají na svědomí obtížnou cestu mé generace sociologií a naše dnešní nedostatky, a tak i stav sociologie zejména v prvních dvou desetiletích po společenské změně v roce 1989. Svým způsobem jim zde věnuji pozornost i z toho důvodu, že jde

17 Když jsem v polovině 80. let procházel studijní program oboru na brněnské univerzitě, představoval 65 % přednášených předmětů na katedře.

o překážky, které přetrvávají i dnes z nepochopení studujících, co je důležité pro jejich úspěšné studium sociologie. Nemám přitom na mysli získání vysokoškolského diplomu, ale získání kvalifikace – schopnosti sociologického myšlení, sociologické imaginační, jak o ní psal Mills [2002].

3.41 Psaní a diskuse

„Doing good research and becoming an effective author are not separate processes, but closely related aspects of intellectual development that need to work in parallel.“

Dunleavy Patrick. 2003. *Authoring a PhD. How to Plan, Draft, Write and Finish a Doctoral Thesis or Dissertation*. Houndmills: Palgrave.

„Potřebujeme druhé lidi, abychom si na nich své myšlenky vyzkoušeli; abychom zjistili, zda se osvědčí.“

Popper Karl R. 1998. *Život je řešením problémů. O poznání, dějinách a politice*. Praha: Mladá fronta, str. 138.

V průběhu studia jsme nepsali a nediskutovali. O smysluplné diskusi na seminářích nemohla být řeč a nebylo vlastně moc o čem diskutovat (zde je spojitost s dalším handicapem, o němž bude řeč; moc jsme nečetli).¹⁸

Co se týče psaní, nepamatuji se na žádný esej, který bychom museli v průběhu studia psát, prvním psaným textem, který byl po nás požadován, byla diplomová práce. Nebyl to bezvýznamný handicap, význam psaní spočívá v tom, že *„písemný projev klade mnohem větší nároky na logiku, členění myšlenek, syntaktickou správnost, výstavbu textu, návaznost vět a celkovou přijatelnost textu“* [Schwanitz 2013:34]. Metaforicky bychom to mohli vyjádřit i větou: *„Co není napsáno, neexistuje – nejen pro ostatní, ale svým způsobem i pro nás.“* Psaní nás nutí myšlenky formulovat, uspořádat a hledat pro ně argumenty.¹⁹ Teprve psaný text ukáže, zda je dokážeme vyjádřit slovy, a ozřejmí, co je v našem uvažování významné a co ne (i retrospektivně). Verbálně vyjádřená myšlenka, jež se zdá nová a podnětná, se mnohdy v psané podobě ukáže jako banální a triviální a vice versa. Psaný text umožňuje konferovat, diskutovat a celkově oslovit širší vědeckou komunitu, než která se seje u stolu ve studentské hospodě, v posluchárně nebo v kongresovém sále (nezapomeňme ani na jeho předsálí, kde se vedou diskuse na neformálním fóru

18 Literatura k četbě nám byla zadávána v minimálním rozsahu a projevovat v této oblasti vlastní iniciativu bylo obtížné, protože vhodná literatura byla jen obtížně dostupná, ba nedostupná.

19 I proto je dnešní náznak využívání ‚umělé inteligence‘ sice jedním z mechanismů, ‚jak získat efektivně magisterský nebo alespoň bakalářský diplom ze sociologie‘ (kritériem je Weberova účelová racionalita), ale současně také účinným způsobem, jak přitom nenabýt ‚kvalifikaci sociologa/socioložky‘ (kritériem je Weberova hodnotová racionalita). A je stejně tak závažným ‚zločinem‘ jak vůči vlastní morální identitě, tak i vůči sociologii.

a získává se sociální kapitál). Proto je ve vědě kladen tak velký důraz na publikování, umožňuje totiž jak šíření myšlenek, tak i širokou kritickou diskusi o nich.

A diskuse nám dá i potřebnou zpětnou vazbu, inspiraci, zpochybnění toho, co pro nás bylo jisté. To, zda myšlenky, které vám rotují v hlavě, jsou či nejsou geniální, zjistíte až tehdy, když s nimi jdete na trh. Diskutovat o tématech, která nás či jiné zajímají, nebo o otázkách, na které hledáme odpovědi, či o problémech, které řešíme, na tom stála již antická filozofie. Základy tradice diskuse jakožto zpochybnování domněnek a argumentů uváděním protiargumentů jako nástroje poznání, cesty k hlubšímu porozumění a vyvození základních pravd vlastně doložitelně založil Sokrates již ve 4. století před naším letopočtem. Jeho dialogy prezentované Platonem (427–347 př. n. l.) ilustrují, jak v diskusi přimět protivníka uvědomit si, co vlastně neví, i když si myslel, že ví, přimět ho věcnou argumentací k přehodnocení svého vědění a dovést ho k uvědomění si, že pravdu může mít i někdo jiný.²⁰

Bohužel existuje ale nejen umění diskutovat, ale i umění *dostat v každé debatě za pravdu* nejen právem, ale i neprávem, jak čestně, tak i nečestně. Eristická dialektika, jak to nazval a již v roce 1830 popsal Arthur Schopenhauer (1788–1860) v krátkém eseji [Schopenhauer 2019], popisujícím úskoky, jakými toho lze dosáhnout. Uvádí takových úskoků 38. Když si Schopenhauerův text přečtete, s překvapením a hrůzou zjistíte, že některé z popsanych způsobů neboli 'úskoků', jak dosáhnout kýženého účelu, jsou i dnes bezostyšně a úspěšně používány, a to i – nebo spíše zejména a více než ve vědě – v politických debatách a v masmédiích. Stačí otevřít každé ráno denní tisk a během týdne se v něm vystřídají všechny Schopenhauerem popsané úskoky. Velmi oblíbené jsou dnes zejména změna předmětu, tématu sporu nebo odpovědi na položenou otázku (mluví se o něčem jiném, jako by to patřilo k věci, a pokud možno dlouho, čehož se může využít i k sebezprezentaci s tématem nebo otázkou vůbec nesouvisející). Oblíbené je také spojení argumentu protivníka nebo jeho osoby či sociální kategorie, do níž patří, s nějakou nepatřičnou charakteristikou (rasismus, sexismus, fašismus...). Může to být i něco, co rezonuje u posluchačů s jejich obavami a strachem (jen jako příklad – označení migrantů od válečných uprchlíků, utečenců přes ekonomické migranty k ilegálním migrantům – kde je implicitně obsažena oprávněnost či neoprávněnost jejich migrace...). Často je přitom mocnou zbraní odvolání se na jinakost protivníka způsobem vyvolávajícím nepřátelství vůči němu (například pražská kavárna – nejsou jako my; posedávají v kavárnách, místo aby něco dělali, zatímco my ,na ně' pracujeme²¹), ale i výsměch

20 Měl jsem v tomto ohledu štěstí, brněnský antikvariát mě zásoboval Platonovými dialogy. I když jsem je tehdy nedokázal plně pochopit a v mnohém jsem je ocenil až v pozdním věku. Mimochodem, dialog, „*otevřený rozhovor, jehož účastníci se navzájem uznávají za rovné a jsou ochotni se podřítit lepšímu náhledu a přesvědčivému argumentu*“ [Sokol 2010:259], je jedním ze základů geneze naší civilizace. Díky přitom patří nakladatelům první republiky, kteří tyto dialogy vydávali.

21 Je to mimochodem poněkud absurdní, protože k prvním důležitým myšlenkovým impulsům vedoucím nakonec ke vzniku a růstu modernity, jejíhož blahobytu považovaného dnes částí veřejnosti a zejména kritiky ,kaváren' za lidské právo, došlo v kavárnách – byť ne pražských, ale v těch pařížských. Do jisté míry je toto označení i relikv komunistického režimu – „vystudovali za dělnické peníze“.

– lidé zbožňují, je-li protivník směšný. Osvědčený postup spočívá též v tom, že se „... za pomoci účinných přesvědčovacích technik faktická pravda popře, fakta se prohlásí za pouhý odlišný názor a vytvoří se svět alternativních fakt... vytváří se obraz, který se stává náhražkou skutečnosti, kterému loajální přívrženci chtějí věřit, nehledě na to, co je fakticky pravda“ [Bernstein 2022:69, 72]. Velmi účinné je mísit přitom fakta s fikcí (účinnější než přímá lež). Fikce může být konstruována tak, aby se dala ‚vysvětlit‘ nebo ‚jinak vyložit‘, pokud by byla odhalena jako nepravdivá. Nejlepší je to v titulcích, jak ví bulvární média, jejichž konzumenti čtou, nebo si pamatují, především nebo jen titulky.

3.42 Četba – nevěděli jsme, proč číst

„My všichni čteme sami sebe i svět kolem nás, abychom nahlédli, kdo jsme a kde se nacházíme. Čteme, abychom rozuměli, nebo abychom začali rozumět.“

Manguel Albert. 2012. *Dějiny čtení*. Brno: Host, str. 20.

„Nečtěte ovšem, tak jako dítě, pro zábavu, ani jako ctižádostivý člověk, pro poučení. Čtěte pro život.“

Flaubert Gustav. 1971. *Dopisy*. Praha: Mladá fronta, str. 148 (dopis slečně de Chantepie. Paříž, 16. června 1867).

Mezi handicapy mých studií patřilo, že po nás nikdo nevyžadoval intenzivní četbu. Samostudium neexistovalo, výuka probíhala stejným způsobem jako na středních školách. Počet knih, které jsme měli načíst, nepřekračoval ve většině předmětů tři. I když lze připustit, že množství kvalitu nezaručuje. S Jaroslavem Stríteckým jsme podrobně rozebírali jen dvě knihy²² Johanna Wolfganga Goetha a jejich četba pro nás byla velkým přínosem. Nikdo nám nevysvětlil nejen proč číst, ale ani jak číst a co číst. Přitom slova, ať již vyprávěná, nebo později psaná a nakonec tištěná, stvořila kulturu (nebyla jen pouhým prostředkem koordinace činnosti), která stmelovala jedince ve společnost a byla prostředkem udržování sdílené identity jejích členů a tím i její soudržnosti a vzájemné solidarity i prostředkem uchování její kolektivní paměti.

Naše moderní doba je bytostně spojená s knihtiskem, obecnou gramotností a četbou. Dnes ovšem tištěné slovo, jež stálo u zrodu moderní společnosti (ať již jde o knihy, o noviny, či časopisy), vytlačují jiné formy komunikace, sdělování a uchování kolektivní paměti. Kniha ztrácí monopol a značnou část své přitažlivosti, o níž ji připravily nové způsoby komunikace. Tak jako ona sama kdysi o ně připravila osobní vyprávění ‚face to face‘. Přesto je úloha tištěného slova stále v mnohém nezastupitelná (a to nejen když vypadne internetová síť). Jsou samozřejmě i jiné formy získávání životních zkušeností

22 V češtině vydané, tedy dostupné knihy ‚*Masová kultura*‘, kterou napsala polská socioložka Antonina Kłoskowska, ‚*Původ a podstata romantismu*‘ Ernesta Fischera [1966] či ‚*Homo ludens*‘ Johana Huizinga [1971] jsme měli číst jaksí ‚by the way‘ a k četbě ‚*Mimesis*‘ Ericha Auerbacha [1968] nás poukával.

či intelektuální zralosti. Život nelze prožít v knihách, ale chceme-li dosáhnout vědění, pak ho nemůžeme prožít ani bez knih. Při vysokoškolském studiu je pak zatím stále požadavek četby knih (i v konkurenci internetu) triviální, ale důležitý. Četba rozvíjí intelekt (dispozici k abstraktnímu myšlení a chápání, schopnost kritického i tvůrčího myšlení...), stejně jako rozšiřuje kulturní rozhled či zvyšuje vnímavost tím, že nás seznamuje s životy, které bychom jinak neprožili, a s názory na život či s otázkami, které by nás jinak nenapadly. Čteme sami sebe i svět kolem nás, abychom nahlédli, kdo jsme a kde se nacházíme a na co navazujeme. „Čteme, abychom rozuměli, nebo abychom začali rozumět“ [Manguel 2012:20]. A platí to nejen o literatuře sociologické, ale i o beletrii, dramatech a poezii. I ty nám mají co poskytnout i co se týče našeho intelektu.

Výstižně to charakterizuje Milan Kundera: „*Svým vlastním způsobem, svou vlastní logikou, odhaloval román jednu po druhé různé stránky existence: se současníky Cervantesovými se ptá, co je dobrodružství; se Samuelem Richardsonem začíná prozkoumávat, „co se děje uvnitř“, odhalovat tajný život citů; s Balzakiem objevuje vkořenění člověka do dějin; s Flaubertem zkoumá až dotud neznámé území všednodennosti; s Tolstým se sklání nad zásahy iracionální do lidského rozhodování a jednání. Sonduje čas: neuchopitelný okamžik minulosti s Proustem; neuchopitelný okamžik přítomnosti s Jamesem Joyce. Táže se s Thomase Mannem na roli mýtů, které z dále času řídí naše kroky. A tak dál a tak dál*“ [Kundera 2005:11–12].²³ Když zmiňuji význam četby beletrie při studiu sociologie, nemám na mysli popisy společnosti v románech, jak to oceňovali Karl Marx nebo později Peter Berger s odkazem na romány Honoré Balzaka, nehledě na Umberta Eca, který odkazoval i na romány, které napsali Alexandre Dumas (*Monte Christo*) či Eugène Sue (*Tajnosti pařížské*), a na mnoho dalších literárních autorů. Spíše připomínám to, jak literatura jako celek uchovává kolektivní paměť lidstva (pochopitelně i s odkazem na podobu lidských vztahů – jen je třeba brát v úvahu, že se v ní může mísit to, co existovalo, s představami o tom, co by existovat mělo). A individuálně nám umožňuje, jak zdůrazňuje Umberto Eco [2008:308], žít nejen svůj vlastní život, ale i spoustu jiných skutečných i vymyšlených životů.

V knihách není úplně vše, ale je v nich dost na to, aby stálo za to je číst. Bloudit literaturou i jednotlivými knihami je stejné jako bloudit svým životem. Nehledě na intelektuální přínos knih, přínos jejich četby je i *morální, etický*. Od svých počátků obsahuje literatura diskusi o archetypech, o antropologických konstantách lidského života a lidského soužití, jako jsou odpovědnost, vina a trest, zločin a svědomí, láska a nenávisť... Seznamuje nás s modely lidského jednání a mezilidských vztahů, s jejich dramaty a střety.²⁴ Ať již poskytuje jejich hodnocení (s nímž můžeme i nemusíme souhlasit),

23 V tomto výčtu (takové výčty nemohou být vyčerpávající) chybí Shakespeare, ale myslím si, že nejde o opomenutí jeho významu nebo o to, že nebyl romanopisec. Spíše je to tím, že jeho tvorba zrcadlí vše, co Kundera přiřazuje autorům, které zmiňuje. Dotýká se fenoménů, jež lze považovat za antropologické konstanty.

24 Kolik toho všeho naleznete třeba jen ve hrách Williama Shakespeara, ale i u mnoha dalších autorů, u Stendhala, Fjodora Michajloviče Dostojevského, Josepha Conrada, Karla Čapka, Hermanna Hesse...

nebo je hodnocení ponecháno na čtenářkách a čtenářích. Svět románu nás může přivést k poznání rozdílných hodnot a hodnotových dilemat a konfliktů. V neposlední řadě je zde i *emocionální* a *estetický* přínos literatury, četba přináší nové emoce a potěšení, ale klade i otázky, přináší poznání skrytých vrstev společnosti a pohybů v nich i cizích soukromých vesmírů a formuje náš vkus.

Knihy nás neudělají chytřejšími, moudřejšími ani lepšími. Představují však prostor pro naše přemýšlení a poznání a jejich účinnost je dána nejen obsahem, ale i způsobem použití. Knihy nás seznamují se situacemi, názory, životy, které bychom jinak neměli šanci prožít, a s myšlenkami nebo s otázkami, které by nás samotné možná nikdy nenapadly a ve svém okolí bychom se s nimi nikdy nesetkali. Četba je dialogem s knihou, cestováním paralelními světy a paralelním myšlením a způsoby života, cestováním minulostí, současností i budoucností.

3.43 Četba – nevěděli jsme, jak číst

„Některé knihy mějte jen na ochutnání, jiné ke spolknutí, a jen málo jich opravdu přežvykejte a hleďte je zažít.“

Francis Bacon (cit. in Manguel Albert. 2012. *Dějiny čtení*. Brno: Host, str. 222).

„Dobrá a závažná knížka se čte pomalu a s rozmyslem, člověk občas četbu i přerušuje a přemýšlí o tom, co právě přečetl, vrací se k některým motivům, popisům a úvahám. Látkou knihy je třeba se prodírat, namáhat se, občas se zastavit a odpočívat, dívat se, kam až se dorazilo.“

Kapuściński Ryszard. 2005. *Lapidarium*. Praha: Mladá fronta, str. 97.

Nejenže po nás nebylo vyžadováno, abychom četli, ale nikdo nám nevysvětlil, jak máme číst. Lépe řečeno nenaznačil, jak číst. Správný návod totiž vlastně neexistuje. Všichni čteme a čtený text vnímáme svým způsobem, ovlivněným našimi životními zkušenostmi, dosavadním věděním, ale i předchozí četbou (knihami, které jsme již přečetli, a způsobem, jakým jsme je vstřebali). Jakési zásady zde ovšem přece jen platí. Základním předpokladem je *číst rád/a, pozorně, empaticky a kriticky*. Některé knihy lze jen prolistovat, v jiných čteme selektivně pasáže, které nás zaujmou nebo se týkají předmětu našeho zájmu, další je důležité číst ‚slovo od slova‘, ba je důležité nebo alespoň příjemné se k nim opakovaně vracet. Neboť *„čtení je kumulativní a roste geometrickou řadou; každé nové čtení staví na tom, co čtenář četl předtím“* [Manguel 2012:8]. Každou knihu vždy čteme a chápeme v kontextu jiných knih, které jsme přečetli nebo přečteme, nebo přímo v konfrontaci s nimi. Zejména v počátečních letech studia sociologie se vyplácí sáhnout čas od času po již přečtených knihách ze základní sociologické literatury. Po čase jim lze lépe porozumět, ale i ony mohou člověku pomoci lépe rozumět tomu, co zrovna čteme.

Užitečnost opakovaného čtení demonstruje kniha *„Objevy pozdního čtenáře. Druhé čtení českých autorů od Máchy k Havlovi“* [Uhde 2013].

Proces rozumění se pohybuje v hermeneutickém kruhu, v jehož rámci se jednotlivosti musí objasňovat z celku a celek z jednotlivostí [Gadamer 2009]. Bryan Fay ho charakterizuje slovy: „*Člověk může pochopit význam části (řekněme věty v románu) pouze skrze poznání významu celku (celého románu); význam celku však lze poznat pouze skrze poznání významu jeho konstitutivních částí*“ [Fay 2002:175]. Existuje samozřejmě i požadavek kritické četby. Knihy (beletrie, poezii, memoáry, sdělení masmédií a texty na sociálních sítích..., ale především odborné publikace) nečteme proto, abychom se ztotožnili s jejich postavami, jejich obsahem či s jejich poselstvími. Nemusíte souhlasit s výkladovými schémata a interpretacemi v nich obsaženými.²⁵ Mohu k tomu jen parafrázovat citát historika Lancelota Voisina de La Popelinière (1541–1608): „*Kde bychom byli, kdybychom hovořili jen o věcech, jež známe jistě?*“ [Lukacs 2009:45] otázkou: „*Kde bychom byli, kdybychom četli jen texty, s jejichž obsahem souhlasíme?*“ Což je velké riziko při brouzdání na sociálních sítích. Jeho výsledkem bývá často nalezení těch, kdo mají s námi stejné mínění, a uzavření se v opinion/filter bubble, v níž si její členové platnost svého mínění vzájemně potvrzují a víru v něj posilují (echo chambers).²⁶

Proto je také užitečné číst některé pasáže knih či knihy nejen proto, že nám mohou poskytnout řešení našich otázek nebo naše odpovědi na ně potvrdit, jako spíš proto, že v nás otázky vyvolají a přimějí nás o nich uvažovat nebo o tom, co si myslíme, že víme, pochybovat. Neboť z toho, „*že mi, nebo všem, to tak připadá, nevyplývá, že tomu tak je. Lze se možná tázat, zda to lze smysluplným způsobem zpochybnit*“ [Wittgenstein 2010:9].

Mimochodem, není zde jakási příbuznost tohoto požadavku s ‚falzifikací‘ hypotéz, nikoliv snahou o jejich potvrzení, ale snahou o jejich vyvrácení? Neboť: „*Pokud nejsou vědecké teorie falzifikovány, zůstávají navždy hypotézami nebo domněnkami*“ [Popper 1995a:77]. Přičemž i když tvrzení (hypotéza nebo teorie) odolává pokusům o falzifikaci, vypovídá to jen o tom, že je lze považovat za spolehlivé (na základě kritického hodnocení lze zdůvodnit, proč dáváme některé domněnce přednost před ostatními [Popper 1995a:77]), nikoliv za pravdivé.

25 Porovnejte například výklad postavy *Juliena Sorela*, ústřední postavy Stendhalova románu *„Červený a černý“*, u Jana Kellera [2015] a René Girarda [1968]! Rozdíly mohou být dány odlišnými ideologiemi, výkladovými schémata, aspekty, které jsou předmětem výkladu, etc.

26 Václav Bělohradský [2021:27] upozorňuje na možnou „*redukci veřejného prostoru na „hejtování“ a „lajkování“ na sociálních sítích, kde se každý účastník postupně ocitá v zajetí „echoing chambers“ vlastních předsudků*“.

3.44 Četba – neměli jsme co číst

„V letech 1971–1989 nevyšla v češtině ani jediná (!) sociologická kniha západní proveniencí.“

Petrusek Miloslav. 2002a. „Poučení ze zcela nekrizového vývoje české sociologie let 1989–2001“. *Sociologický časopis*, 38(1–2):7–15.

Handicap spočívající v tom, že nám nikdo neřekl, co máme číst, byl logicky dán jak tím, že chyběli vzdělaní mediátoři a tutoři (o tom bude ještě samostatná zmínka), tak tím, že nebylo co číst (nelze zprostředkovat četbu něčeho, co neexistuje).²⁷ Sociologii se (jako každou vědu) nelze naučit jen z knih, natož z knihy jediné (tomuto riziku jsme byli vystaveni), i kdyby se jednalo o sebeskvělejší učebnici, ale nelze se ji naučit ani bez knih! A ty nebyly ani na knižním trhu, ani v nám přístupných knihovnách. Platilo to pro knihovnu katedry sociologie (knižní fond fakulty byl decentralizován) i pro univerzitní knihovnu. Symptomatické bylo, že když jsem se v roce 1990 po 16 letech od absolutoria ocitl na katedře jako její člen, našel jsem její knihovnu o stejném počtu výtisků, jaké měla v roce 1974, kdy jsem ji opouštěl po své promoci, až na pár nových brožur stranou povolených autorů! Po roce 1969 se relevantní sociologická literatura prakticky nevydávala ani ji žádná knihovna nenakupovala (nemohla nakupovat) v zahraničí.

Na katedře sociologie existoval velmi cenný a reprezentativní knižní fond ještě z předválečného období, o němž se hovořilo jako o *Bláhově knihovně*. Nejednalo se ovšem o aktuální literaturu a studujícím byl nepřístupný. Část této knihovny jsem našel, když jsem v roce 1995 přebíral vedení katedry sociologie a inventarizoval její majetek, na chodbě filozofické fakulty v jedné z vestavěných skříní, o které mi nikdo nedokázal říct, které katedře vlastně patří. Jestli se tam ty knihy ocitly již v dávné minulosti, krátce po komunistickém puči v roce 1948, v padesátých letech nebo až po roce 1969, se nikdy nevyjasnilo. Mohly tam být provizorně deponovány a v laxním akademickém životě za normalizace se na to jen zapomnělo. Mohly tam být odloženy jako libri prohibiti, ale třeba i ukryty, aby se zabránilo jejich zničení. I to by mohlo být pravděpodobné, neboť do stoupy v papírnách šla hned v počátcích normalizace celá řada knih vytištěných těsně před invazí či těsně po ní, ale i starších publikací vyřazených z regálů knihoven i knihkupectví. Ještě v roce 1975 (!) mi ukazoval knihkupec v menším městě na Zlínsku zapečetěné balíky knih, které mu vyřadila úřední komise a byly připraveny na odvoz ke zničení. Sám jsem některé knihy tehdy získal pokoutně z papírny v Otrokovicích, kde byly likvidovány a odkud se vynášely.²⁸

27 Posledním dovětkem vydávání sociologické literatury v 60. letech byly Parsonsovy *Společnosti: vývojové a srovnávací hodnocení* [1971]. Snad by bylo možno dodat knihu *Metodologie sociologických výzkumů* polského sociologa Stefana Nowaka, která vyšla díky snaze Jiřího Večerníka [Nowak 1975] a pro moji cestu sociologií měla tehdy celkem značný význam.

28 Do stoupy šly, alespoň podle vyjádření překladatelky Aleny Morávkové [Český rozhlas Vltava, *Setkání s knihami napříč prostorem a časem*, 18. 12. 2021], i korektury pro druhé vydání jednoho z klíčových románů moderní doby, za nějž je oprávněně *Mistr a Markétka* Michaila Bulgakova považován.

Když jsem po roce 1989 uviděl v Amsterdamu regály plné sociologické literatury, propadal jsem zoufalství. O tom, že něco takového je možné, jsme v době svého studia neměli ponětí, vymykalo se to naší představivosti. A mé představivosti se vymykalo i to, co všechno budu muset přečíst a jakou kapkou to z této nabídky může být. Což konstatuji při plném vědomí toho, že samo množství nabídky ještě nepředstavuje její kvalitu, že všechny knihy přečíst nemůžeme, a že si je tak k četbě vybíráme.²⁹ U nás se něco dalo koupit v antikvariátech, ale to se jednalo hlavně o klasiky z konce 19. století a začátku 20. století. Koupil jsem zde Spencera, Wormse, Sorokina, dokonce i *Pravidla sociologické metody* od Émila Durkheima [1926], jejichž první vydání vyšlo ve Francii v roce 1895. Nebo práce I. A. Bláhy a práce E. Chalupného..., většinu těchto knih jsem po odchodu z fakulty věnoval její knihovně.³⁰ A něco málo se dalo ještě koupit ve slovenštině, neboť Slovensko mělo svoji verzi normalizace, kde i komunisté vážali, je-li důležitější očista strany od oportunistů, nebo snaha o federalizaci republiky a prosazení národnostních ambic.

Naštěstí v Polsku byla i v té (pro obě naše země) nešťastné době sociologie v lepší kondici. Existovalo pár českých překladů prací Zygmunta Baumana [1966] a Jana Szczepańskiego [1968], zejména důležitý byl pro nás jeho, na Slovensku vydaný, přehled dějin sociologie [Szczepański 1967]. Také se objevily překlady knih Marie Hirszowiczové [1964] či později Jerzyho Wiatra [1979] a dalších. V *Polském kulturním středisku* na Jindřišské ulici v Praze se pak daly koupit knihy (v polštině) některých světových či polských sociologických klasiků, jezdil jsem tam zcela periodicky, při každé návštěvě tam bylo co koupit. Polský režim byl sice otevřenější, ovšem i on pouštěl čtenáře spíše k mrtvým než k živým autorům (Mead, Linton, Veblen, Simmel, Znaniecki, Ossowski..., ještě tak Merton a Parsons). Četba klasiků ovšem nebyla jen ‚z nouze ctnost‘, ale ukázala se být velmi důležitou součástí sociologického vzdělání a zdrojem inspirace.

Neexistovaly *úvody do sociologie*, poskytující *základní orientaci v ní*, včetně toho, co si lze pod pojmem sociologie představit a o co by měla usilovat.

Jen pro mě osudové *Základní sociologické pojmy* Jana Szczepańskiego, k nim bych mohl přiřadit Baumanovu *Sociologii* [1966] a je třeba pamatovat i na *Malý sociologický slovník* [Fischer, Petrusek, Strmiska (eds.) 1970], ale to vše bylo zoufale málo a chyběla jejich pluralita. Úvody mo-

29 Převara publikací v angličtině nad publikacemi v národním jazyce je vzhledem k požadavku vědy, která přesahuje hranice a vyžaduje jakési esperanto, pochopitelná. Zygmunt Bauman ale oprávněně upozorňoval na ‚neřešitelné‘ dilema. Na to, že práce autorů publikujících v angličtině sice snadněji proniknou do světa, ale v jejich vlastních zemích neplní téměř žádnou funkci a národní kulturu obohatí jen nepatrně [Bauman 2006:23].

30 Získal jsem tak nejen nějakou sociálněvědní literaturu a také, hlavně za první republiky hojně vydávané, antické filozofy. Ale též téměř souborné vydání Shakespearových her v překladech starých českých básníků, jako byli Sládek, Vrchlický, Klášterský... v brožovaných výtiscích z let před I. světovou válkou. Ve vsí úctě k Saudkovu či Hilského překladu *Macbetha* jsem rád, že mám i básnický překlad této tragédie od Josefa Václava Sládka. Tak jako jsem též rád, že mám vedle Bible jeruzalémské i Bibli králickou.

hou být komplementární nebo kontradiktorické. Mohou být blízké klasické, kultivované a komentované encyklopedii, a tak mít význam pro seznámení se se základními sociologickými tématy a kategoriemi, jak tomu je v případě ‚Sociologie‘ Anthonyho Giddense [2013]. Mohou čtenáři vyložit, co znamená *myslet sociologicky*, jako je tomu u stejnojmenného úvodu Zygmunta Bauma [1996], jehož osou, kolem níž se otáčejí různé sociologické kategorie-konstrukty a teorie, je svoboda. Mohou vysvětlit, co si lze představit pod *sociologickou imaginací* a v jakém poměru je sociologie ke každodennímu světu, jak je tomu ve stejnojmenné knize Charlese W. Millse [2002]. Mohou se zabývat noetikou a etikou a objasňovat čtenářům, jak sociologie myslí a poznává a zároveň jak se přitom vztahuje ke společnosti. Tak je tomu například v ‚Pozvání do sociologie‘ Petera Bergera [2003] etc.

S oborovými sociologiemi to bylo ještě horší. Podařilo se mi koupit Pavlem Machoninem redigovanou ‚Československou společnost‘, vydanou v roce 1969. Dnes ji bereme s rezervou a uniká nám, jak důležitý to byl tehdy v daném společenském klimatu počín a obrat. Dodnes je tato kniha dokladem jakéhosi důležitého milníku vývoje stratifikačních studií v české sociologii. Zcela oprávněně, s odkazem na ni napsal ve své studii ‚Osmadesátý‘, která reflektovala dění roku 1968 v tehdejší Československu (vyšla v roce 1980 mimo tehdejší Československo), Petr Pithart, že co se týče sociologie v šedesátých letech: „*Nejpozoruhodnější výsledky přinesly seriózní a teoreticky fundované výsledky výzkumu sociální struktury československé společnosti. Otřásly dogmaty o především třídní skladbě populace...*“ [Pithart 1990:44].

Deficit odborných knih částečně – byť jen nepřímou – kryla, i když tehdy jsem to tak nevnímal, *Antická knihovna*. Edice, v níž nakladatelství Svoboda vydávalo překlady děl antických filozofů, historie, dramatiky či poezie. Sociologie to nebyla, ale z hlediska kulturní kultivace to byl neocenitelný čin. Paradoxně mě k četbě antické literatury nasměroval útlý výběr z nesčetných novinových statí Karla Čapka [Čapek 1970] a v něm jeho ‚*Kapitola o hodnotách*‘ (Přítomnost 4. 7. 1934). Začal jsem tedy Čapkem zmiňovanou antickou tragédií ‚*Antigona*‘ (Sofokles, 4. století př. n. l.), pak se dostal i k dalším. Nejprve k dramatikům a básníkům, pak k historikům a nakonec i k filozofům.

3.45 Nebyli jsme seznamováni s jazykem a sociologickým myšlením

„*Pojmy nás orientují ke zkoumání. Jsou výrazem našeho zájmu a řídí náš zájem.*“

Wittgenstein Ludwig. 1993b. *Filozofická zkoumání*.

Praha: Filozofický ústav AV ČR, str. 189.

„*Chceme-li porozumět světu, převádíme věci na pojmy, které chápeme. Realitě rozumíme prostřednictvím a pouze v rámci těchto pojmů... Jakmile někde narazíte na spor, nejdříve se snažte vymezit jednotlivá tvrzení, protože lidé často užívají stejná slova pro různé věci.*“

Henry James (in Bell Daniel. 1999. *Kulturní rozpory kapitalismu*.

Praha: Sociologické nakladatelství, str. 107).

Tento handicap považuji za velmi důležitý, neboť jazyk je souborem symbolů používaných členy určité kolektivity podle určitých pravidel k vyjadřování myšlenek, sdělování názorů, vyvolávání činnosti, dorozumívání se při sociálním jednání rozličného charakteru nebo k uchovávání kolektivní paměti – tedy jako sociální instituce.³¹ Snad proto této tematice věnuji až příliš velkou pozornost. Jak pohlížet sociologicky na společnost bez znalosti nejen sociologických pojmů, ale i bez znalosti jejího jazyka, který je v každé vědě „systémem pojmů, který představuje kategorie, rozdělující naši zkušenost do oddělených položek, mezi nimiž lze pozorovat vztahy... sociální vědy nemají co do činění ani tak s realitou, jako se zkušeností s ní, cílevědomě organizovanou pomocí konceptů představujících [tyto] kategorie...“ [Sayer 1992:52]?

Nic bližšího nám k tomu neřekly předměty ‚Úvod do sociologie‘ a ‚Obecná sociologie‘, neboť byly přednášeny v obsahu i rozsahu brožur určených k seznámení se s marxismem ve stranickém školení (něco jako katolický katechismus), a i to zabralo (snad zaplatit bůh) jen dva semestry. Natož aby nám někdo řekl, že: „*Sociologie je rozporuplná věda. Pozitivně řečeno, disponuje bohatstvím rozličných, zhusta vzájemně nesnadno spojitelných teoretických jazyků a základních teorií*“ [Beck 2007:70]. S konceptem paradigmatického Thomase Samuela Kuhna [1982; anglické vydání 1962] a s multiparadigmatickou povahou sociologie mě soukromě seznámil Ivo Možný.

Nikdo nás také neupozornil na nutnost odlišovat přirozený jazyk každodenního života aktérů („*everyday conceptions of social reality*“ a „*scientific conceptions of reality*“ jako pojmy jazyka, který je abstraktním a sociálněvědním popisem tohoto života [Schutz 1962]) a na to, že skutečnost, kterou sociologie zkoumá, je již významněna jejich jazykovými akty. Čas od času se v sociologii objevují pokusy zbavit teorii sociálních věd přítěže přirozeného jazyka,³² stejně jako pracovat jen s přirozeným jazykem. Ani jedno, ani druhé není patrně dobrou cestou, naopak, jejich konfrontace je pro sociologii přínosem.

Nedokonalá znalost jazyka sociologie byla problémem, protože v něm bychom měli definovat problémy, výzkumné otázky, výsledky našich pozorování a jejich interpretace. Neboť: „*Naše pojmy nám vyjasňují formu zkušenosti, kterou jsme se světem udělali. Mluvíme-li o světě, mluvíme vlastně o tom, co myslíme výrazem ‚svět‘. Neexistuje žádný způsob, jak postoupit mimo koncepty, jejichž prostřednictvím o světě uvažujeme*“ [Winch 2004:28]. Nietzsche [2010:12] to vyjádřil tak, že „*každé slovo se stává pojmem v tom okamžiku, kdy už právě nemá sloužit jedinečnému, naprosto individualizovanému prožitku, nýbrž když se musí hodit zároveň na nespočetné, více nebo méně podobné, tj. přísně vzato nikdy stejné, tedy*

31 Když antropologové Richard Eskine Leakey a Roger Lewin uvažovali o homo sapiens, vyzdvihli význam jazyka, který „*lze považovat za nástroj myšlení – a za prostředek soudržnosti mezi jednotlivými členy skupiny, spíše než za pouhý prostředek komunikace*“ [Leakey a Lewin 1984:172].

32 Ve 30. letech minulého století navrhovali neopozitivisté vyloučit z vědy pojmy, které nelze operacionalizovat, přiřadit k nim pozorovatelné indikátory. Blalock v 60. letech minulého století požadoval matematické modelování sociálních jevů, jež by nahradilo verbální teorie.

nestejně případy. Každý pojem vzniká tím, že bereme ne-stejně za stejné.“ Pomocí pojmů se snažíme redukovat komplexnost sociální reality, určit ‚co je‘ a ‚jaká je‘ v podstatných, nenáhodných rysech.

Sociální realita není diskretní, diskretní ji činí pojmy, kterými ji popisujeme. Ty představují specifický způsob rozčleňování reality stanovením svého obsahu a hranic.³³ V různých diskurzech může být *pro jeden jev* použito *více pojmů a vice versa*, například to, co je pro jedny *individualizace*, je jinými nazýváno *autonomií* [Bauman a Lyon 2013:110]... Karel Čapek případně připomínal, že „*slovo... je obrostlé významy jako kámen mechem nebo strom jmelím. Anebo je pokryto významy tak jako skála kulturním nánosem*“ [Čapek 1969b:13]. Slova mají svoji denotaci, ale i svou konotaci, eventuálně se mluví o významu a smyslu.³⁴ Svou roli v tom hraje jak čas, tak i sociální či kulturní prostor. Platí to jak pro slova obecné řeči, tak i pro pojmosloví vědních disciplín.

Vždyť třeba i na první pohled jednoduchá odpověď na otázku, kolik je ve společnosti chudých, závisí na tom, které jedince – podle jakých kritérií – za chudé považujeme, tedy na definici pojmu chudoba. Do začátku industrializace byla představa chudoby vytvářena v *„jazyce řádu“* s jeho středověkými konotacemi sociálních vztahů definovaných široce v pojmech narození a vzájemné závislosti [Jütte 1994:8] a protiklad netvořily chudoba a bohatství, ale chudoba a moc. *Jazykem tříd* se o ní začalo uvažovat v průběhu 18. a 19. století. V empirickém výzkumu měříme *chudobu* určitým způsobem definovanou a operacionalizovanou pomocí pozorovatelných indikátorů – mající různý obsah. Operacionální definice ji mohou vyjadřovat absolutně [Sen 1985] či relativně ve vztahu k nějakému stanovenému standardu [Townsend 1979]. Přímo nebo nepřímo (např. příjmem), objektivně – podle stanovených kritérií nebo subjektivně – cítí se být chudými (již klasikové sociologie upozorňovali, že každá sociální vrstva, včetně té nejbohatší, má své chudé). Určení, *kdo je* ve smyslu přijaté definice *chudý*, má rozměr ekonomický – závisí na tom, kolik má společnost na jejich podporu prostředků, i rozměr morální – kolik z prostředků, kterými disponuje, je pro ně ochotna uvolnit. Způsob, jak k chudým přistupovat, závisí na obavách z narušení sociálního řádu, pokud se ocitnou bez pomoci, stejně jako na míře solidarity s nimi.

Mám-li vyzdvihnout jen jednu z mnoha konsekvencí tohoto našeho handicapu, pokud bychom byli s těmito skutečnostmi seznamováni, asi bych dříve pocítil skepsi k metodologii dotazníkových výběrových šetření (nebo lépe opatrnost, protože ji přesto stále považuji za cenný nástroj získávání poznatků o společnosti). „*Jde o techniku (vysoce standardizovaného a formalizovaného postupu) terénního sběru informací, při které jsou potřebné informace od zkoumaných osob získány písemně, prostřednictvím tištěných*

33 Zygmunt Bauman je proto metaforicky přirovnal k Prokrustovu loži. Neboť „*pojmy se nikdy se skutečnostmi přesně nepřekrývají: pojmy jsou vymezeny zřetelně, meze skutečnosti bývají neurčitější*“ [Aron 2001:49].

34 S tímto krátkým účelovým exkurzem do sémiologie jsem se setkal již při své diplomové práci, ale jeho význam jsem pochopil až v průběhu své akademické práce. Velmi zjednodušeně: Denotací pojmu je to, co tento pojem označuje (co pod něj spadá; běžně chápaný význam), konotace slouží především ke sdělení emocí či subjektivních hodnot.

otázek, obsažených v dotazníku“ [Sociologická encyklopedie]. Výběrová šetření zajišťují relevantní informace o základním souboru, respektive *cílové populaci* zkoumáním reprezentativního výběrového souboru z ní. Jde o jednorázová šetření, ale i o šetření opakovaná, kterých dnes existuje celá řada.³⁵ Nechci zpochybňovat výběrová šetření jako nástroj diagnózy společnosti či falzifikace teorií, jen považuji za důležitou opatrnost při interpretaci jejich výsledků. Již si neuvědomuji, v které příručce shrnující metodologii kvantitativní empirické sociologie jsem narazil na větu „*Research design can be defined as a logical plan to maximise the validity of research findings*“. Možná si nejsem jistý kde proto, že se v mnoha z nich různě formulováno toto konstatování opakuje.

Validita se patrně oprávněně chápe jako základní kritérium empirické evidence. Je určitou paralelou k *systematické chybě* (měřicí vychýlení). De facto se týká nástroje měření, ale i jeho výsledků. O co se jedná? O nic méně než o to, zda skutečně měříme to, co měřit chceme! Velmi často se snažíme měřit fenomény z principu neměřitelné. Poměrně přesně můžeme změřit, respektive rozlišit pohlaví, věk, profesi (horší to bude již s kategoriemi profesí), příjem, horší to bude se společenskou třídou, statusem... A co víra, štěstí, láska, úzkost, ba i jen zdraví nebo identita, demokracie, rovnost, legitimita, well-being (míra individuálního blaha, která, jak naznačují někteří ekonomové, by mohla sloužit jako obecný ukazatel celkové ekonomické úspěšnosti a ekonomického pokroku společnosti)... Validita se vlastně týká rozsahu, v němž měření koresponduje s tím, co má být měřeno. Naskytá se tedy otázka: Je vybraný (vytvořený) měřitelný indikátor dobrým a skutečným reprezentantem vlastnosti, kterou chceme změřit? Měříme skutečně to, co měřit chceme, co myslíme nebo očekáváme, že měříme? To závisí jednak na definici měřeného pojmu a odhalování jeho dimenzí, jednak na výběru indikátorů (měřitelných fenoménů k abstraktnímu neměřitelnému pojmu odkazujících) v procesu označovaném obvykle jako operacionalizace (viz například Babie [2001:119–145]).

Mám stále větší problém s bezmyšlenkovitými prvoplánovými porovnáváním jednotlivých zjištění z výběrových šetření v jednotlivých zemích, v nichž je operováno abstraktními slovy, jimž v realitě neodpovídá nic pozorovatelného, jako jsou svoboda, pravda, demokracie, spravedlnost, solidarita, nerovnost, sexuální či jiné obtěžování, štěstí, víra³⁶ etc. Vkládají do nich různé národy, náboženské komunity, etnické či jiné kultury nebo i subkultury v rámci jedné společnosti stejný význam? V tom, co je štěstí (demokracie, spravedlnost...), co je to být šťastný a co je to spokojenost se štěstím (po-

35 Namátkou European Health Interview Survey (EHIS), Výběrové šetření příjmů a životních podmínek domácností (SILC), Household Finance and Consumption Survey (HFCS), Evropský výzkum hodnot – European Values Study (EVS), Světový výzkum hodnot – World Values Survey (WVS). Většina má veřejně přístupné websites obsahující informace o výzkumu a jeho metodologii a data, která lze sdílet a sekundárně analyzovat.

36 Halík [2021:27] oprávněně konstatuje: „*Představa, že víra je něco, čemu můžeme lehce porozumět a s čím můžeme být brzy hotovi, co můžeme rychle zařadit do pevně daných kategorií a jednoduše empiricky měřit, způsobila mnoho nedorozumění a omylů. O víře nám mnoho neřeknou odpovědi na časopisecké ankety nebo průzkumy veřejného mínění či údaje při sčítání lidu.*“ Jenže, neplatí totéž o všech zde uvedených pojmech?

zor, nejde o totéž) nebo s demokracií, se nemusí shodnout, stejně jako mezi nimi nemusí být shoda v tom, co je demokracie, svoboda, solidarita nebo co znamená spokojenost s nimi etc. A problém není jen v definicích konceptů, ale i ve vymezení sociálních entit, u nichž srovnáváme definice těchto konceptů a spokojenost s tím, co označují. Ani ty nemusí být identické, například generace jako jedny z často vymezovaných kolektivních entit mohou být v různých zemích různě vymezeny, a i když se výjimečně ve formálním vymezení shodují, může být jejich zkušenost, daná okolnostmi, zcela odlišná.

3.46 Chyběli mediátoři a tutoři

„Mayerova výuka mě přesvědčila, že Weberova koncepce sociologické metody má pro mě ten největší smysl – a tento názor jsem od té doby neměl důvod změnit.“

Berger Peter. 2012. *Dobrodružství náhodného sociologa. Jak vysvětlit svět, a přitom nenudit.* Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, str. 22.

„Schutz během tohoto kurzu téměř náhodně utrousil jednu větu, která uvízla v Luckmannově a mojí mysli... „Jestliže má být sociologie hodna svého jména, bude se muset zabývat vším, co proniká do vědění ve všedním životě“... stala se jakoby základním rozkazem k pochodu k naší reformulaci sociologie vědění v šedesátých letech.“

Berger Peter. 2012. *Dobrodružství náhodného sociologa. Jak vysvětlit svět, a přitom nenudit.* Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, str. 20.

Tím se dostávám i k dalšímu velkému handicapu, souvisejícímu s četbou, ale nejen s četbou. Sehnat potřebné knihy byla jen poloviční výhra, chybělo zasvěcování do kontextu, jehož byly součástí, jako předpoklad porozumění jejich textu. Osobně jsem se dostal k řadě knih ze sociologické teorie i metodologie díky Ivu Možnému, který mi je nejen půjčoval, ale jejich obsah se mnou konzultoval. To byla pro mě tehdy velká výhra, protože když už jsme se k nějaké sociologické literatuře dostali, nebyl v průběhu našeho studia nikdo zkušenější a vzdělanější, s kým bychom mohli svoji četbu diskutovat, popřípadě by nám ji mohl vyložit. Ivo Možný nepřednášel a Jaroslav Strítecký se objevil se svými předměty až v závěru mého studia (a osamocen na to nemohl stačit). Již od počátku normalizace probíhala v Československu personální čistka ve všech oblastech života společnosti a ve všech jejích institucích. Byla centrálně řízená, dokonce existovala „Směrnice ÚV (neboli Ústředního výboru) KSČ k založení a vedení jednotné centrální evidence představitelů, exponentů a nositelů pravicového oportunismu, organizátorů protistranických, protisocialistických a protisovětských kampaní a akcí v kádrové evidenci ÚV KSČ“. Dne 8. ledna 1971 ji schválilo předsednictvo Ústředního výboru KSČ. Nešlo jen o důsledné odstranění všech (aby se na někoho nezapomnělo), kdo se v roce 1968 politicky a společensky výrazně angažovali, ze společenského a veřejného života, ale i o to, aby jim bylo zabráněno podílet se na něm i v budoucnosti.

3.5 Laboratoř sociologického výzkumu

„Jakýmsi záchranným člunem potápějící se sociologie na univerzitě v Brně se ukázala být Laboratoř sociologického výzkumu.“

Možný Ivo. 2004. „Brněnská anomálie? Brněnská sociologie 1963 až 1989 – subjektivní historie“. *Sociologický časopis*, 40(5):609–622.

„Úkolem sociologického výzkumu obecně je jít pod povrch neproblematického chápání běžného života.“

Giddens Anthony. 2013. *Sociologie*. Praha: Argo, str. 52.

Zatímco řada učitelů byla nucena z fakulty odejít, někteří to na ní přece jen přežili. Ovšem za cenu toho, že byli ‚mumifikováni‘, uklizeni a uschováni do ústraní. Nesměli přednášet a jejich jména nebyla (snad pro jejich ochranu nebo ochranu těch, kdo je na fakultě strpěli) uvedena ani na dveřích místností, v nichž sídlili. Ivo Možný popsal toto období ze svého hlediska v nekrologu věnovaném úmrtí jeho tehdejšího kolegy Pavla Pácla následovně: „*Sedmdesátá léta, kdy byl tlak největší (i ve společnosti děs, trvá-li dlouho, postupně vyvane), jsme žili na fakultě jako kdysi Spinoza v Amsterdamu. Jak známo, tamní židovská obec mu poskytla azyl a uzavřela s ním dohodu, že mu bude platit ročně tuším že 6 000 guldenů za podmínky, že nebude nic publikovat. I my jsme zůstávali na fakultě zaměstnaní za podmínky, že nebudeme nic dělat. Zejména šlo o to, abychom proboha nic nepublikovali, protože to by mohlo soudruhy na krajském výboru komunistické strany přivést k objevu, že ještě pořád vyhození nejsme*“ [Možný 2013].

Na katedře sociologie posloužila jako úkryt již zmíněná ‚Laboratoř empirického výzkumu‘. Tam našli své útočiště a dlouhá leta normalizace přežívali za neoznačenými dveřmi jako výzkumní pracovníci Ivo Možný, který se již tehdy zaměřoval zejména na sociologii rodiny (na její fungování, ale i na vše, co se týče jejího vztahu k jiným formám sociálního života, například k trhu práce atd.), a filozof Lubomír Nový (1930–1996), znalec díla T. G. Masaryka a v letech 1963–1969 vedoucí katedry filozofie, vedl ji ještě v letech 1990–1996. K nim tam přibyl i Pavel Pácl, který se v sociologii zaměřoval na životní způsob a volný čas.³⁷ Po roce 1989 jsem s ním spolupracoval na katedře sociologie, než odešel jako docent na Ostravskou univerzitu, bohužel od roku 2013 již nežije.

S nimi jsem se v době svého studia nejvíce stýkal. Zejména s Ivem Možným, a to jak na fakultě, tak někdy i v blízké Akademické kavárně, která byla pro Možného i Nového jejich druhým pracovištěm. Jako studující jsme se ovšem vzájemně setkávali a debatovali především v hospodě *U Čápa*. Asi to bylo záměrné pojmenování.

37 Volný čas byl tehdy v evropské sociologii populární v souvislosti se snižujícím se počtem pracovních hodin, objevovaly se i úvahy o konci placené práce (kterým jsem věnoval pozornost na přelomu tisíciletí v malé stati ‚*Od práce emancipující k práci mizející*‘ [Mareš 2004b]). Ozvuky zájmu o volný čas k nám dolehly skrze práce francouzských autorů, jako byli Jean Fourastié [1969] či Joffre Dumazedier [1966a; 1966b].

Na *Obilním trhu*, kde se hospoda nacházela, existovala i velká brněnská porodnice. Byl to pro tu dobu charakteristicky špinavý lokál tzv. čtvrté cenové skupiny (celo)-státního podniku Restaurací a jídelen, příhodně nazývaného zkratkou RAJ, který nám dal po roce 1989 ze svých zaměstnanců nezištně také premiéra. Pro nás byla tato hospoda ikonickým a legendárním místem. Mísily se zde různé sociální vrstvy, podobně jako v panelových domech se sociálními byty na sídlištích, které tehdy rostly po celé republice jako houby v lese, aby vyřešily bytovou krizi a povzbudily reprodukci. V tomto lokálu se mísila zejména inteligence s dělnickou třídou. Hojně ho navštěvovali studující z filozofické fakulty, svůj stálý stůl tam měl i malíř, grafik a ilustrátor Petr Skácel (1924–1993). Občas se u něho na skok zastavil i jeho bratr Jan Skácel (1922–1989). Spolu s námi tam u stolů s umakartovým povrchem bez ubrusů posedávali již od rána a dále po celé dopoledne ve špinavých montérkách manuální pracovníci, někteří zde i poobědvali a po obědě v sezení pokračovali. Číšník, který pobíhal s pěti či šesti püllitry piva v každé ruce a mezi ně (i nás) je plynule distribuoval, byl celý den stále v jednom kole.

Jako by to potvrdzovalo vtip, který v té době koloval. *„Proč budujeme socialismus? Protože je to lehčí než pracovat.“* Což neplatilo jen o manuální, ale i o duševní práci, vlastně i my jsme tam nejednou seděli, i když jsme měli v téže době sedět na některém nezajímavém semináři. Jednou i na zajímavém semináři a navíc výjimečně téměř celý ročník; takže když nás tam jeho mladý a poněkud nečitelný vedoucí vystopoval, musel ho vést v ruchu tohoto lokálu. Patřilo to ke koloritu doby, ale máme-li věřit Františku Koukolíkovi [2021:36], také *„soudobá ekonomická transformace vytvořila vysoký podíl ‚bullshit jobs‘, pozic, v nichž se práce předstírá... a vypadá jako karikatura protestantské pracovní etiky“*... více než polovinu pracovního času *„věnují zaměstnanci organizování a návštěvám motivačních seminářů, další administrativní práci, velkému počtu informačně prázdných mailů... vylepšování svého profilu na Facebooku...“*.

Uklizení Iva Možného, Lubomíra Nového a Pavla Pácla do ústraní jim osobně nepochybně ublížilo. Podle mých vzpomínek to nejtíže nesl Lubomír Nový, před normalizací vedoucí katedry filozofie na filozofické fakultě, po vyloučení z komunistické strany v roce 1969 uklizen do Laboratoře sociologického výzkumu tamtéž (po roce 1989 byl jmenován profesorem a vrátil se do pozice vedoucího katedry filozofie a v roce 1995 založil při katedře filozofie Kabinet pro studium díla T. G. Masaryka). Alespoň to na něm bylo nejvíce znát. Brněnské sociologii to ale i prospělo. Práci *Životní dráha jako sociologický problém* vydal v roce 1989, což znamená, že byla napsána a odevzdána do tisku ještě v době jeho působení v laboratoři, kdy též připravil studie o T. G. Masarykovi, i když byly vydány souborně v roce 1994. Pavel Pácl se věnoval zejména sociologii životního způsobu [Pácl 1988] a sociologii volného času (habilitoval se v roce 1990). Ivo Možný v tomto období napsal zakladatelské texty české sociologie rodiny: *„Rodina vysokoškolsky vzdělaných manželů“* [1983] a později vydaná *„Moderní rodina: mýty a skutečnosti“* [1990]. Takže ten čas úplně nepromarnili.

Existence Laboratoře empirického výzkumu se pro přežití (nejen empirické) sociologie v Brně ukázala být klíčovou. I v době normalizace se v ní realizovala řada výzkumů, které sice nemohly být příliš teoreticky ani metodologicky fundované ani (odborné) veřejnosti známé, ale měly odbornou úroveň. Výsledky byly publikovány jen ve sbornících fakulty a v odevzdávaných výzkumných zprávách ‚státního výzkumu‘, přesto obohatily českou sociologii poznatky o tehdejší společnosti. Díky laboratoři se v Brně udržela kontinuita analytických dovedností při práci s ‚hromadnými daty‘. Studujícími sociologie výzkumy zprostředkovaly kontakt s určitou etapou empirického výzkumu i s realitou společnosti.

Počítám k tomu i to, jak jsme já, budoucí profesor Tomáš Sirovátka a budoucí ředitel muzea Jana Amose Komenského Pavel Popelka (tedy oba po roce 1989) po skončení naší tazatelské mise v cihelně v pohraniční obci Hevlíně v roce 1970 běželi za tmy v noci po železniční trati vstříc poslednímu vlaku do Brna (tedy motorovému vagonu, který již vyjel z nádraží), abychom si ho stopli. Skutečně nám, běžícím mu po kolejích v ústrety, zastavil a nabral nás. A kontakt s realitou tehdejší společnosti? Při pohledu z okna jsem pochopil, že jsme běželi více než kilometr po trati, pod jejímž náspem byly v těsné blízkosti souběžně nataženy dráty hraničního plotu doprovázené osvětleným zoraným pásem, a při jízdě vlakem se nám před očima za oknem vagonu míhaly strážní věže, na nichž stáli osmnáctiletí kluci v uniformách pohraniční stráže se samopaly s ostrou municí v rukou. Dodnes mě při vzpomínce na ten běh mezi socialistickým Československem a kapitalistickým, byť neutrálním Rakouskem mrazí.

Ivo Možný ke spolupráci mezi Laboratoří sociologického výzkumu a studujícími oprávněně konstatoval: „*Přinášelo jim (studujícími) to často překvapivý vhled do života normalizovaného Česka a snižovala se i hráze opatrnosti mezi učiteli a studenty v éře všeobecné krize důvěry*“ [Možný 2004]. Podíleli jsme se jako tazatelé na dotazníkových výzkumech fluktuace pracovníků průmyslových podniků (cihelna Hevlín, Přerovské strojírny...). Jediný problém, jež si tehdejší režim připouštěl a o který se zajímal, byl totiž nedostatek pracovníků v přezaměstnané společnosti, komplikující podnikům plnění centrem striktně stanovených plánů výroby. Fluktuace byla trnem v oku již režimu válečného komunismu v Rusku dvacátých let a Lev Davidovič Trockij považoval „*za právo diktatury (proletariátu) poslat každého dělníka na místo, kde je to podle státního plánu nejvíce třeba*“ a zamezit tomu, aby „*dělníci chaoticky přecházeli z jedné továrny do druhé*“ [Figs 2000:582]. Podíleli jsme se jako tazatelé také na výzkumu konzumace v restauracích v Uherském Brodě. Naším úkolem v něm totiž bylo sedět týden den co den ve dvojicích v hospodách, restauracích a vinárně tohoto města po celou jejich otevírací dobu a vždy po půlhodinách zpovídat jejich hosty: odkud přijeli, za jakým účelem přijeli, co konzumují... Jak to s námi na pohostinném pomezí Slovácka a Valašska muselo zcela zákonitě každý den na konci naší pracovní doby dopadnout, nemusím jistě rozvádět do podrobností. I ti, kdo z toho regionu nepocházejí, si to dovedou představit.

Seděli jsme s Tomášem Sirovátkou jako tazatelé v jedné ‚lidové hospodě‘ první den a po několika našich dotazech nás jeden z hostů, který již asi hodinu osamocen pomalu uskrával limonádu, vyzval, abychom s ním šli na chodbu. Byla to scéna jako z *Osudů dobrého vojáka Švejka za světové války*. Jen na chodbě neodhrnul klop saka, aby ukázal odznak s černým orlíčkem c. k. rakouské policie, ale vytáhl z kapsy legitimaci Státní bezpečnosti a ptal se, co tam děláme. Pravděpodobně patřil spíše ke komparsu politické policie než k jejím výkonným složkám. Ukázalo se pak, že po celý týden našeho výzkumu každý den obešel postupně všechny hospody. Činil tak pravděpodobně i další týdny, měsíce nebo i roky – možná po celou dobu normalizace. Musel být v tom městě ‚nápadný‘, ale třeba se střídali nebo jeho úkolem nebylo ani zatýkat neopatrně mluvící hosty (jako c. k. policejní agent Bretschneider v Haškových *Osudech dobrého vojáka Švejka za světové války*), ani sbírat informace o loajalitě a náladách obyvatelstva (jako četnický strážmistr Flanderka v Putimi z téhož románu). Měl jen svou přítomností viditelně a veřejně demonstrovat obyvatelům města bdělost této organizace: *J sme s vámi! A víme o vás vše!* a výhružně je tak nabádat: *Proto buďte s námi!*

Bylo to setkání epizodické, absurdní a k posměchu. Státní bezpečnost ovšem ani tehdy zcela jistě nebyla společenstvím poněkud přitroublých strejců, jak by nám ji dnes lekteři chtěli představit, ale výkonnou a systematicky pracující byrokratickou organizací se všemi klady a zápory byrokracie. „*V průběhu své existence neměnila své úkoly, ale jen své metody*“ [Suk 2020]. Ale i tak stále realizovala nejen rutinní šikanu, ale stále i různé formy brutálního násilí.

3.6 Moji soukromí učitelé

„*Společenský výzkum jakéhokoli druhu je řízen myšlenkou a fakty je jen usměrňován.*“

Mills Charles W. 2002. *Sociologická imaginace*.

Praha: Mladá fronta, str. 80.

„*Z nekonečné rozmanitosti fakt a z nekonečné rozmanitosti jejich aspektů vybíráme ona fakta a ony aspekty, jež nás zajímají, protože jsou spjaty s nějakou více či méně předjímanou vědeckou teorií.*“

Popper Karl R. 1998. *Život je řešením problémů. O poznání, dějinách a politice*.

Praha: Mladá fronta, str. 147.

Vraťme se ale na katedru. Existence Laboratoře sociologického výzkumu se ukázala být důležitá nejen pro přežití (empirické) sociologie v Brně, ale nakonec i pro moje přežití na sociologii. Abych to vysvětlil. Jiří Gruša [in Hvižďala 2011:126] vystihl jednu z podstatných stránek té doby, když konstatoval, že „*komunisté představovali rovnováhu postupného chladnutí, tepelnou smrt a vytvářeli systém, v kterém se vyplácela jen nehybnost*“. A to, co platilo pro společnost jako celek, či praktické činnosti³⁸ v ní, platilo

38 Po nástupu do průmyslového podniku jsem pochopil, že zde nejsou žádoucí žádné státním plánem neplánované inovace, neboť jen komplikují plnění stanoveného plánu, a ohrožují tak prémie pro vrcholový management podniku za plnění „úkolů státního plánu“.

i pro společenskovední disciplíny včetně sociologie. Rozhodnutí studovat sociologii se mi proto brzy začalo jevit jako životní omyl a uvažoval jsem vážně o jeho přerušení a o odchodu z fakulty. To by ovšem znamenalo, mimo jiné, dva roky základní vojenské služby, takže mě napadlo jiné řešení, které se nakonec ukázalo jako nejlepší (dovolte mi tu slovní hříčku) z *„možných“*. Zaklepal jsem na neoznačené dveře Laboratoře sociologického výzkumu a nabídl jsem svou spolupráci jako neformální pomocná vědecká síla (nechtěl jsem být takto registrován) Ivovi Možnému, který zde byl ukryt. A on moji nabídku přijal, a stal se tak po zbytek mého studia mým soukromým učitelem.³⁹ Pár dní nato, a nezávisle na mně, totéž učinil i můj kolega z ročníku a můj přítel, dnes profesor Tomáš Sirovátka. Později takto prošli rukama Iva Možného i další moji (tehdy ovšem ještě mně neznámí) mladší kolegové. Víím to, z jejich vzpomínek, o profesorech Ladislavu Rabušicovi [2016] a Dušanu Lužném [2016].

3.61 Ivo Možný

„... vyznat se v tom, vybrat ‚to nejdůležitější‘ a předložit to ‚člověku z ulice‘ tak, aby to mělo smysl, prostě aby se svět stal srozumitelnějším... ví, že toto je punctum saliens každé sociologie – co vybrat, jak to vyložit, jak to poskládat a jak to prezentovat... a ví, že volba kritéria výběru nemůže být náhodná...“.

Petrusek Miloslav. 2002b. „Ivo Možný: Česká společnost. Nejdůležitější fakta o kvalitě našeho života (recenze knihy)“. *Sociologický časopis*, 38(5):635–637.

Od navázání kontaktu s Ivem Možným jsem studoval jinou vysokou školu, i když jen soukromě. Díky jeho působení se sociologie v mých očích postupně rehabilitovala, neboť jsem začal chápat, že je něčím zcela jiným než to, co oficiálně studujeme. Ivo samozřejmě nemohl sám nahradit celou plejádu učitelů a jeho působení nemohlo být systematické jako v regulérním studiu na univerzitách západně od našich hranic. Ani jeho knihovna nebyla bezedná, i když mu jeho bývalí studenti, kteří po roce 1968 emigrovali, posílali krabice knih, které mě nutil (tedy obrazně) číst. Stal se ale mým mentorem v pravém slova smyslu. Umožnil mi spoluúčast na všech etapách svých terénních výzkumů a zasvětil mě přitom mimoděk do svého způsobu sociologického myšlení. Vedle hledání jeho klobouku po všech místech, kde jsme se ten den zastavili – neboť Ivo již tehdy cílevědomě budoval svou image roztržitého profesora a zapomínání bylo její součástí⁴⁰ – to zahrnovalo mnohé. Od nošení děrných štítků na počítač přes společné úvahy nad významem jednotlivých zjištění až po interpretace zjištění, která považoval

39 Ivo Možný byl ironický a sarkastický, pokud narazil na povrchnost a nedostatek zájmu a péli. Vstřícný a ochotný podat pomocnou ruku a věnovat se každému, kdo projevil zájem, snahu a péli. Rozhovor s ním měl vždy výukový podtext. Byl tak pro mě, po celou dobu mého studia, výjimečně přínosným tutorem.

40 Luboš Nový [1988:12–13] ve svých *„Nekrolozích na živé“* napsal, že: „Možnému není radno půjčovat nic, co se dá nosit v ruce a pak někam položit.“ Bylo to zcela pravdivé a výstižné konstatování. Mohu to potvrdit.

za relevantní v širším datovém i teoretickém kontextu. Moje pomocné práce spočívaly i v jednoduché práci s daty, například při analýze kontingenčních tabulek či matic korelačních koeficientů pomocí McQuittyho článkové analýzy [McQuitty 1960 a 1966], předchůdce později běžnější metody clusterování počítačovými programy. Podílel jsem se takto na analýze dat zejména pro Možného texty, které se týkaly rodiny nebo faktorů spokojenosti v práci [Možný 1971] a významu práce [Možný 1972; 1974].⁴¹

V roce 1967 byl za použití tazatelské sítě, kterou vybudoval Ivo Možný pro brněnské studium České televize, realizován výzkum týkající se mimo jiné spokojenosti lidí v práci (výběrový soubor 3620 osob, kvótní výběr). Již tehdy mnohé nasvědčovalo tomu, že se oslabil akcent na práci jako povinnost a požadovalo se po ní, aby byla zábavou a prostorem pro seberealizaci (i když stále pro většinu osob jejich pracovní činnost žádnou zábavou nebyla). Možný (1971) vycházel z chápání pracovní spokojenosti jako multidimenzionálního fenoménu, vyjádřeného ve výzkumu součtovým indexem spokojenosti z voleb na škálách, jež představují její operacionalizaci. Vlastně jsem se zde seznámil i s tím, že některé jevy (zde spokojenost s prací) nelze vyjádřit jediným ukazatelem, protože představují složitou konfiguraci řady dílčích skutečností (zde spokojenosti s jednotlivými aspekty práce, šancí, které poskytuje, mezilidských vztahů atd.).

Při práci s daty mi Možný zprostředkoval to, co vlastně jsou relevantní data, jak je hledat, jak k nim přistupovat, co v nich hledat a také na co si přitom dát pozor. Neměl rád pouhé podrobné soupisy získaných empirických poznatků. Všechny texty, které napsal, jsou dokladem jeho schopnosti neutopit se v množství detailně získaných poznatků a umění (slovo umění tuto schopnost nejlépe charakterizuje) vybrat z nich data a poznatky klíčové a zasadit je do kontextu širších sociologických teorií a teoretických úvah i oprávněných spekulací. Vždy byl ochoten v hromadě dat hledat a byl schopen najít třeba jen jediné podstatné zjištění, které vytvářelo nejvhodnější odrazový můstek k obecnější a významné úvaze. Těžiště sociologie, včetně té empirické, viděl spíše než ve sběru faktů (i když ani jeho techniku nepodceňoval) ve výběru z výsledků jejich zpracování, a hlavně pak v jejich interpretaci: co vlastně znamenají a co lze z nich zobecnit. Teprve v roce 1990 se mi dostala do rukou kniha, v níž jsem našel to, co mě Ivo již tenkrát učil: „*Data sama o sobě sociologii nedělají, stávají se sociologií teprve tehdy, když jsou sociologicky interpretována, zasazena do určitého teoretického referenčního rámce*“ [Berger 2003:19]. Nebyl jsem sám, kdo to u Možného postřehl, zmiňoval to i Miloslav Petrušek.

Hlavní věcí, se kterou mě tehdy Ivo Možný seznámil, ovšem bylo sociologické myšlení a kritické myšlení. O jednom ani o druhém v oficiální výuce té doby nebyla a nemohla být ani zmínka. Naštěstí v roce 1968 vyšla v češtině kniha Charlese Wrighta Millse ‚*Sociologická imaginace*‘ – a to jen devět let po jejím americkém prvním vydání! Ať je náhled na ni pro současnou generaci jakýkoliv, a i když i já se dnes na její text dívám kritičtěji, v té době pro mě znamenala (a v některých ohledech dosud znamená) velmi mnoho. Když jsem se k ní mnohem později vracel, oslovila mě hlavně úvahami

41 Blíže o tom ve stati „*Spokojenost s prací – stav vnitřních dimenzí 1967–2002*“ [Mareš a Bánovcová 2002].

o „návratu ,k věcem samým‘, totiž k reálným žitým problémům, veřejně relevantním problémům i o potřebě sociologického poznání místa člověka v dějinách... o tom, jak vůbec ve vědě identifikovat problémy k řešení“, což postřehl ještě později Balon [2009]. V době studia byl pro mě inspirativní i dodatek o intelektuálním mistrovství, který je v leccems stále přínosný, byť dnes může vypadat poněkud archaicky.

Celkově mě při sociologii v době mého studia držely hlavně právě metodologie výzkumu a empirie – konkrétní terénní výzkumy (tehdy samozřejmě hlavně dotazníková šetření) a zpracování jejich výsledků. V tom mi pomohli (tehdy asistenti, po roce 1989 profesori) Ivo Možný a později i Vladimír Smékal (dnes emeritní profesor psychologie), ale i mladá asistentka Hana Nechutová (po roce 1989 založila pod jménem Hana Librova obor ,humanitní environmentalistika‘ na fakultě sociálních studií brněnské univerzity, jejíž je nyní emeritní profesorkou), která nás tehdy smysluplně metodologii učila. Měl bych zmínit asi i Miroslava Gregora, o kterém byla již zmínka jako o žáku Inocence Arnošta Bláhy. Jeho výuka statistiky mě s tímto vědním oborem sice příliš neseznámila, ale přece jen mi dala základní představu o tom, co je důležité při zpracovávání hromadných dat ze sociologických výzkumů. A uvedl mě i do typologického výzkumu a tvorby typologií. Bylo ovšem nejen úlevou, ale i prokletím sociologie v době normalizace, že se metodologie stala jakousi nikou svobody, na niž normalizace doléhala jen sporadicky a jejíž ideologizace nebyla a z principu snad ani nemohla být tak masivní. Možnost úniku z reality, kterou metodologie nabízela, byla ale dvojsečná. V centru pozornosti se tak ocitla otázka, jak zkoumat, a stranou zůstávala otázka, co zkoumat.

3.62 Jaroslav Střítecký

„Vědění je více než informace. Vědění totiž umožňuje odfiltrovat z mnoha dat ta, jež mají informační hodnotu. Je celkovou formou prozkoumávání světa – jeho poznávání, chápání, porozumění.“

Liesmann Konrád Paul. 2010. *Teorie nevzdělanosti. Omyly společnosti vědění.* Praha: Academia, str. 23.

„Dobrá sociologie je příbuzná dobrým románům.“

Berger Peter. 2012. *Dobrodružství náhodného sociologa. Jak vysvětlit svět, a přitom nenučit.* Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, str. 10–11.

Vedle Iva Možného se na katedře sociologie v sedmdesátých letech objevila další silná osobnost. Mladý asistent a dnes profesor Jaroslav Střítecký, kterého považuji za svého dalšího soukromého učitele. Je pro mě obtížné rozhodnout, zda je více hudební vědec a historik (byl v tomto oboru promován), sociolog (byl v tomto oboru habilitován) nebo filozof (byl v tomto oboru jmenován profesorem). Suma sumárum ale to vše zformovalo široce a hluboce kulturně vzdělanou osobnost. I když náš vztah nebyl téhož charakte-

ru jako vztah mezi mnou a Ivem Možným, otevřel mi dveře do jiné dimenze sociologie. Jeho předměty ‚Sociologie kultury‘ a ‚Krise měšťanského vědomí‘ byly pro mě zjevením a jsou i důkazem, že ke konstatování Petera Bergera „dobrá sociologie je příbuzná dobrým románům“ můžeme přidat a vice versa. Se Stríteckým jsme četli a rozebírali knihy Johanna Wolfganga Goetha, které by možná i sečtělý iuvenis, za kterého jsem se tehdy domýšlivě, ale myslím oprávněně – alespoň ve srovnání s řadou svých vrstevníků – považoval, jinak sám možná nedočetné odložil nebo je ani neotevřel. Byly to ‚Spříznění volbou‘ (1809), ‚Utrpení mladého Werthera‘ (1774), odkázal mě i na ‚Fausta‘ (osobnost modelově spjatou s modernitou), jehož četba je současně únavná i fascinující. Zejména jsme však ve výuce systematicky četli bildungsromany ‚Viléma Meistera léta učednická‘ (1796) a ‚Viléma Meistera léta tovaryšská aneb odříkání‘ (1821), a to nejen jako zachycení psychologického a morálního vývoje jedince, ale i jako zrcadlo tehdejší společnosti.

Stejně jako u Iva Možného i zde vlastně šlo o způsob sociologického myšlení, ač se oba způsoby lišily. Vracím se zde ještě jednou k již konstatované tezi o úloze literatury v nejširším slova smyslu při získávání vědění. David Hume [1972:34] napsal v roce 1748, že: „Celá krásná literatura není nic jiného než obraz lidského života v různých vztazích a situacích a inspiruje nás k různým citům, ke chvále nebo haně, obdivu nebo posměchu podle vlastností předmětu, který před nás literatura staví.“ A mám-li tu operovat autoritami, „sociologie je úzce spřízněna s historií a filozofií, ale rovněž s intuicemi literární imaginace“ [Berger 2012:24]. Vzpomeňme i Tomáše G. Masaryka, našeho prvního nejen prezidenta, ale i prvního profesora sociologie, kterého ve svých ‚Hovorech s T. G. M.‘, vydaných v roce 1929, cituje Karel Čapek: „Pro mne byla beletrie vždycky stejně důležitým pramenem poznání jako věda“ [Čapek 1969a:82]. Abychom plně pochopili určitý odborný text, musíme často znát i jiné odborné texty, ale též beletrii, ba i poezii. O vztahu sociologie a beletrie (již bylo zmíněno) existuje rozsáhlá literatura.

Chcete pochopit impresi davů na počátku modernity? Co takhle četbou knih Gustava le Bona z roku 1895 [1994] a Ortegy y Gasset z roku 1930 [1993], ale můžete si přečíst i povídku Egdera Alana Poea ‚Muž davu‘ z roku 1849 [in Poe 2013], na niž upozornil Walter Benjamin [1979], nebo báseň v próze ‚Davy‘, kterou napsal Charles Baudelaire v roce 1869 [in Baudelaire 1967:27–29]. Ostatně dnes v sociologii frekventované a klonované slovo modernita nejspíše poprvé nepoužil nikdo z tehdy žijících sociologů (nebylo jich ještě mnoho), ale právě ‚prokletý básník‘ Charles Baudelaire. A byrokracie? Co takhle k četbě Maxe Webera, Michela Croziera etc. přidat i ‚Zámek‘ [1965b], nebo ještě lépe ‚Proces‘ [1965a] Franze Kafky? Chcete pochopit povahu ‚totalních institucí‘? K četbě Ervinga Goffmana [1961] nebo Michela Foucaulta a Zygmunta Baumana přidáte jistě třeba i povídku ‚Kárný tábor‘ Franze Kafky nebo knihy ‚Je-li to člověk‘ [1995] a ‚Potopení a záchránění‘ [1993] od Prima Leviho, popřípadě i knihu ‚Vyhod‘me ho z kola ven‘, jejímž autorem je Ken Kesey [1973]. A totalitní společnosti? Jak bychom se mohli obejít bez dystopií, které napsali Jevgenij Zamjatin [1924, česky 1927], George Orwell [2009; 2015], Aldous Huxley [1970], Ray Bradbury [1970], ale i knih od autorů, jako byli Viktor Klemperer [2002a; 2002b; 2003] – v jehož denících z nacistického Německa najdete i historii postupného rozpadu právního

3. Třetí období sociologie v Brně

státu v nacistickém Německu po roce 1933, Hermann Broch [1976], Boris Pasternak [1990] nebo Alexander Solženicyn [1963; 2011]? Hodnoty? Co takhle začít u antických životopisů (Plutarchos...) a tragédií (Sofokles, Euripides...) – nebo u Bible?... Ale dost, soupis paralelního vnímání sociální reality skrze sociologické teorie a skrze literaturu je nekonečný.

Tak jako sociologie ani literatura nemá monopol na výklad společnosti, ale obě se při něm mohou doplňovat a doprovázet. Kam nás nemůže dostat jedna, dostane nás druhá. Dovolil bych si citovat slova Milana Petruska z interview s ním, uveřejněného v *„Lidových novinách“* 15. října 2011: „*Pierre Bourdieu napsal ‚Pravidla umění‘ [Bourdieu 2010] o sociologii literatury. Té knize nemůžete rozumět, pokud jste nečetli Flaubertovu ‚Citovou výchovu‘... Bez znalosti literatury neporozumíte značné části sociologie, která se na beletrii odvolává, vůbec nepochopíte třeba Zygmunta Baumana. A je dokonce možné říct i to, že neporozumíte dobře ani dějinám společnosti.*“ Později, když jsem již sociologii přednášel, jsme si s mými posluchači a posluchačkami občas nerozuměli, protože neznali knihy, o nichž jsem mluvil. Samozřejmě ve dvaceti letech nemůžete mít načteno to, co má načteno padesátiletý či šedesátiletý člověk, ale neznámé pro ně někdy nebyly jen konkrétní knihy (to se dalo napravit lehce – načíst je), ale mnohdy i velmi známá a pro naši kulturu klíčoví autoři.

Je zásluhou Jaroslava Stříteckého, že mi to vše jako první naznačil a také že mi v beletrii pomohl najít si cestu k autorům v tomto smyslu důležitým, jako byli Thomas Mann, Franz Kafka, Robert Musil, Hermann Hesse či Joseph Roth a Hermann Broch (jmenovitě jeho román *„Pokušitel“*⁴² – viz též [Střítecký 1993]), a postupně i k mnoha dalším – pokud se omezím jen na německy psanou literaturu, kterou jsem do té doby poněkud opomíjel. Jeho vliv mě formoval nejen v době mého studia sociologie, ale provázal mě i celým životem po jejím absolvování. Díky němu jsem pochopil, jak je pro toho, kdo chce studovat sociologii, důležitá filozofie, historie, ale i obecná znalost kultury a zvláště literatury. Později jsem narazil u Zygmunta Baumana na pregnantnější vyjádření toho, k čemu mi otevíral cestu. Totiž, že „*sociologie je nikdy nekončícím procesem konverzace a výměny materiálu s celou kulturou, se sociální zkušeností ve všech jejích projevech, s běžným poznáním*“, a k přiznání si, že „*sociologové (dodal bych ani jednotlivé epistemologie, teoretická paradigmata či metodologické postupy uvnitř sociologie) nemají výlučná vlastnická práva na materiál, který interpretují*“ [Bauman 2006:59]. Ani na jeho interpretaci.

Vedle zmíněných předmětů vedl Střítecký také předmět, který dnes mate svým názvem *Kritika současných buržoazních sociologických teorií*, v němž nám skutečně ‚kritický‘ ukázal, že ve společenském režimu posedlém představou o tom, že má monopol na ‚*vědecký výklad světa a života v něm*‘, není tento výklad jediný a už vůbec nemusí být ‚*vědecký*‘ – ba ani jiné, které si nárokují totéž. Působení Jaroslava Stříteckého směřovalo spíše

42 Sehnal nám ho pan Duží, vedoucí mrňavé prodejny narvané knihami od podlahy po strop na rohu ulic Gorkého a Jaselské. Říkalo se jí fakultní prodejna, ale zda byla spojena s filozofickou fakultou, nevím. Pan Duží sehnal vše, co vyšlo, mělo nějakou cenu, bylo vzácné, rozebrané a co jsme toužili mít.

k obecné kultivaci našeho ducha a způsobu uvažování o společnosti než k předávání poznatků o ní. Upozornil mě nepřímo také na to, ještě předtím, než jsem si to přečetl u Jeana-Clauda Carriera a Umberta Ecce [2010:55], jak je důležité organizovat své myšlení, naučit se ověřovat si poznatky, hledat jejich smysl a hodnotit jejich význam. Dokázat je uspořádat, zasadit je do souvislostí, do dobového, teoretického i logického kontextu, syntetizovat je. A na to, co jsem si později přečetl u Komenského v jeho *„Didaktice analytické“*, že *„věci, které postrádají okolnosti, mohou být stěžejně chápány a posuzovány“* [1946:65; původně ovšem vyšla v roce 1657]. A podotýkám, na potřebu rozlišovat, co je obecné a co zvláštní. Strítecký byl přitom ochoten vést se studujícími ve svém předmětu dialog, jak jsem se osobně přesvědčil také u své zkoušky ze sociologie kultury, kterou Jaroslav po hodině a půl diskuse k mé nelibosti ukončil s omluvou, že bohužel měl být už čtvrt hodiny někde jinde (nepamatuji se již kde).⁴³

3.7 Dodatek

„Cílem každé vědy je poukázat na struktury reality, skrývající se pod slupkou zdání.“

Bell Daniel. 1999. *Kulturní rozpory kapitalismu*.

Praha: Slon 1999, str. 23.

„Potíž není v tom, co lidé nevědí. Potíž je v tom, co vědí, i když to tak není.“

Mark Twain (in Berger Peter L. 2012. *Dobrodružství náhodného sociologa. Jak vysvětlit svět, a přitom nenudit*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, str. 89).⁴⁴

Ivo Možný i Jaroslav Strítecký byli pro mě inspirativní jak v průběhu mého studia, tak i v mém pozdějším profesionálním životě. Oceňuji přitom i to, že mi oba zpochybnili pro modernitu tak lákavý hodnotový, respektive kulturní relativismus (nemluvím zde o toleranci k jiným hodnotám, spíše o relativizaci hodnot vlastních a netoleranci ve jménu tolerance) a oba mě též připravovali na rizika myšlení, která se dnes jeví jako velmi běžná, a jak s rozpaky sleduji, začínají ve veřejném i akademickém prostoru dominovat. A v sociologii? Ivo Možný mě připravil na to, že je třeba čelit riziku záplavy dat (které vystupňoval internet), kriticky posuzovat jejich platnost (o čem vlastně vypovídají) a věrohodnost. Na potřebu roztrždit data na relevantní a irrelevantní, rozlišit jejich kvalitu a odmítnout data (někdy i úmyslně) matoucí. Jaroslav Strítecký mě upozornil

43 Je mi líto, že písemné zkoušky dnes tak omezily zkoušky ústní, i když chápu, že i ty písemné mají své oprávnění nejen v tom, že šetří v masovém vzdělávání čas. Do té doby, kdy písemné zkoušky po roce 1990 postupně téměř vytlačily zkoušky ústní, jsem kvitoval, že mi pomáhají najít to důležité, co zkoušená osoba ví, a nespokojit se zjištěním, co neví. A nevím, zda tzv. studijní schopnosti, které testy posuzují, jsou tím nejlepším kritériem. Jen se trochu děším časů, až to vše převezme umělá inteligence.

44 Bonmot Marka Twaina rozvíjel o 100 let později Hans Rosling [2018], když se zamýšlel nad důvody chybného chápání základních faktů, což je přinejmenším zajímavé čtení.

na to, jak čelit riziku, že pro fascinaci dílčími poznatky a informacemi zapomeneme na věděni, jež je nutné cílevědomě a dlouhodobě budovat.

V době, o níž se nyní zmiňuji, byl problémem nedostatek informací, jež politická moc omezovala a regulovala jak ve společenských vědách, tak i ve veřejném prostoru. Dnes je naopak problémem jejich přebytek, v němž se lidé orientují podle jednoduchých sloganů a spíše než informace a kritické analýzy hledají názory, které souznějí s jejich názory, a potvrzují si tak jejich platnost. Honzák [2018:126] připomíná, že přebytek informací zabraňuje lidem v myšlenkové práci, a odkazuje na pasáž v dystopii Raye Bradburyho *„451 stupňů Fahrenheita“*: *„Namačkej do nich plno údajů, které nejsou nebezpečné, vraž do nich tak nemožné hromady ‚faktů‘, až budou cítit přecpání, ale budou mít dojem, že úplně srší vědomostmi... Jenom jim nedávat nic tak ošemetného jako filozofii nebo sociologii, aby si nemohli dát dohromady dvě a dvě. To je cesta k nespokojenosti“* [Bradbury 1970:60]. Není samozřejmě jediný, kdo na to poukazuje. Například Toffler [in Žakowski 2004:136] tvrdí, že *„nadměrná volba (míněno možnosti volby) má stejné důsledky jako nemožnost volby“* a vede, mimo jiné, k frustraci a dezorientaci. Elster [2013:15] konstatuje, že *„nadbytek informací může být destabilizující, jestliže překračuje zpracovatelskou kapacitu aktéra nebo organizace, která informace přijímá“*. Ecco [Carrière a Ecco 2010:55] k tomu připomíná, že když máme k dispozici neomezenou sumu informací, musíme se naučit umění syntézy, je třeba relevantně hodnotit tyto informace, ověřovat si je a najít jejich smysl: uspořádat je, zasazovat je do souvislostí, do dobového, teoretického i logického kontextu.

Rozepsal jsem se o těchto dvou osobnostech nejen z osobních důvodů (měly na můj profesní život nejsilnější vliv), ale zejména proto, že oba představují dva poněkud odlišné sloupy, na nichž stojí dnešní katedra sociologie v Brně, aniž si to možná její současná generace uvědomuje. Na jedné straně *proud empirické sociologie*, po roce 1989 znovu založený Ivem Možným a udržovaný jeho žáky, jako byli Ladislav Rabušic, Petr Mareš, Tomáš Sirovátka, Libor Musil, a pak žáky jeho žáků (jako je Tomáš Katrňák), k nimž přibyl i Martin Kreidl, který absolvoval na Univerzitě Karlově. Na druhé straně *proud teoretické sociologie a sociologie věděni*, založený Jaroslavem Stríteckým, k němuž se v době mého působení na katedře hlásili Radim Marada, Csaba Szaló, intelektuálně skvělý, i když kontroverzní Jan Keller (odešel bohužel do Ostravy), udržovaný dnes na katedře dále i tou nejmladší generací. Jak je spojení mezi empirií a teorií důležité, jsem si uvědomil již v době svého studia. Jen pro ilustraci mohu uvést banální příklad.

Interpretovali jsme s Možným kontingenční tabulku, produkt vztahové analýzy hromadných dat. Námi používaný a na kolenou napsaný program pro zpracování dat na počítači toho moc neuměl, jen vytvářel kontingenční tabulky a počítal koeficienty asociace. Neposkytoval ale *labels values* (jména) jednotlivých *hodnot* (variant) *proměnných*, pouze jejich kódy. Tak jsme z kontingenční tabulky vyčetli, že ženy (kód 1) preferují více než muži (kód 2) už nevím co a našli jsme pro to zajímavé, teoretické' vysvětlení. Ten údaj měl smysl jen ve spojení s obecnější teoretickou úvahou. Radovali jsme se ovšem jen chvíli, než jsem přišel na to, že kód 1 neoznačuje ženy, ale (jak jinak v patriarchální společnosti) muže. Tedy, že muži preferovali něco, už nevím co, více než

ženy. Samozřejmě, že i zde jsme našli ‚teoretické‘ vysvětlení. Tak mě Ivo učil nejen spojovat data s teoretickým vysvětlením, ale bezděky také tomu, jaká zpracování dat a jejich interpretace nese rizika a jak je při tom všem nutné být kritický a opatrný a mít co nejširší nejen znalost jednotlivých poznatků, ale i vědění.⁴⁵

V roce 1974 jsem ukončil své studium sociologie na brněnské sociologii tím, že jsem předložil svou diplomovou práci nazvanou ‚*Sociální podmíněnost konotace pojmu inteligence*‘ – tedy inteligence ve smyslu sociální kategorie, jak jsem to již vysvětloval, ale pro jistotu znovu připomínám. Komu jsem název řekl, ten se smál a říkal: „*Vede ti ji Ivo Možný, že?*“ Diplomovou práci napsanou dvěma prsty na psacím stroji Underwood⁴⁶ ve třech kopiích přes tzv. kopírovací papír a s grafy ručně vyvedenými barevnými fixy na tzv. milimetrovém papíru. Mimochodem, byl to úplně jiný styl psaní textu než dnes na počítači. Žádné dodatečné přehazování odstavců napsaného textu a jeho dodatečné doplňování, upravování formulací a opravování chyb. Objevili jste při čtení hotového textu výraznou chybu či opomenutí, jejichž oprava by rozhodila celý text, nebo bylo třeba přeházet odstavce? Jediným řešením bylo celý text znovu přepsat, proto si autor musel text dopředu důkladně promyslet.

V mé diplomové práci šlo o charakteristiky přisuzované inteligenci jako sociální vrstvě, reprezentované vybranými profesemi, jež ji v diskursu každodennosti reprezentovaly (lékař, vysokoškolský učitel, inženýr...). A komparativně o charakteristiky profesí, které na zařazení do této společenské vrstvy aspirovaly, a o charakteristiky profesí, které k ní veřejností řazeny nebyly a ani na to neaspirovaly (dělník, rolník...). Podobně jako byly členěny posuzované profese, byli členěni i respondenti. Charakteristiky reprezentovaly tři Osgoodem [1957] identifikované dimenze sémantického prostoru: *hodnocení*, *potence* a *aktivita*, reprezentované jednotlivými škálami. Výsledky jsem analyzoval pomocí McQuittyho [1960; 1966] článkové analýzy matice koeficientů asociace. O použití faktorové či shlukové analýzy se nám tehdy ani nesnilo.⁴⁷ Obhajobou práce pro mě třetí období existence sociologie na brněnské univerzitě skončilo.

Když jsem se široce zmínil o důležitosti četby a umění číst, musím připomenout, že pro sociologii jsou cenným pramenem nejen knihy (o živých lidech, existujících institucích... nemluvě), ale i filmy. Na závěr bych proto rád připomenul ještě jednu osobnost,

45 Později jsem si u Karla Poppera [1995a:96] přečetl, že „*je stejným rizikem přijmout zamítnutí jako přijmout hypotézu: jde o přijetí domněnky*“. Teorie jsou podle něho pokusnými řešeními problémů.

46 V éře počítačů bych chtěl připomenout, že na počátku dvacátého století přispěl psací stroj k návratu žen na trh práce. A k jejich vpadu na úřady, které byly do té doby výlučně mužskou doménou. A také pozměnil v úřadech a firmách nejen charakter činností, organizaci práce a zacházení s informacemi, ale i předpoklady nutné pro úřednickou dráhu. Zmizel do té doby kategorický požadavek na úhledné a čitelné písmo. Připomeňme si, že ještě v prvním desetiletí minulého století měl spisovatel Jaroslav Hašek při svém pokusu absolvovat obchodní akademii mezi předměty vedle účetnictví a nauky o zboží také krasopis.

47 Co se týče metodologie sběru a zpracování dat, byl to mladý asistent na katedře psychologie Vladimír Smékal, později profesor a můj kolega, který mi pomáhal svými radami při aplikaci sémantického diferenciálu.

3. Třetí období sociologie v Brně

která mě v průběhu studia silně ovlivnila. Odborného asistenta (po roce 1989 docenta) Zdeňka Smejkalu z filmové vědy, který již bohužel není mezi námi, zemřel v roce 2020. Byl, jako Ivo Možný, po roce 1968 vyloučen z komunistické strany, ale tak jako Ivo byl i on na fakultě u(s)chován. Nevzpomínám na něj proto, že mi umožnil v bulletinu Československé televize zvaném *„Televizní tvorba“* publikovat mou stať *„Imago televize“*, ale pro jeho promítání filmů na fakultě v průběhu mého studia.

Promítl nám filmovou klasiku od němeého filmu *„Intolerance“* z roku 1916 (D. W. Griffith), filmy italského neorealismu, Federica Felliniho (1920–1993) a Luchina Viscontiho (1906–1976), celou produkci Ingmara Bergmana (1918–2007), kterou do té doby natočil, francouzskou novou vlnu od Jeana-Luca Godarda, filmy Paola Pasoliniho (1922–1975) či Akira Kurosawy. Skvělé bylo i promítání cyklu grotesek a komedií éry němeého filmu. Prakticky celého Charlese Chaplina, zejména geniální *„Moderní dobu“*, ale i *„Cirkus“*, *„Kida“*, *„Zlaté opojení“* i poněkud sentimentální *„Světla velkoměsta“*, *„Světla ramp“*...). Byl nám zprostředkován celý Buster Keaton, nemá éra Laurela a Hardyho, Harold Lloyd, bratři Marxové a další. A to zdaleka nevyjmenovávám všechny filmy, co nám byly promítnuty. Bylo jich velké množství. Každé sobotní dopoledne v každém semestru jsme zhlédli dva celovečerní filmy a dostali k nim zasvěcený komentář.

K existenci sociologie v Brně po mém absolutoriu (1974–1989) mohu dodat jen málo. Po odchodu Miroslava Ovesného do důchodu vedl (opět již) katedru sociologie (byť marxisticko-leninskou) krátce do své smrti v roce 1981 Mojmír Köttner (1925–1981). Muž stranických aparátů, původně ale snad sociální demokrat, jenž po roce 1945 *„zažil opravdové Bláhovy semináře ze sociologie“* [Možný in *Česká sociologie v letech 1965–1989* 2003], a tak o ní měl jisté ponětí. I Köttner se, podle vyjádření pamětníků, vyvaroval prorežimního aktivismu, a tak se poměry v Brně přece jen lišily od poměrů třeba v Praze, které tam byly spojené s působením osob, jako byl Antonín Vaněk, jenž prosadil na sekretariátu ÚV KSČ, aby se katedry sociologie staly nomenklaturními „stranickými pracovišti“. Po smrti Mojmíra Köttnera převzal v roce 1981 ve svých 40 letech vedení katedry sociologie Jaroslav Střítecký (* 1941), který byl v roce 1986 jmenován docentem sociologie. Pro katedru v té době i pro její budoucnost to byl jeden z důležitých šťastných momentů, díky nimž přežila dobu normalizace méně zmrzačena než jiné sociologické instituce té doby.

4. MEZIDOBÍ

„Lidi lítaj nad hvězdama a vy tady chlastáte v hospodě jak dobytek...“ „A co teda máme podle tebe dělat, ty horlivý vole“ (z rozhovoru odposlechnutého v hospodě).

Zábrana Jan. 2001. *Celý život. Výbor z deníků 1948–1984.*

Praha: Torst, str. 541.

„Postupně se zde formovaly dvě stratifikační pyramidy. Stratifikační pyramida establishmentu, opírající se o sociální kapitál, a stratifikační pyramida druhé ekonomiky, opírající se o soukromý ekonomický kapitál, přičemž se obě vzájemně prolínaly... protože ale bohatství ztratilo legitimitu, ti, kdo ho užívali, činili to většinou tak, aby přitom unikli pozornosti.“

Szelenyi Iván. 1990. „Strategie a důsledky přechodu od redistributivní ke smíšené hospodářské soustavě“. Přednáška na katedře sociologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v březnu 1990.

Studium sociologie jsem absolvoval v roce 1974 a v roce 1975 jsem si ze základní vojenské služby, na kterou jsem nastoupil v září 1974, odskočil předat rigorózní práci, složit rigorózní zkoušku, a tak získat titul PhDr. neboli doktor filozofie. Společnost nabyla za léta komunistického režimu od roku 1948 silně plebejského charakteru, sociální rozdíly (mzdové, v životní úrovni, ne v životním stylu) byly alespoň navenek omezeny, ale duch starého Rakouska-Uherska s jeho akcentem na tituly v ní ještě stále zůstával. Pamatuji si, že jsem se koncem sedmdesátých let minulého století za tmy pozdního večera ubytovával v hotelu ve Svatce na Českomoravské vysočině, vyznačujícím se již poněkud omšelým luxusem první republiky, i když byl postaven až po jejím konci, v roce 1941. Lépe řečeno nesl si vzpomínku na tento luxus. Starý pán v potměšilé recepci hotelu (možná tam sedával již od otevření hotelu ve čtyřicátých letech a pamatoval Oldřicha Nového – herce a idol žen českých a protektorátních filmů,¹ který blízko Svatky vlast-

1 Z dnešního hlediska je chování, kterým okouzloval nejen své filmové partnerky, ale i své fanyšky, poněkud nepochopitelné a někdy i trapné, ba někdy i odpudivé, ale tehdy to souznělo s dobovou mentalitou

nil chalupu a do hotelu prý chodíval hrát karty) otevřel můj nový občanský průkaz. A s určitou úctou v hlase se mě, mladého a chudého příslušníka pracující inteligence, který měl jen bicykl (ovšem i ten byl při tehdejší nedostatku jízdních kol v obchodech za mého mládí – pokud jste se nespokojil s kolem ze Sovětského svazu a vynaložil čas a úsilí sehnat si tuzemského Favorita nebo alespoň Esku – statusovým zbožím), otázel: „Auto jste si zaparkoval kde, pane doktore?“

Hlad po univerzitních titulech zachvátil i komunistické normalizátory, kteří se do té doby spokojovali s titulem, získávaným na stranických školách, RSDr. neboli *rerum socialium doctor*, doktor sociálních věd. Veřejnost to ovšem četla jako ‚rozhodnutím strany doktor‘ nebo ‚rodné strany doktor‘. Normalizátoři cítili tuto dehonestaci a toužili po klasickém PhDr. A v duchu doby měli bezpracné způsoby, jak tento titul získat. Můj spolupracovník v *Ústavu pro automatizaci řízení v průmyslu*, psycholog, důchodce, který si po pozdním rozvodu pořídil mladší ženu a nezletilé děti, jež potřeboval živit, nám s velkým gustem sděloval, pro kterého okresního tajemníka KSČ zrovna píše diplomovou práci.²

On trh existoval i za komunistického režimu, i když podle strany a vlády nikoliv. A Ivo Možný [1999] upozornil, že ne jeden. První byl spíše prostorem distribuce pro privilegované (klasickým příkladem byl obchod s nedostatkovými auty), kde docházelo i k tomu, co Marx nazval *bezprostřední výměnou výrobků, bezpečnější směnou*. Kvetlo to zejména mezi vrcholovými managementy podniků – boty ze Svitů si vedoucí kádry přímo směňovaly za kožichy z Kary Trutnov nebo luxusní konfekci z OP Prostějov apod., nebo jim bylo luxusní zboží prodáváno jako partiové. Na druhém trhu docházelo ke vzájemné směně protislužeb mezi těmi, kdo distribuovali zboží, které nebylo rozebráno privilegovanými nebo si je privilegovaní nemohli přímo vyměňovat (do prodejen aut, k zelinářům či řezníkům a dalším se mimo prodejní dobu trousili instalatéri, lékaři, úředníci národních výborů a další). Na třetím trhu velmi obtížně sháněli zbytek zboží (třeba prací prášky a jiné potřebné – často po celé republice) ti, kdo neměli přístup na první trh a neměli co nabídnout na trhu druhém.

a panujícími mravy – alespoň s těmi veřejně proklamovanými. Koneckonců, jde pro sociologii o zajímavý materiál a dokument doby, stejně jako je to například též v případech stále ještě (starší generací?) oblíbených filmových škvárů s Jaroslavem Marvanem jako revizorem Andělem (na dovolené či na horách) natočených v 50. letech nebo v případech večerníčků pro děti z poloviny 70. let o spravedlivém Krakonošovi, chamtivém sudeťákovi Trautenberkovi a jeho přízpůsobivé české čeledi, podílející se – byť s vnitřním nesouhlasem! – na jeho intrikách proti Krakonošově majetku, ale projevující mravní uspokojení a radující se škodolibě a tiše z nezdarů těchto intrik a z Trautenberkova spravedlivého potrestání.

- 2 Možnost vyrábět diplomové práce pro své zákazníky jako zboží v továrně mu pochopitelně poskytoval také marasmus vysokých škol a jejich nízké požadavky na diplomové práce i na disertace. Zejména katedry sociálních věd tehdy mnohde ovládali zdatní obchodníci. Za normalizace jsem se o tom přesvědčil jako podnikový sociolog při náhodných kontaktech s olomouckou katedrou sociologie. Trh s diplomovými a rigorózními pracemi bohužel – jak jinak v tržní ekonomice – existuje i dnes a část jeho produktů se jen, i při nasazení kritických softwarů, velmi obtížně identifikuje.

Moje úsilí vynaložené na získání titulu PhDr. souviselo s mou snahou zůstat po absolutoriu studia na katedře, kterou ve mně vzbudil a přiživoval Ivo Možný. Tehdy jsem si domýšlivě namlouval, že je to dáno mými kvalitami. Snad tomu tak částečně bylo, i když šlo o kvality jen velmi relativní. Někdy na přelomu tisíciletí mi ovšem Ivo Možný v dlouhém osobním rozhovoru prozradil podrobnosti svého tehdejšího plánu měnit zevnitř atmosféru na filozofické fakultě a o úloze, kterou jsem přitom měl sehrát. Měl to vymyšlené až k nasazení mé osoby při volbě děkana. Nejspíše to byla jen dodatečná fabulace neuskutečněné vize, ale mohu prozradit, že i tak mě to dodatečně dosti vyděsilo. Kdybych tenkrát skutečně na katedře zůstal a Ivo svůj plán začal opravdu realizovat (a Ivo většinu svých vizí a plánů nakonec skutečně realizoval), pak nevím, jakým pokusem bych musel odolávat, kterým z nich bych odolat nakonec nedokázal a do čeho a jak hluboko bych se přitom namočil (ty nezamýšlené důsledky zamýšleného jednání!).

Život je zapisován do účetní knihy a v ní existuje nejen ‚dostal‘, respektive ‚má dostat‘, ale i ‚dal‘, respektive ‚má dát‘. A jak připomněl Bauman [2010:23], již George Simmel konstatoval, že „*hodnoty (zisk) se měří hodnotami, které se na jejich získávání musí obětovat (náklady), a tím, co hodnotám dává jejich platnost, je ‚napětí zápasu o ně‘*“ [Simmel 1997: in Bauman 2002:189]. A lze jen dodat, že: „*Není možný útek před rizikem volby a osobní odpovědností za to, jaké hodnoty si kdo vybral*“ [Michalski in Žakowski 2004:25]. Vzpomněl jsem si na to také, když jsem si četl v denících Jana Zábřany autorovu glossu „*N. T. mi říkala: Je třeba realizovat se ve strukturách, které zůstaly... a nepochybuji, že tím myslela kolaborovat s okupanty a jejich pomocníky*“ [Zábřana 2001:209]. No, ony jiné struktury nebyly, ale záleželo na tom, v kterých se člověk realizovat musel, neboť mimo ně třeba neměl živobytí (nebo uplatnění), a jakým způsobem se v nich realizoval. A na tom, v kterých se realizovat odmítl.³ Naštěstí byly katedry sociálních věd nomenklaturní pracoviště – v tomto případě krajského výboru komunistické strany Jihomoravského kraje – a na katedru se tak nově přijímaly jen osoby s legitimací strany a současně jen se souhlasem tohoto výboru. Takovou cenu jsem nebyl ochoten zaplatit.

Po studiu jsem na dva měsíce, před základní vojenskou službou, nastoupil jako výzkumný pracovník do pobočky ‚Institutu Československého komitétu pro vědecké řízení‘ (1974–1975) v Hradci Králové. Byla to podivná organizace, dodnes nevím, co si o ní myslet. Vlastně si vůbec nepamatuji, jak jsem ji našel, abych se v ní ucházel o místo. Ředitelem (skutečně tak byl titulován) pobočky byl inženýr (nevím čeho) středního věku, naprosto bezradný v tom, co řídil. Ostatně co řídil? Osazenstvo pobočky, alespoň z mého horizontu vidění, tvořili jen dva výzkumní pracovníci. Mimo mě tam byl Stanislav Buchta, který absolvoval sociologii v Brně o rok dříve než já a zůstal mým kamarádem i potom, co se později přišel do Bratislavy a česky dnes sice mluví stále

3 Tohle musely řešit nejen hvězdy tehdejšího showbusinessu, ale prakticky každý z nás, i když pro některé bylo toto rozhodování těžší než pro jiné. Existovala jakási šedá zóna mezi odporem a kolaborací a velké části těch, kdo se v ní pohybovali, to nelze zazlívat. Problémem bylo, což je obecný problém takových zón, že neměla jasné hranice a člověk je pak mohl překročit nejen vědomě, ale i nevědomky nebo pod tlakem konkrétní situace.

dobře, ale s měkkým slovenským přízvukem.⁴ Pak se jednalo o ředitelovu sekretářku a jeho šoféra. Ředitel kupodivu měl i podnikové auto se šoférem! Možná nás bylo více, ale nikoho jiného jsem v prostorách pobočky za dva měsíce svého pobytu nepotkal a neviděl. Zpracovávali jsme zde data z nějakého survey, který zadala bratislavská pobočka Výzkumného ústavu práce a týkal se volného času, nebo jsme volný čas zkoumali v pracovní době horkého léta při koupání v opuštěných štěrkovistiších u řeky Labe.

V průběhu mé roční vojenské služby pobočku institutu v Hradci Králové (nebo celý institut?) zrušili a pro zbývající tři měsíce, které jsem ještě trávil v uniformě, mě administrativně převedli do *Domu techniky* v Pardubicích. Polabská rovina mě ale nelákala. S Hradcem Králové bych se ještě smířil díky architektům Gočárovi a Kotěrovi, kteří zde na počátku 20. století zanechali krásné stavby a pomohli městu získat kvalitním urbanistickým řešením moderní tvář. Také vzhledem k siluetě Krkonoš v dáli na obzoru a blízkému, byť v té době se rozpadajícímu, špinavému, ale nádhernému Kuksu, již tehdy blízkému mému srdci. Ovšem s Pardubicemi plnými chemického průmyslu a s vojenským letištěm, kde neustále vzlétala a přistávala trysková letadla, ne. A tak jsem na toto pracoviště nenastoupil. Možná ke své škodě, protože tam přežívala řada dobrých českých sociologů, kteří byli v nemilosti režimu [Nešpor 2014b]. V té době ovšem již stejně docházelo k faktickému útlumu i tohoto pracoviště, přestože přežilo jako instituce až do společenských změn v roce 1989.

Po návratu ze základní vojenské služby jsem se tak ocitl v brněnské pobočce výzkumné organizace spadající pod ministerstvo průmyslu, nazvané *Ústav pro automatizaci řízení v průmyslu* neboli INORGA. O ní jsem se dozvěděl od svého spolustudujícího a kamaráda Honzy Steinerja (bohužel již není mezi námi), který tam již pracoval a mé přijetí doporučil. Opět, a ne naposledy ten individuální sociální kapitál! Tam jsme se zabývali sociálními překážkami a sociálními důsledky automatizace řízení v průmyslu. Což je třeba vzít s rezervou s ohledem na tehdejší stupeň automatizace průmyslu ve světě vůbec, a v Československu zejména. Konkrétně se jednalo o zkoumání odporu (nejen) vedoucích pracovníků vůči změnám spojeným se zaváděním automatizace a výpočetní techniky do výroby a do jejího řízení. A nebylo to nezajímavé. Zajímavý byl pro mě i spor s ředitelem pobočky, doktorem právních věd neboli JUDr., který si při mém nástupu vyžádal a přečetl moji diplomovou práci, narazil v ní na pojem ‚normativní pojetí‘ a vysvětloval mi, že úplně špatně chápu, co je to norma. Poprvé jsem se tak setkal v praktické rovině s tím, že aby si jednotlivé vědy (a neplatí to jen pro vědy) rozuměly, musí si vyjasnit obsah pojmů, které používají, a zvážít, zda stejná jména nepřirážují

4 Krátce předtím tam snad pracoval Václav Lamser, než odešel do exilu v Německu. Byl nestraník a evangelík, patřil k sociologům, kteří studovali sociologii po roce 1945, a působil v letech 1965–1970 jako vedoucí oddělení sociologického výzkumu a metod sociologického výzkumu v Sociologickém ústavu; jeho dvě zásadní knihy *Základy sociologického výzkumu* [Lamser 1966] a *Statistika pro sociology* [Lamser 1970] byly pro nás klíčové. S ním jsem se tam ale již nepotkal, informaci o jeho pobytu v Hradci Králové mám jen z druhé ruky. V exilu působil na univerzitě v Bielefeldu, kde v roce 1986 zemřel. Také on by neměl být v české sociologii zapomenut.

různým fenoménům, nedávají jim různý obsah nebo smysl, popřípadě zda tentýž fenomén nepojmenovávají odlišně.

Dostal jsem se zde také do kontaktu s profesorem Vladimírem Kubešem (1908–1988).⁵ I když šlo o právníka, a ne o sociologa, byla to zajímavá zkušenost. Šlo ovšem jen o letmý kontakt, i když si pamatuji jeho výklady pravidel etikety první republiky, jejímž synonymem byl Jiří Stanislav Guth-Jarkovský (1861–1943), v letech 1919–1922 ceremoniář prezidenta T. G. Masaryka. To jsem ještě nečetl Norberta Eliase (1897–1990), i když jsem jeho jméno již znal. A věděl jsem, jakou roli přisuzoval při genezi evropské civilizace vzájemně se ovlivňujícímu vývoji osobnostních struktur člověka, mravů a způsobů jeho chování a společenských struktur, jen z druhé ruky. Později jsem se seznámil podrobněji s jeho míněním, že *„čím více se diferencují (pozn. společenské funkce), tím větší je jejich počet a tím se také zvětšuje počet lidí, na nichž je jedinec při všech svých úkonech, od nejobyčejnějších a nejběžnějších až ke komplikovanějším a vzácnějším, trvale závislý. Chování stále většího počtu lidí musí být vzájemně sladěno, předivo akcí stále přesněji a přísněji koordinováno, aby jednotlivý čin v jeho rámci plnil svou společenskou funkci. Jedinec je nucen regulovat své chování stále rozlišeněji, rovnoměrněji a stabilněji.“* [Elias 2007:239–240].

Ještě před ním historik Hippolyte Taine (1828–1893) krásně popsal dvůr královské Francie před velkou revolucí koncem 18. století, což po něm Elias shrnul ve větě, že se zde dosahovalo *„detailních forem hierarchizace za pomoci osobních privilegií, etikety, ceremonií a přesností, s níž byl propracován každý pohyb či způsob řeči“* [Elias 2007:302]. Výstižnou a krásnou, ale dlouhou pasáž, kterou Taine napsal, zde zkracuji: *„Dáma velkého světa dovede pozdraviti deset osob najednou jediným úklonem dávajíc při tom sklonem hlavy a pohledem každému, co mu patří, odměřujíc dle stavu, důležitosti a rodu. Jest jí jednati s choulostivými marnivostmi a každé pochybení v odměřování bylo by ihned pozorováno; ale nikdy se nezmýlí a nikdy se nerozmyslí v těchto jemných rozdílech“* [Taine 1906; 2004].

V roce 1976 jsem musel řešit dilema. Zůstat v tomto ústavu při relativně zajímavé a, přiznejme si, také velmi pohodlné práci a v příjemné společnosti, ale opustit svou budoucí ženu, která pečovala o své nemocné rodiče, a nemohla se proto přestěhovat do Brna, nebo opustit Brno, ústav a práci v něm a přesunout své těžiště do rodinného života. Rozhodování nebylo nakonec tak těžké. V mém přesvědčení, že soukromý život je v dané době hodnotnější a důležitější než život profesní, mě utvrdilo vystoupení řečníka na shromáždění pracovníků výzkumných institucí, zakončené plamennou výzvou: *„Soudruzi, ústřední výbor komunistické strany rozhodl...“* Již si nepamatuji, co tehdy rozhodl, ale není to důležité, tehdy rozhodoval všechno, o všem i o všech. Jinak si jeho

5 Byl právním filozofem a teoretikem občanského práva. Po druhé světové válce se zasloužil v Brně o vznik Vysoké školy sociální (1947–1952), na níž působil i Inocenc Arnošt Bláha. V letech 1949–1956 byl vězněn za pokus o ilegální přechod hranice, ale v letech 1968–1969 se podílel na znovuoobnovení právnické fakulty v Brně.

formulaci živě a doslova pamatuji. Pokračoval: „... a před vědeckou frontou nyní stojí úkol, aby to zdůvodnila!“ I komunisté rádi používali válečné rétoriky, měli své bitvy, fronty a bojové pokřiky (ten vykřičník tam patří, nepřidal jsem ho). Musím ale přiznat, že jsem si na to vzpomenu po letech na katedře, když jsem si uvědomil, že v první fázi hlavně kapitál a pak sociální stát žádaly po sociologii především informace pro rozhodování v určitých situacích,⁶ v druhé fázi pak ve stále větší míře – tak jak je to v povaze institucí a institucionalizovaného jednání – legitimizaci svých definic situací, v nichž se nacházely, a svých rozhodnutí, jak s nimi zacházet. Což se děje i nyní, neboť „*když se buduje a udržuje řád, legitimita je hlavním bankem ve hře*“ [Bauman 2004:243].

Ať tak, či onak, prožil jsem dalších dvanáct let ne jako výzkumný pracovník, ale jako podnikový sociolog ve Zlíně v podniku vypreparovaném z původního koncernu Baťa, jenž moderní Zlín ve dvacátých a třicátých letech minulého století stvořil, materiálně i ideově. Život podnikového sociologa zase tak moc zajímavý nebyl, zmíním z něj jen to, co souviselo se sociologií v Brně. Nikoliv s mou rolí podnikového sociologa.

Možná jen pro ilustraci. Nastoupil jsem v roce 1977 na malé pracoviště, navazující na Baťovo psychotechnické oddělení.⁷ Bylo nás tam pět doktorů filozofie, já jako sociolog a čtyři psychologové, zaměstnaní zejména psychotechnickými testy osob obsluhujících nebezpečné či drahé stroje. Pracoviště vedl člověk pouze se (doufám alespoň ukončeným) základním vzděláním, který byl v padesátých letech – na která nostalgicky a hrdě vzpomínal – aktivním příslušníkem Státní bezpečnosti. Lekci z reality jsem dostal již po 14 dnech, kdy jsem byl pověřen zjišťováním, proč má jedna z dílen velmi mizerné výsledky v množství i kvalitě produkce. Aniž jsem tehdy věděl moc o kvalitativní metodologii, přišel jsem při rozhovorech s pracovníky této dílny na to, že „*jádro toho pudla*“ (řeceno slovy Goethova Fausta o jedné z podob jeho svůdce Mefistofela) je v jednání vedoucího dílny. Moje zjišťování nevybočovalo z toho, co žádal Tomáš Baťa po svém personálním oddělení, jenže když jsem svá zjištění konstatoval, zavolal si mě ředitel podniku a křičel na mě, skutečně, ne obrazně řečeno, že jim nebudu dělat kádrovou politiku (vedoucí dílny byl jako „*pevný komunist a neohrožený odpůrce kontrarevoluce v roce 1968*“ na toto místo uklizen po svém totálním selhání a vyvolání zmatků, s citelnými ekonomickými ztrátami, v řízení výroby na odpovědnější pozici v managementu podniku), kádrovou politiku může dělat jen komunistická strana! Mimochodem, dílna měla 19 pracovníků a moje bagatelní sdělení se mnou považoval za nutné takto emotivně řešit ředitel podniku s 19 000 pracovníky. Co tedy se zde dalo se sociologií dělat? Nebylo toho za těch 12 let mnoho, ale dalo se tiše pozorovat.

6 Sociálně inženýrský proud řešil otázku „*jak formulovat praktické problémy jako problémy výzkumné a jak transformovat sociologické poznání do praktických rad*“, aby bylo dosaženo určitých cílů nebo ochráněny určité struktury či hodnoty. Šlo o udržení systémů, a tedy i o identifikaci zdrojů jejich ohrožení.

7 Tomáš Baťa si byl vědom, že jeho úspěch závisí i na přístupu k lidem. Ve svých „*Úvahách a projevech*“ napsal: „*Nikdo mi neřekl, že chci-li docílit dobrých bot, musím znát stejně dobře psychologii jako ševcovinu*“ [Baťa 1932:81]. Velmi zajímavou četbou je instruktážní příručka pro jeho personalisty „*Výběr a výchova průmyslového člověka*“ (mimochodem, se zájmem by si ji jistě přečetl i Michel Foucault).

Naštěstí, to se vracím k brněnské katedře, Ivo Možný udržoval za normalizace sociologii v Brně mimo klinickou smrt kromě jiného vytvářením sociálních sítí z těch, kdo se v tomto období profesionálně věnovali empirickému zkoumání společnosti, i těch, kdo tak činili amatérsky mimo akademickou půdu. A to skrze symposia nazvaná *„Socialistický způsob života jako sociální realita“*. *„Studium každodennosti mělo ‚demaskovat‘ oficiální ideologii, ukázat, že ‚reálný socialismus‘ ve své ‚pravé‘ realitě je podstatně jiný, než jak jej ukazuje oficiální ideologie ve všech svých podobách“* [Petrusek 2020]. Tehdejší stranická garnitura ovšem patrně četla název těchto symposií jinak než jejich účastníci a účastnice, nepostřehla jeho podtext. Byla v tom ironie, ale i akcent na reálná/objektivní fakta popisující tehdejší stav společnosti, kdy se ideály a realita v myslích většiny zcela rozpojily (nepatří to k trvalým úkolům sociologie?). Nebo o názvu symposií ani nepřemýšlela, stačilo jí pouhé slovo *„socialistický“* v nich. Ať to již bylo tak, nebo onak, symposia tohoto jména a zaměření se mohla v Brně opakovat v letech 1982, 1984, 1986 a 1988. Zúčastnil jsem se posledních tří, a tak potvrzuji, že se na nich scházela různorodá, ale skvělá společnost. Jak reprezentativní a kvalitní bylo složení účastníků symposií, lze ilustrovat již výčtem části z nich,⁸ existují ovšem i sborníky z jednotlivých ročníků, obsahující texty všech prezentovaných příspěvků, dokládající, že byly zajímavé i tematicky a obsahově. Miloslav Petrusek [2020 – vydáno po jeho úmrtí] ocenil význam setkání tohoto charakteru⁹ a vydávání polooficiálních sborníků jako pokus o teoretická zamyšlení a o empirické sondy do *„reality reálného socialismu“*. Nepochybně měl pravdu, a pro mne to byla významná škola.

Seminářů jsem se mohl účastnit, neboť jsem měl ‚náhodou‘ štěstí, působil jsem v době normalizace ve Zlíně deset let jako volontér v celostátním týmu porodníků a neonatologů profesora (tehdy ještě ne, to až od roku 1991) Zdeňka Štembery, gynekologa, porodníka, zakladatele české perinatologie (zemřel roku 2018 v požehnaném věku, považován za jejího českého nestora), zkoumajícího rizika těhotenství. Byl to další odborně i lidsky skvělý člověk, s kterým jsem se ve svém profesním životě setkal. Spolu s MUDr. Pavlem Baranem ze zlínské nemocnice, okresním specialistou na riziková těhotenství, jsme se v tomto týmu zabývali *sociálními riziky těhotenství*. Původně

8 Masarykova univerzita – Ivo Možný, Lubomír Nový, Pavel Pácl (→ Ostravská univerzita), Hana Librová, Jan Keller (→ Ostravská univerzita), Ladislav Rabušic, Petr Mareš, Libor Musil; Univerzita Karlova – Miloslav Petrusek, Jiří Musil (předtím Středoevropská univerzita Praha a Budapešť), Josef Alan, Martin Potůček, Jiří Kabele, Igor Tomeš; Sociologický ústav AV ČR – Michal Illner (jeho ředitel v letech 1993–2001). A také Věra Majerová (Vysoká škola zemědělská Praha); Miroslav Foret (Mendelova univerzita); Iveta Radičová (Sociologický ústav Slovenskej akadémie vied → Paneurópska vysoká škola Bratislava) či Miroslav Hiršl. Poznámám, že vyjmenované spojuji s akademickými institucemi, na kterých působili nebo stále působí po roce 1989, a jde (s výjimkou dvou osob) po roce 1989 o profesory a profesorky. V té době byli ale nejen bez tohoto titulu, nýbrž mnozí z nich i mimo akademickou sféru.

9 Měl bych vzpomenout i neformální semináře o nových formách řízení průmyslových podniků, organizované a dobře řízené v letech 1988–1989 Miroslavem Gregorem a dnešním profesorem Liborem Musilem, na nichž jsem se s ním seznámil a uzavřel pak jedno z dalších mých celoživotních přátelství.

měl Baran toto téma řešit sám, ale byl natolik inteligentní, aby si domyslel, že k tomu potřebuje někoho ze sociálních věd. Najít mě nebylo v malém městě jako Zlín zase tak složité – mnoho těch, kdo vystudovali sociologii, zde v té době nepůsobilo, dali jsme se spočítat jako prsty na levé ruce starého tesaře. Narodil se zde v roce 1936 Miloslav Petrušek, který zde také krátce v letech 1959–1961 působil jako odborný asistent na Pedagogickém institutu, ale ten tehdy již bydlel v Praze. Takže jsem dostal neocenitelnou příležitost.

Jednalo se o typický ‚*kitchen research*‘, což bylo v USA slangové označení sociologických výzkumů realizovaných mimo instituce. V USA to byla doména socioložek, jež se, doprovázeny svými malými dětmi, setkávaly na různých hřištích či pískovištích a psaly o tom empirické sociologické studie. Institucionální krytí jsme sice měli, ale za výzkum jsem nebyl placen (snad ani oficiálně veden jako člen týmu) a skutečně jsme se s Pavlem Baranem (stal se během naší desetileté práce mým blízkým přítelem, bohužel zemřel předčasně) pravidelně každý týden scházeli v kuchyni jeho bytu v panelovém domě na sídlišti Jižní svahy ve Zlíně. Měnilo se přitom i moje metodologické zaměření, spočívající původně na kvantitativním přístupu, neboť charakter výzkumu kvantitativní postupy vylučoval (i když i ty se hodily při práci se statistikami), a tak se mi otevírala vrátka k ocenění kvalitativní metodologie.

Měli jsme při práci na výzkumu rozumný nápad nenechávat si výsledky pro sebe a svá zjištění z výzkumu (tehdy jsem již věděl, že výzkumné zprávy společně sdílejí osud ‚*přišel, viděl, zahodil, zapomněl*‘) jsme začali publikovat. Mé první publikační výstupy se tak dnes nenajdou v *Sociologickém časopise*, ale v časopise *Československá gynekologie*. Takže jsem se mohl sympozií organizovaných Ivo Možným aktivně zúčastnit, účast byla totiž podmíněna referencí o zkoumání reality. Referáty se na sympoziích nečetly, byly účastníkům k dispozici v písemné krátké podobě. Každý měl jen pět minut času na představení textu a pak o něm následovala kritická odborná diskuse.¹⁰

4.1 A co se dělo kolem nás?

„Režim se nezhroutil ani revolucí, ani explozí, ale implozí, zhroutil se do sebe v důsledku podtlaku, vyprázdnění jeho vlastních struktur. Tento podtlak se pak jevil jako všeobecná ztráta víry v legitimitu moci u samotných jejích držitelů.“

Pithart Petr. 2008. *Devětaosmdesátý*. Praha: Academia, str. 58.

„Nová politická realita nevyskočila na svět jako Jupiter z čela Minervina. Připravovalo ji ne-spočet nezřetelných sociálních pohybů, jež se skládaly v text, který dával smysl, ale v úplnosti nedokázal ho tehdy nikdo přečíst... Jednoduchá odpověď na prostou otázku, proč starý režim

10 Chtěl bych také připomenout semináře metodologické sekce Sociologické společnosti, které vedl docent Jan Řehák, jemuž sekundoval Hynek Jeřábek, dnes profesor sociologie na Univerzitě Karlově. Oba pracovali v Ústavu pro sociologii a filozofii ČSAV, docent Řehák v letech 1965–1999, Hynek Jeřábek v letech 1975–1990.

kolaboval tak hladce, zní, že nakonec nevyhovoval nikomu. Nejen těm, kdož stáli v opozici, ale ani těm nahoře.“

Možný Ivo. 1990. *Proč tak snadno*. Praha: Sociologické nakladatelství, str. 27 a 62.

Koncem osmdesátých let v Československu již cosi viselo ve vzduchu. Ekonomicky byl režim zoufale neefektivní a nebylo již jak financovat ani to, co bylo financovat zcela nezbytné, natož aby byly peníze na koupi sympatií obyvatelstva k režimu. Zdražovalo se i dětské oblečení, které bylo dříve demonstrativně zlevňováno. Režim se ale začal hroutit nejen pro svou ekonomickou nevýkonnost, ale i pro svou intelektuální ubohost a ideovou vyprázdněnost. Definitivně se oslabila legitimizační funkce komunistického mýtu a tím zákonitě i jeho funkce normativní a regulační. Tím se současně vyprázdnily i symboly a rituály s ním spojené, počínaje těmi na pracovištích (nesmíme zapomínat, že stát, tedy režim, byl jediným zaměstnavatelem) a konče rituály inscenovanými v celospolečenském měřítku, jako byly prvomájové manifestace. Přehlídky Lidových milic na v únoru opakovaných oslavách puče v roce 1948 ještě působily hrozivě, ale kompars stovek delegátů na periodicky se opakujících komunistických sjezdech, povstávajících jako na povel, tleskajících a skandujících „*ať žije KSČ*“ tak dlouho, až museli být z tribuny utišení, působil již směšně. Vybírání byli tak, aby reprezentovali všechny vrstvy společnosti (od dojiček po učitele na vysokých školách), ale reprezentace a zmíněný potlesk či skandování a hlavně zvedání rukou, schvalující tak různá usnesení, byly na sjezdech jejich jedinou úlohou.¹¹ Zachovávání těchto rituálů otravovalo nakonec život nejen nestraníkům, ale i členům komunistické strany a místo aby rituály režim posilovaly, začaly ho zesměšňovat. Ivo Možný [1999:79] to shrnul: „... *to věčné zdobení výloh, veřejné budovy popsané hesly, donekonečna znovu plány politicko-výchovné práce, pokořující návštěvy VUML – Večerní univerzity marxismu-leninismu či IPV – ideově politického vzdělávání, děti ve školce zblbnuté Leninem... I na straníky už šly lehké mdloby, když si představili, že do konce života není pro ně úniku z té nekonečné sňůry měsíčních schůzí, výročních schůzí, výborových schůzí, zasedání komisí, schválení zápisu, kontrol usnesení... úkoly xtého sjezdu strany splníme!*“

Zbytky legitimacy režim ztrácel nejen mezi původně lhostejnými (u svých odpůrců ji nikdy neměl), ale i u těch, kdo ho dříve z různých důvodů vděčně přijímali, nebo dokonce podporovali. Nedokázal již plnit, co jim sliboval, ba ani co jim dosud dával, a začal naopak ohrožovat i to, co již díky jeho dřívější existenci získali. Koneckonců, i reálný socialismus byl jen určitou formou modernity a jednou ze základních legitimizací modernity, jak již jsem řekl, byl růst blahobytu. V tomto ohledu kapitalismus i socialismus usilovaly o totéž, jenže socialismus byl přitom daleko méně úspěšný. Takže co se socialismem, když nezaručoval nejen růst blahobytu, ale ani udržení jeho dosažené

11 „... *státníci se líbají a objímají, předsednictvo vstává a tleská řečníkovi a pak vstává poslušné plénum a připojuje se*“ [Šimečka 1989:57]. Ty „líbačky“ byly až dojemné, vynikali v nich zejména Leonid Brežněv s Gustávem Husákem dlouhotrvajícími vášnivými francouzskými polibky ret na ret. Což veřejnost škodolibě komentovala.

úrovně, a dokonce sám tuto dosaženou úroveň ohrožoval? Nakonec již režim nevyhovoval nikomu a podporoval ho již málokdo. Nevyhovoval dokonce ani vlastním elitám, ani elitám, které s nimi byly navzájem propojeny politickými a sociálními kapitály a svými zájmy, jež nemohly nepokrytě užívat majetek nashromážděný díky svému politickému a sociálnímu kapitálu (více o tom Možný [1991]). Koneckonců již Thorstein Veblen (1857–1929) konstatoval, že „*K tomu, aby člověk získal a udržel si vážnost a úctu, nestačí bohatství a moc pouze mít. Je třeba vystavit je na odiv*“ [Veblen 1999: 35]. Poslední legitimizace režimu, která ještě měla odezvu u dělnické třídy, byl strach, že pád socialismu by způsobil nezaměstnanost, která byla vykreslována v podobě, již měla za ‚velké hospodářské krize‘ ve třicátých letech, kdy prakticky neexistoval ‚sociální stát‘. Propadal jsem určité beznaději, ale koncem osmdesátých let již začaly probleskovat nenápadné, množící se náznaky krize režimu.

Pro mě bylo důležité to, že jsem byl na jaře roku 1988 svědkem návštěvy nově zvoleného generálního tajemníka komunistické strany Milouše Jakeše v podniku, kde jsem pracoval. Jak bylo zvykem, vyhnali nás úředníky, abychom ho uvítali v zastoupení dělnické třídy, která pochopitelně nemohla zastavit pásové dopravníky a nesplnit plán vývozu obuvi do Sovětského svazu. I když tento bezkonkurenčně největší odběratel již za dodávky neplatil a nakonec po něm zůstala nedobytná pohledávka snad asi za 4 miliardy korun. My jsme byli, koneckonců, také ‚pracující‘ – i když jen inteligence, a ne dělnická třída. Po chvíli čekání přijela Tatra 613, statusové auto partajního, státního a ekonomického vrcholového managementu, a z ní nevylezl ‚někdo‘, ale vylezlo z něho ‚něco‘. Ušmudlaná minulost, která již nebudila hrůzu, ale ani soucit, když tak jen údiv a pobavení. A to jsem ho ještě neslyšel promluvit, což se stalo až o rok a půl později z nahrávky jeho legendárního projevu na schůzi stranických funkcionářů v Červeném Hrádku dne 17. července 1989, který někdo z jeho posluchačů (nebo organizátorů schůze?) úmyslně vynesl na veřejnost!¹²

Není potřeba to rozvádět, ostatně Milouš Jakeš nebyl zase mezi staršími režimními prominenty žádnou výjimkou. Říct, že většině členů tehdejší vrcholové státní či stranické garnitury chybělo charisma a rozhled a nebyli žádní intelektuálové, je eufemismus. I když mezi nimi byli i inteligentní lidé, šlo většinou o strejce z periferie dějin, žijící v minulosti a v uzavřeném světě vzájemně sdílených iluzí. Mimo realitu, s níž si již moc nevěděli rady, protože ji neznali a nerozuměli jí. Mimochodem, složení vedení komuni-

12 O tom, proč byl zvolen, existuje řada dohadů. Většinou se točí kolem boje o moc, který v režimech tohoto typu probíhá permanentně (vždyť probíhal v nacistickém Německu i v době, kdy byl Berlín již obklíčen sovětskými vojsky). Hraje přitom roli bojovnost a odhodlanost, ale také různé taktické manévrování, při kterém jednotlivé kliky mezi sebou nejen bojují, ale na základě svých úvah a strategií také spolupracují v různě se měnících koaliciích. Pak může být vybrána i bezvýznamná figura, aby se udržela rovnováha mezi soupeři. Podobně se tak pravděpodobně stalo i při výběru Alexandra Dubčeka v roce 1968. A též při konci vlády jedné strany v roce 1989, kdy pravděpodobně ti chytřejší členové vedení komunistické strany nechtěli, aby se její nevyhnutelná porážka spojovala s jejich jmény, a tak se po 17. listopadu 1989 v čele komunistické strany ocitl zmatený výpravčí ze železniční stanice v malém městečku na pomezí Moravy a Slovenska, bez rozhledu a vůle.

stické strany zůstalo od začátku normalizace do roku 1989 prakticky nezměněno a nezměnilo se ani rigidní ortodoxní myšlení jeho členů, viz např. [Vaněk a Urbánek (eds.) 2005] nebo [Mayer 2009]. Ale přesto, nebo právě proto je nebylo možné podceňovat. Stále byli nebezpeční, ovládali mocenskou strukturu. Státní správu (stát byl podřízen straně), armádu, veřejnou i tajnou policii a lidové milice, svou soukromou armádu, která měla v roce 1989 cca 85 000 příslušníků (kteří přísahali: „... *Jsem připraven chránit se zbraní v ruce zájmy strany, revoluční vymoženosti dělnické třídy a socialistický stát před vnitřním i vnějším nepřítelem...*“) a disponovala i bezzákluzovými kanony. Kontrolovala i veřejnou sféru a informační toky. I když s nimi to měli již složitější. V padesátých letech stačily nepropustná státní hranice, cenzura¹³ a rušení zahraničního rozhlasového vysílání, aby se informace o tom, co se děje mimo země ‚východního bloku‘, k nám dostávaly jen obtížně. Ale v letech normalizace? Televizní stanice ve Spolkové republice Německo či v Rakousku, jejichž signál se dal zachytit na většině území Česka či v Bratislavě, se rušit nedaly. Takže veřejnost měla možnost porovnávat rozdíly, a to nejen co se týče blahobytu. Zřetelný byl rozdíl mezi lidmi, kteří zaplňovali obrazovky televizorů na západ od našich hranic, a lidmi v ulicích českých a slovenských měst nejen v oblečení, ale i ve výrazu jejich osobností, ve způsobu vystupování a chování. Proti této vizuální konfrontaci nepomáhal ani východoněmecký estrádní pořad ‚Ein Kessel Bunes‘, byt byl i v Česku jako socialistická verze showbusinessu oblíben. Podobně jako Televariété Jiřiny Bohdalové a Vladimíra Dvořáka nepříliš vysoké úrovně a s krotkým ‚lidovým‘ humorem či popěvkou Karla Gotta nebo Heleny Vondráčkové. Povolovaná chvilková rozptýlení panující ‚blbě nálady‘ a nudy reálného socialismu, držaná ale přísně ‚v mezích zákona‘.

Viditelný rozdíl v realitě socialismu a kapitalismu, když byli pohledu na ‚reálný‘ kapitalismus vystaveni, rozkolísal nakonec i ty nejnaivnější drobné protagonisty komunistického režimu. Bylo zájímavé, ale asi symptomatické, že i oni již odložili ideová kritéria a jistoty je zbavovaly spíše rozdíly v materiální rovině. Pamatuji si, jak na jakémisi školení zaměstnanců personálního úseku podniku, kde jsem pracoval, vsunul lektor z okresního výboru komunistické strany mimoděčně (podvědomě?) a neočekávaně do svého výkladu, jehož obsah si nepamatuji, emociálně zbarvené povzdechnutí nad svou návštěvou Německé spolkové republiky, které si naopak, pro jeho absurdnost, pamatuji slovo od slova: „*Soudruzi, byl jsem tam v obchodním domě. Osmdesát druhů zipů ve všech pastelových barvách!*“ A po chvilce tichého a smutného zadumání dodal. „*Já ty soudruhy z Komunistické strany Německa obdivuji. To jsou bojovníci, v takových podmínkách!*“ Co dodat.

13 Cenzura měla jednotící motiv, a to nedopustit šíření jiných než režimních myšlenek. Našemu příteli Pavlu Popelkovi například vystříhali z jeho národopisného dokumentárního filmu záběry na boží muka, což zeslabilo smysl filmu. Ale míchaly se zde i někdy poněkud absurdní, až paranoidní důvody. Milan Uhde [2013:79] uvádí, že když inscenace divadelní hry o Pařížské komuně měla končit historicky věrně popravou komunardů, viděli v tom brněnští komunisté kontrarevoluční pohružku, jak to jednoho dne dopadne i s nimi.

4.2 První krok k univerzitě – Ústav ekonomiky a řízení nevýrobní sféry

„Realita je vždy interpretována sociálně a v některých interpretacích jsou někdy zahrnuty mocenské zájmy.“

Berger Peter. 2012. *Dobrodružství náhodného sociologa. Jak vysvětlit svět, a přitom nenudit*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, str. 93.

Při pohledu na Milouše Jakeše vylézajícího z auta a pohybujícího se po nádvoří podnikového areálu jako loutka nebo animovaná postavička, prchajícího z auta do budovy, mi bylo intuitivně jasno, že negativní selekce, plynulé zbavování se schopných (aby zůstalo jen *zdravé jádro strany*), ba nakonec i všeho schopných členů dospělo v komunistické straně k bodu, z něhož již pro ni není návratu. Texler [1996:102] konstatoval, že *„despotický socialismus‘ předvedl, jak si počíná nerozumná společnost. Poučen zřejmě jedním z Parkinsonových zákonů, umožňoval neschopným, aby v hierarchii vzlínali až k místu, pro jehož zastávání prokazatelně neměli vlohy.“* Vedle toho se komunistická strana hroutila i z dalších důvodů. Technický pokrok redukoval početnost, ale i váhu dělnické třídy, za jejíž avantgardu se komunisté prohlašovali (podobným procesem je dnes patrně ohrožena i sociální demokracie, která má ale v demokratické společnosti přece jen větší manévrovací prostor). Projevilo se to i ve struktuře členské základny komunistické strany. V roce 1952 činil podíl dělníků v komunistické straně cca 43 %, do roku 1962 poklesl na 36 % a v roce 1970 byl již jen cca 26 %. *„Strana se proměnila sociálně, dávno už nebyla stranou dělníků... byla na nejlepší cestě proměnit se v odborové sdružení byrokratů“* [Texler 1996:95]. Tomuto trendu se strana sice snažila čelit, ale příliš se jí to nedařilo. Zatímco pro dělníky se strana stala nezajímavou, pro techniky a úředníky se stalo členství v ní naopak součástí vyžadované kvalifikace. U obou skupin se tak zcela vytratila ideologická motivace ke vstupu do ní. V podniku, kde jsem pracoval, bylo známo, že poměr dělníků a úředníků přijímaných za členy strany musí být 3:1, takže řada nemanuálních pracovníků musela na své přijetí do strany (a kariérní postup) čekat až do doby, kdy do ní nejprve přijmou ty tři dělníky. Což bylo stále obtížnější, a tak se mnozí žadatelé konečně dočkali přijetí v roce 1988, někteří dokonce v roce 1989! I takoví byli.

Uvažoval jsem, že se sovětskými tanky za zády sice ještě nemá režim všechno ztraceno, ale možná přece jen nakonec bude muset, ač nerad, k nějakým změnám sáhnout. Tak radikální a rychlá společenská změna, k jaké pak došlo koncem roku 1989, byla ovšem v tehdejší geopolitické situaci, a za přítomnosti ruských ozbrojenců na našem území, ještě mimo moji představivost. Vlastně, dokud se v listopadu 1989 režim nezačal hroutit, zdál se nám být věčný. Něco ale již bylo v ovzduší ještě dříve. Pamatuji si, jak jsme někdy v létě roku 1988 seděli se svými přáteli výtvarníky po vernisáži jejich výstavy u nich na zahradě a poslouchali Karla Plíhala, který nám s kytarou zpíval píseň

o tom, jak poslední jednotka Sovětské armády opouští město Olomouc. Město, které bylo jedním z velkých posádkových měst této armády v tehdejší Československu. Tenkrát jsme se tím všichni bavili jako příjemnou, ale nereálnou nadsázkou, ale za tři roky se tak stalo. Lepší prognózu byste v Prognostickém ústavu marně hledali. V té době ale již v Sovětském svazu spustili nebezpečný experiment s tzv. ‚perestrojkou‘ a ‚glasností‘.

Změna byla přece cítit, začaly se objevovat i kritické statě v ‚některých‘ časopisech, které v duchu *„mírného pokroku v mezích zákona“* (viz název fiktivní recesistické politické strany Jaroslava Haška ve volbách do ‚Říšského sněmu Rakouska-Uherska‘ v roce 1911), respektive v mezích perestrojky, režimu britce vytykaly ani ne to, co dělá, ale že to dělá neefektivně, blbě. Napadlo mě, že asi půjde pouze o snahu režimu *‚dostat se z bryndy‘* nějakou pro něj neškodnou modifikovanou formou *‚socialismu s lidskou tvář‘*, i když i to by bylo pro něj silné kafe. Tak jako tak jsem začal přemítat, zda v této situaci zůstat v podniku, což pro mě bylo intelektuálně i lidsky stále obtížnější, nebo z něho odejít a pokusit se o něco jiného. Jenže kam odejít a o co se pokusit v Československu roku 1988, když chtěl člověk zůstat u sociologie? Pomohl mi Martin Potůček, který tehdy pracoval v Brně na ‚Ústavu ekonomiky a řízení nevýrobní sféry‘ brněnské univerzity a navrhl mi, ať se v něm ucházím o zaměstnání. Kupodivu, ač to bylo k nevíře, se v něm po mně nepožadovalo členství v komunistické straně! To bylo v době normalizace ve společenských vědách na univerzitě, i když se psal již rok 1988, stále ještě poněkud neobvyklé.

Byl jsem přijat a dostal jsem v něm úkol zkoumat *potřeby*. Tedy *co náš pracující lid skutečně potřebuje, nebo vlastně co bychom mu měli dát, nebo o čem bychom ho měli přesvědčit, že to potřebuje, aby byl chráněn před falešnými potřebami*, které nepotřebuje (a vědecky to zdůvodnit – nepamatoval jsem si něco podobného z počátku normalizace?). A nebyl to tak trochu Marcuse [1991], rozlišující pravé a nepravé potřeby? *„Nepravé jsou ty, které individuům ukládají partikulární společenské síly, mající zájem o jeho potlačení: ty potřeby, které zvětšují dřinu, agresivitu, bídu a nespravedlnost... sociální kontrola je zakotvena v nových potřebách, které vytvořila“* [Marcuse 1991:34 a 37].

V podstatě šlo o to, bránit lidem, aby své potřeby formulovali sami. Z něčeho podobného si dělali legraci Werich s Horníčkem ve hře *‚Balada z hadrů‘* v divadle ABC v roce 1958: *„A vona není žádná definice života – oficiální? No měla by být. Přece tolik tisíciletí se snaží lidé zlepšit si život, tak by měla být nějaká oficiální definice života. Určitě... to určitě. Přece nás nenechají tápat.“*

Zpětně se mi ovšem ukázalo, že to s potřebami zase tak úplně jednoduché, jak mi to tehdy připadalo, není. A že je vlastně přece jen o čem přemýšlet, i když ne v požadovaném duchu. Neboť *„Lidské potřeby a lidská touha něco vlastnit nemají, jak známo, hranic...“* [Kotakowski 2004:67]. Na jedné straně jsou zde určité základní životní potřeby, ale i ty jsou dány jako podmínka nejen fyzického, ale i společenského přežití (existuje nejen fyzická, ale i sociální smrt). Výstižně

4. Mezidobí

to deklamoval již William Shakespeare ve své tragédii *„Král Lear“* slovy *„I žebrák at' má, co má, má v něčem víc než třeba. Dej člověku než to, čeho mu třeba, a bude živ jak zvěř“* [Shakespeare 1963:69]. Na druhé straně si Thorstein Veblen (1857–1929) povšiml, že touha po spotřebě se neřídí nějakou absolutní normou, *„norma je pružná a lze ji neomezeně zvyšovat“*, přičemž *„řada položek výdajů má téměř čistě marnotratný charakter“* [Veblen 1999:83], nehledě na statusovou spotřebu, danou potřebou prezentovat a udržet si své postavení v systému sociální stratifikace. Problémem vlastně dnes není ani tak, zda potřeby jsou pravé nebo falešné, ale co s posunem od potřeb, nepružných, ohraničených a konečných, k *touhám, jako přelétavým snům o autentičnosti, rozpínavějším než potřeby, a nakonec k přáním, která dovádějí osvobození ‚principu slasti‘ do konce a odstraňují zbytky ‚principu reality‘, poslední překážky neomezené konzumace* (Zygmunt Bauman [2002:121]). Vždyť i heslo režimu *„v komunismu všem podle jejich potřeb“* vlastně znamená podle jejich přání, tedy něco bez hranic. Zajímavé je, že na jinou než tak obecnou a vágní charakteristiku komunismu se strana nezmohla, ale možná v tom byla i jistá opatrnost. Možnost brát si z jakéhosi stále bohatšího švédského stolu *‚blahobytu‘*, o kterou usilovala modernita, ať již kapitalistická, nebo socialistická, a legitimizovala jí svoji existenci. Komunismus tak vypadal jako mytická (již tím, že byla odsunuta to daleké budoucnosti) *‚země hojnosti, kde létají pečení holubi do huby‘*. Přičemž se tajilo, že může existovat i nerovnost potřeb/přání, a tak i zde musí být někdo rozhodující o tom, kdo má jaké potřeby a co i v jakém množství a struktuře si z tohoto stolu hojnosti může vzít. Nikita Chruščov nám koncem padesátých let sliboval, že ještě naše generace bude žít v komunismu.¹⁴ Naštěstí se mýlil, naneštěstí o tom část populace nepřestala snít a někteří opět usilovat.

Na univerzitě, v ústavu, to byla práce v prostředí, kde se každý týden všichni jeho členové scházeli vždy ve čtvrtek vyslechnout na společném celodenním workshopu dlouhý monolog ředitelky ústavu. Ovšem, a to lze této ředitelce přičíst k dobru, na ústavu byla velmi volná, takřka svobodná atmosféra a dostali zde prostor někteří režimu jinak podezřelí lidé. Jmenovitě zmiňuji Fedora Gála, jako další z osobností, které měly na můj profesní vývoj velký vliv. Učil jsem se od něho argumentovat, rozumět argumentům a reagovat na ně (v diskusích byl velmi tvrdý). Díky němu jsem se též seznamoval s důležitostmi a podstatnými rysy etiky vědecké práce, nehledě na zahraniční literaturu, kterou mě zásoboval. Abych se ale přiznal, tato svoboda, kterou jsem získal přechodem z podniku na univerzitní ústav, mi časem zevšedněla. Téma, spjaté s reformním komunismem, které jsem měl v ústavu řešit, mě začalo nudit a iritovat.

Naštěstí mi pomohly vyřešit situaci události, které paradoxně spustili sovětsí komunisté. Ernest Gellner [1997:109] to komentoval konstatováním, že se vůdcové první světové sekulární ideokracie *„tváří v tvář porážce v konzumním i zbrojním závodě obrátili*

14 Požadavek obětování *dneška pro zářivé zítřky* stačil na přelomu 40. a 50. let k mobilizaci mas po jejich zkušenosti druhé světové války, postupně ale ztrácel na přitažlivosti. Proto takto obecná a odsunutá konkretizace slibu, která režim nic nestála (jednalo se o budoucnost, a tak nehrozilo riziko, že by se současné vedení muselo zodpovídat z jeho nesplnění).

k liberalizaci v naději na rychlou – nebo jedinou – léčbu a zjistili, že nejsou schopni zastavit její průběh, jakmile se liberalizace rozběhla, nebo alespoň našťěstí nechtěli použít extrémní prostředky, které by byly zapotřebí k jejímu zastavení.“ Měl zřejmě na mysli Gorbačovovu snahu řešit neřešitelné problémy režimu způsobem, v němž jako by se zrcadlila vzpomínka na snahu o tzv. socialismus s lidskou tváří v Československu šedesátých let. Jenže si přitom soudruzi ‚dialektici‘ v Sovětském svazu nevzpomněli na tradované rčení starořeckého filozofa Herakleita „*nevstoupíš dvakrát do jedné řeky*“. Měli si vzpomenout, protože již v roce 1968 se to komunistům v Československu nakonec vymklo z rukou. Tenkrát k nám přece museli poslat tanky.

Koncem osmdesátých let během tří let vymřela v Rusku generace bolševických vůdců, jejichž kariéra začala v době stalinského teroru v třicátých letech a byla „*pilířem stalinského režimu*“ [Figs 2009:160], na jehož udržování se osobně aktivně podílela, a měla zkušenost s druhou světovou válkou. Začalo to úmrtím Leonida Brežněva (1982) a pak v Moskvě nestačili pohřbívat a volit jednoho generálního tajemníka po druhém (Jurij Vladimirovič Andropov – 1984, Konstantin Ustinovič Černěnko – 1985), až se z osobních tragédií stala dějinná fraška a předmět vtipů. Sovětský svaz se přitom ocitl ekonomicky i společensky na dně a měl tolik vlastních problémů, že posílat tanky, aby svým vazalům připomněl, že nejsou suverénními státy, o tom jeho vedení již nemohlo uvažovat. Zejména když, na rozdíl od roku 1968, již nedělala Moskvě potíže jen jedna země. Komunistické režimy se hroutily dominovým efektem ve všech vazalských státech. Takže i v opatrném Československu nakonec v listopadu 1989 došlo k pádu komunistického režimu. O tom, proč a jak, se dodnes vedou nejen v sociologii polemiky. Jako první nabídl jednu ‚možnou‘ sociologickou interpretaci Ivo Možný ve své knížce „*Proč tak snadno...?*“ [Možný 1991].

Chtělo by říct, že ke změně došlo náhle, bez varování, ale příznaky jejího příchodu se v roce 1989 množily. A to nejen ve veřejném prostoru, počínaje lednovými demonstracemi v Praze daleko většího rozsahu než kdy dříve. V ‚ústavu‘ jsme v první polovině roku 1989 dělali s kolegou ekonomem na vybraných okresních národních výborech výzkum, zaměřený na způsob rozpočtování financí, které tyto ‚orgány státní správy‘ používaly a které distribuovaly. Byl jsem překvapen, protože lidé, s kterými jsme zde jednali (většinou šlo o mladé pracovníky s vysokoškolským vzděláním, z nichž mnozí byli i členy komunistické strany), jeden jako druhý v naší přítomnosti – aniž jsme se na to tázali – otevřeně meditovali, co s tím vším (a s nimi!) bude, „*až to převezme opozice*“. To není moje dodatečná interpretace jejich nejasných výroků a mé zobecnění vyslechnutého, ale doslovný přepis vyslechnutého! ‚Opozice‘, to slovo bylo explicitně a velmi frekventovaně v těchto rozhovorech z jejich strany používáno a skloňováno a názor, že to „*brzy opozice vše převezme*“, měl charakter (na této úrovni státní správy) pevného přesvědčení!

Na ‚vědeckých‘ konferencích komunističtí aparátčící již nehřímali o nutnosti boje proti antisocialistickým silám, ale žádali reformy, neboť, jak dodávali, „*jinak nás opozice*

smete“! Což je doslovná citace jednoho z nich. O opozici všichni mluvili, ale nikdo ji neviděl, nedokázal nebo nechtěl specifikovat. Proč o opozici s takovými obavami hovořili a kdo ji v jejich očích reprezentoval, dodnes nevím. Disent? Proč se obávali, že je smete ta „hrstka nepřátel socialismu“, jak své odpůrce po dobu celé normalizace označovalo „Rudé právo“? A to ještě v listopadu roku 1989 (!), přestože již v lednu toho roku „Veřejná bezpečnost“ rozháněla desetitisícové davy demonstrantů na Václavském náměstí a protestní petici „Několik vět“ v listopadu podepsalo již kolem 47 000 osob.

Vlastně to bylo tušení blížícího se konce režimu, které postihlo nejen jeho elity, ale i příslušníky jeho politického a správního aparátu. O něčem podobném psal historik Jan Rychlík po studiu policejních svodek z roku 1989. V nich si jejich autoři stěžovali, že „*antisocialistické živly zadržené na demonstracích vyhrožují policistům i vyšetřovatelům, že si to s nimi brzy vyřídí, a že především někteří příslušníci Veřejné bezpečnosti se zastrášovat nechávají, že je to rozvíklává, znejišťuje*“ [Rychlík 2015:39]. Jiří Texler konstatoval, že: „*K nenávisti a pohrdání, které narůstaly úměrně s tím, jak systém vnitřně chřádl a jak nenacházel know-how na svou záchranu, přidružil se ještě před definitivním zánikem zvláštní rys narůstající vystrašenosti. Byl bezpochyby způsoben základním principem, na němž byl stranický předvoj budován, totiž minoritností a vědomím, že patří k nenáviděné a opovrhované menšině. Nakonec nejen její vedoucí představitel, ale celá strana připomínala opuštěný kůl v plotě*“ [Texler 1996:110].

Ve vedení komunistické strany vznikla po událostech 17. listopadu panika a nesourodá strana (jejíž režim již nevyhovoval ani jejím elitám) se v listopadu 1989 zhroutila, i když ze scény dějin odcházela ještě téměř celých třicet let. Nezapomínejme totiž, že podle kvalifikovaného odhadu měla v roce 1989 komunistická strana v Československu s cca 15 miliony obyvatel cca 1,5 milionu členů (včetně kandidátů na členství v KSČ cca 1,7 milionu)! A připočtete k nim alespoň část členů jejich rodin! I když by bylo nutné odečíst neodhadnutelnou, ale velkou část těchto členů, pro které jejich členství bylo jen splněním „kvalifikačních požadavků“ k výkonu zaměstnání, jak jsem pozoroval za svého pobytu v průmyslovém podniku. Stále ale po roce 1989 existovala i velká skupina zejména starších osob, které se stranou spojili svůj život na tak dlouho či tak těsně, že její nebytí ohrožovalo nejen jejich živobytí, ale (a pro některé to bylo klíčové) znamenalo i destrukci jejich životního příběhu a ztrátu jeho smyslu. Představitelé předlistopadové moci se po její ztrátě utěšovali tím, že tento jejich režim, který ztotožňovali se socialismem, „*zůstává nesmrtelným, i přesto, že oni jeho realizaci zpackali*“. Ostatně, již Karl Marx se utěšoval (do jisté míry bohužel oprávněně) tím, že „*ideje, na rozdíl od praktických pokusů, se nedají vyvrátit faktickými událostmi*“ [Loewenstein 1998]. Jak ale poznat, že socialismus je krásná idea, když se ho dosud nikde nepodařilo realizovat – tak nějak se ptal hned po roce 1989 Václav Bělohradský [1992].

5. ČTVRTÉ OBDOBÍ SOCIOLOGIE V BRNĚ

„Chtěl jsem pomoci školám a univerzitám vstoupit do nového světa plného příležitostí. Jenže všechno bylo totálně zničeno... univerzity byly všechny stejně šedivé a ovládané záští; druhohadí kantoři přednášeli vyjeveným studentům o nutnosti prosadit rovnostářský režim pro všechny.“

Scruton Roger a Mark Dooley. 2021. *Hovory s Rogerem Scrutonem*.
Brno: Masarykova univerzita, str. 130.

„Když se na počátku šedesátých let komunistická strana ve své moudrosti rozhodla, že její rozhodnutí o zrušení sociologie jako akademické disciplíny z počátku padesátých let bylo nemoudré, bylo i nebylo pro obnovu sociologie v Brně z čeho brát.“

Možný Ivo. 2004. „Brněnská anomálie? Brněnská sociologie 1963 až 1989 – subjektivní historie“. *Sociologický časopis*, 40(5):609–622.

Události v roce 1989 mě katapultovaly na katedru sociologie brněnské univerzity. Na ústav, kde jsem pracoval, si mě přišel v lednu 1990 vyžádat Ivo Možný, který se pustil do její radikální přeměny. Po přetahování – i ředitelka ústavu měla svoji ideu, novou ekonomickou fakultu univerzity,¹ a také ona sháněla lidi – došlo k dohodě. Nastoupil jsem oficiálně k 1. červnu 1990 na *katedru sociologie, sociální politiky a sociální práce*, jak se v té době nazývala, existující na filozofické fakultě.²

Stalo se tak na počátku čtvrtého období existence sociologie na brněnské univerzitě. A ve víru univerzitního života. Jeho tehdejší charakteristiku jsem ponechal na britském konzervativním filozofovi Rogeru Scrutonovi (1944–2020), který byl při své podpoře českého disentu v době normalizace úzce spjat s Brnem a brněnskou univerzitou. Navštěvoval Československo od roku 1979 a patřil k zakladatelům nadace, jež pod-

1 Skutečně pak v roce 1991 vznikla pod jménem Ekonomicko-správní fakulta.

2 Byl jsem přijat jako výzkumný pracovník, po získání kandidatury věd jako odborný asistent.

porovala československou neoficiální kulturu vysíláním expertů, grantovými stipendii a podporou samizdatu. Dokonce se přitom naučil česky a podle vzpomínek profesora Petra Osolsobě z Filozofické fakulty MU „*miloval Brno, dílo Leoše Janáčka, operu, moravské víno, krajinu kolem Babího lomu...*“. V roce 1998 převzal čestný doktorát Masarykovy univerzity. Mimochodem, ani on by neměl být zapomenut, ať již jste, či nejste konzervativce.³

A bylo tomu tak, jak konstatoval. Akademický život v sociálních vědách byl jen omezený, klidný, bez kontaktu s okolním světem. Publikační činnost byla dosti řídká a většinou (ne vždy!) i dosti málo kvalitní, omezená hlavně na interní sborníky s laxním nebo zcela chybějícím oponentním řízením. Že jste nic po dlouhou dobu nepublikovali? No a co? O nějakém meritokratickém přístupu, v němž závisí úspěšnost každého jednotlivce na jeho osobním výkonu (v akademickém světě zejména na množství a kvalitě publikací – ať již si o tomto měřítku myslíme cokoliv), se tehdy nikomu ani nesnilo, respektive nikdo ho nevyžadoval a nikoho nestrašil. Tomu ostatně odpovídalo myšlení a tempo práce nejen za normalizace, ale i po určitou dobu po roce 1990 obecně, nejen v akademickém světě sociálních věd. Zbavit se některých návyků bylo stejně obtížné jako přijmout návyky nové. Nějakou dobu to zabralo.

Start čtvrtého období sociologie proto nejen v Brně, ale v celém tehdejší Československu nebyl jednoduchý. Situace byla tehdy horší než v šedesátých letech (viz motto). V roce 1990 již spíše nebylo, než bylo z čeho brát. Vzhledem k tomu, že po celých dvacet let od roku 1969 do roku 1990 nebyla sociologie *plnohodnotně* přednášena a vyučována, mohl Ivo Možný sáhnout, stejně jako existující katedry přeživší normalizaci na univerzitách v Praze, Olomouci a Bratislavě (ba i postupně revitalizovaný Sociologický ústav), jen po socioložích a socioložkách ze starší generace (do níž jsem již patřil i já), z nichž řada těch dvacet let přežila v různých nesociologických organizacích nebo v ‚úkrytu‘, odkázána jen na individuální odborný růst.⁴

Z hlediska poptávky a nabídky to prostě na pracovním trhu akademické sociologie vypadalo bídě. Existoval zde výrazný převis poptávky (nejen co se týče kvantity, ale i kvality) – rozjízďela se proto jen pozvolna a trvalo to téměř dvě desetiletí (celou generaci), než se vše změnilo. S nadsázkou lze hovořit o devadesátých letech jako o resuscitaci sociologie. Když ne po klinické smrti, tak po umělém dlouhodobém spánku. Přitom nechyběli jen připravení lidé, chybělo i institucionální zajištění (obojí samozřejmě souviselo) a knihy. Stav české (tehdy vlastně ještě československé – slovenská na tom byla stejně) sociologie v roce 1990, jak co se týče její institucionalizace, tak personálního obsazení sociologických institucí, které se zabývaly nebo mohly zabývat výukou

3 Mimochodem rád čtu jeho knihy, a nejen jeho osobní vyznání pijáka vína *‚Piju, tedy jsem. Filosofův průvodce vínem‘* (v českém překladu vyšlo v roce 2015).

4 Miloslav Petrussek jako pomocný knihovník v Knihovním středisku Filozofické fakulty UK; Jiří Musil na Výzkumném ústavu výstavby a architektury; Michal Illner v metodologické sekci Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV; Ivo Možný v Laboratoři sociologického výzkumu na UJEP v Brně...

sociologie a sociologickými výzkumy, byl tristní. Sociologie jako obor se za normalizace vyučovala jen na univerzitách v Praze, Brně, Olomouci a Bratislavě, a to způsobem vzbuzujícím obecné rozpaky a s obsahem majícím se sociologii (možno snad říci, snad i s tou marxistickou) jen velmi málo společného.

Rozpaky ovšem v mnohém vzbuzovaly i samotné univerzity. Jejichž postavení a představy o jejich funkcích i o univerzitním životě se po roce 1948 v Československu radikálně proměnily a univerzity přitom ztratily i svoji tradiční autonomii. *„Rozsah a podoba univerzitního školství byly regulovány jednak pomocí přímých organizačních zásahů – zřizováním či rušením nových fakult a vysokých škol – a jednak pomocí tzv. směrných čísel – určením počtu studentů, kteří mohli být přijati na jednotlivé obory“* [Cajthaml 2012]. Vše se mělo po roce 1989 měnit, k řešení toho bylo pro moji generaci mnoho: Jaké funkce mají (mít) dnes ve společnosti univerzity? Co má být hlavní náplní univerzitního vzdělání a sociologie konkrétně, komu mají být univerzity odpovědné (ministerstvu školství, studentům, ideálu vědy...)? Odkud a podle jakých kritérií mají získávat finanční prostředky, jak se mají zapojovat do společenského dění...? Zde bych si dovilil malou vsuvku.

Ve středověku byly univerzity spíše než středisky vědy autoritami víry a kritiky sekulární společnosti. Stávala se z nich ale i střediska vrchnostenské správy – *„měnily se ve vlastníky, pro něž ekonomické záležitosti zastiňují všechny ostatní zájmy korporace; vyvinula se z nich vrchnost“* [Le Goff 1999b:114], a ve stálém boji jak proti moci církevní, tak proti moci světské dosahovaly autonomního postavení. Postupně také docházelo k nacionalizaci univerzit (vzpomeňme ‚Kutnohorského dekretu‘ Václava IV.; Le Goff dokonce pražskou univerzitu uvádí jako první národní univerzitu!). Postupně se otevíraly humanismu a přírodním vědám, a aspirovaly na úlohu středisek vědy a vědeckého bádání. Wilhelm von Humboldt (1767–1835) v roce 1810 ve svém spisku *‚O vnitřní a vnější organizaci vyšších vědeckých ústavů v Berlíně‘* považoval univerzity za symbolické hory vědění, které vršily generace předků, místa vysokých nároků na kritické myšlení, místa odmítání jednoduchých všeléků na nemoci společnosti, místa svobody⁵ [in Jirsák (ed.) 2015:31–35]. Emancipovaly se od vlivu církví, ale spadly přitom pod kuratelu státu. Ten financuje jejich provoz a garantuje státní zkoušky a akceptuje jimi vydávané diplomy. Více či (někdy, respektive někde) méně též garantuje i akademické svobody. Očekávala se od nich podpora ekonomického růstu a tím blahobytu (přírodní a technické vědy) či růst zdraví obyvatelstva (medicína), ale stávaly se i součástí expertních systémů moci, prostředky její legitimizace či šíření jejích ideologií (společenské vědy), jako tomu bylo u nás po celou dobu komunistického režimu. Činnost univerzit se dnes zutilitarizovala – opět se stávají podnikatelskými subjekty.

Univerzita, akademický život, bádání, výuka... rozhodování o tom, jak z toho všeho ven, nebylo pochopitelně plně v kompetenci nás, kteří se zcela neočekávaně na katedrách objevili. A ne ke všemu jsme také byli připraveni a kompetentní, ale i tak jsme byli za

5 V tomto spisku před dvěma sty lety představil vizi univerzity jako místa, kde se pojí myšlenka vědeckého bádání s výukou, což je nástrojem sloužit formování duchovního života a otevřenosti pravdě.

požadované změny spoluzodpovědní, což z nás nikdo ani nic nesejme – ani odvolávání se na ‚objektivní podmínky‘. Neboť: *„Kdo pravil, že se mravní odpovědnost dá zredukovat na několik elementárních předpisů daných nám shůry, jež zaručí ctnost a uvarují nás před hříchem? A jestliže to někdo snad i tvrdí, pak to neznamená nic jiného, než že navrhuje nahradit odpovědnost, toto východisko všeho dobra, konformitou. Tedy duchovním stanovištěm, z něhož se lze sice čas od času hnout směrem k dobru, ale od něhož ovšem většina cest vede ke zlu“* [Bauman 1997]. Snad je to nespravedlivé, ale platí to i pro moji generaci.

5.1 Jak to v Brně začalo

„Osoby přicházejí a odcházejí, instituce se restrukturují a mění, na lidi ve funkcích se zapomíná, jména ústavů zavane prach – zůstává jenom to, co má smysl mimo čistě osobní a čistě institucionální rozměr.“

Petrusek Miloslav. 2002a. „Poučení ze zcela nekrizového vývoje české sociologie let 1989–2001“. *Sociologický časopis*, 38(1–2):7–15.

„Příznivá shoda několika skutečností způsobila, že rekonstrukce sociologie v roce 1990 proběhla v Brně poměrně hladce.“

Možný Ivo. 2004. „Brněnská anomálie? Brněnská sociologie 1963 až 1989 – subjektivní historie“. *Sociologický časopis*, 40(5):609–622.

Osobně bych to tak jednoznačně jako Ivo Možný netvrdil. Ostatně i on dodával, že tato rekonstrukce *„měla své problémy, konflikty a zklamání“* [Možný 2004]. Pokud se ovšem vrátíme k mému stručnému výkladu, můžeme tyto ‚skutečnosti‘, které Ivo Možný zmiňoval, stručně shrnout.⁶ V personální rovině sehrál důležitou roli již zmíněný fakt, že když Josef Solař v roce 1965 obnovoval existenci sociologie na brněnské fakultě, přijal celou řadu Bláhových žáků – a koneckonců i samotného Iva Možného. V době normalizace pak to, že straničtí kádři pověřeni řízením katedry nejen měli ponětí o sociologii, ale i určitou paměť toho, jakou podobu měla v minulosti, kdy s ní byli nějakým způsobem spojeni nebo ji studovali. Obojí přispělo k tomu, že sociologie v Brně přece jen normalizaci přežila v lepší kondici než na jiných československých univerzitách. Pro katedru bylo navíc štěstím, že koncem normalizace byl jmenován jejím vedoucím Jaroslav Střítecký. Tomu se *„podařilo v Brně nejen zachovat opravdu odborně kompetentní jádro oboru (v čele s Ivo Možným a Lubošem Novým), ale současně vychovat generaci mladých*

6 Již na začátku jsem připomněl konstatování Émila Durkheima [1998:129], že abychom porozuměli nějaké instituci, není jen *„zapotřebí vědět, z čeho se skládá... poznat její části a objasnit jak každou část samostatně, tak způsob, jímž se spojily v celek“*, ale také pochopit, jak se postupně ustavila, to znamená sledovat její zrod (jejích částí i jejich spojování v celek) v čase neboli její genezi. Neboť povaha přítomné situace nebo stavu nějaké organizace (ba i instituce) je v mnohém dána již v minulosti, někdy dokonce ve vzdálené minulosti.

sociologů, kteří byli a jsou dobře vybaveni k tomu, aby obstáli v náročné konkurenci evropské, ba světové sociologie“ [Petrusek 2004].⁷

Střítecký a Možný tvořili dva pilíře mostu k budoucnosti. Jaroslav Střítecký nejen rozumným managementem katedry v poslední etapě normalizace, ale i důrazem na uvažování o společnosti v kontextu širokého vědění ve výuce.⁸ Ivo Možný svým působením v zmiňované Laboratoři empirického výzkumu, která nejenže poskytla v té kritické době nejvýraznějším osobnostem katedry, „formálně zbaveným akademického statusu“, útočiště a možnost „uplatňovat na strategii katedry tichý vliv“ [Možný 2004], ale svou činností přispěla i k tomu, že se na katedře sociologie udržela i v době normalizace slušná úroveň skutečně vědeckého empirického výzkumu.

V roce 1990 se Ivo Možný stal vedoucím katedry (vedl ji nejen organizačně, ale i intelektuálně) a habilitoval se prací *Moderní rodina: mýty a skutečnost* [Možný 1990]. V ní se dotkl některých klíčových otázek, důležitých pro budoucí změny rodinného života a rodiny jako sociální instituce. Připomenul přitom obecný fakt, že: „společenské instituce mají tu základní vlastnost, že jsou na sobě vzájemně velmi závislé. Že se prostupují a překrývají...“ a jejich vývoj „je závislý na vnějších vlivech, především na vývoji ostatních společností kolem ní“.

Již dříve Možný [1983] na specifické kategorii dvoukariérových rodin poukázal na změny tradičních vzorců rodinného a pracovního chování a na vzájemné vazby obou těchto forem společenského jednání. Zachytil tak modelově počátky stále dynamičtějších změn struktury a podoby soužití mezi pohlavími, majících stále větší vliv nejen na reprodukční chování. Poukázal na fakt, že klasická (nukleární) rodina modernity ztratila své dominantní postavení jak v sociální realitě, tak i v myšlení nastupujících generací (včetně monopolu na legitimizaci sexuálního styku a na reprodukci).

V roce 1992 byl jmenován profesorem sociologie a sociální filozofie. V roce 2016 bohužel zemřel. Jak již to u výrazných osobností obvykle bývá, sice v požehnaném věku 84 let, ale předčasně.

Vedle Možného a Stříteckého si zaslouží největší pozornost především Hana Librová. A to nejen tím, že, jako mladá asistentka, nám při našem studiu ve vyprahlé době normalizace smysluplně zprostředkovala základy metodologie sociologie. Ale především tím, že po roce 1989 dokázala stejně smysluplně kombinovat své původně přírodovědné (získala doktorát v roce 1968 na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity – tehdy Univerzity J. E. Purkyně) a společenskovědné vzdělání a vědění (na filozofické

7 Miloslav Petrusek poněkud přehání, alespoň co se týče méj generace jako celku, ale pochyby v tomto ohledu nemusí být třeba u konkrétních jedinců, jako byli v Brně Jan Keller nebo Ladislav Rabušic.

8 Působil na katedře do roku 1993 a v roce 1995 přešel na *Ústav hudební vědy* Filozofické fakulty Masarykovy univerzity (hostoval také na univerzitách v Innsbrucku a Salzburku, Lipsku, Vídni – pohyboval se zejména v německy mluvících zemích) a učil i na Janáčkově akademii múzických umění, ale stále si udržoval kontakt s katedrou sociologie svými přednáškami.

fakultě této univerzity v roce 1984 obhájila disertační práci s názvem *„Sociální percepce krajiny“*. V roce 1999 pak založila na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity *„Environmentální studia, která se věnují zkoumání toho, co se odehrává mezi člověkem a jeho prostředím. Fascinuje je, jak příroda a krajina působí na život společnosti, a také to, jak se lidé do svého životního prostředí otiskují“* [webová stránka katedry environmentálních studií]. A jak ho ohrožují i jak na existenciální ohrožení naší civilizace environmentálními problémy reagujeme. Katedru environmentálních studií vedla do roku 2003. V roce 1993 se habilitovala spisem *„Ekologicky příznivé změny způsobu života“*, v roce 1997 byla jmenována profesorkou sociologie a od roku 2020 je emeritní profesorkou Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity. Některé její publikace se v tomto směru dnes již staly klasickými, zejména volná trilogie inspirovaná longitudinálním výzkumem rodin žijících *„dobrovolně skromným způsobem“*.⁹

Z původní katedry zůstali v roce 1990 ještě Pavel Pácl (od 1969), který v roce 1992 odešel již jako docent na Filozofickou fakultu Ostravské univerzity, ale v roce 2013 bohužel zemřel, Ladislav Rabušic (od 1980), který jediný dnes na katedře sociologie v Brně z původní startovní sestavy roku 1990 ještě zůstává, a Jan Keller (od 1982), který ovšem po čase (pro katedru bohužel) odešel, již jako profesor, do rodného Frýdku-Místku a působí na Fakultě sociálních studií (katedře zdravotně-sociálních studií) Ostravské univerzity.¹⁰ Účast profesora Rabušice v revitalizačním týmu byla velmi důležitá, stejně jako jeho výuka a výzkumy v celém průběhu jeho akademické kariéry – na některých z nich jsem měl tu čest se též podílet. Absolvoval studium na katedrách sociologie a anglistiky a amerikanistiky, kandidaturu věd získal v roce 1986 na Univerzitě Komenského v Bratislavě (*„Multivariační analýza determinant fertility v České republice“*), habilitoval se v roce 1994 (habilitační spis *„Česká společnost stárne. K některým sociálním a ekonomickým souvislostem demografického stárnutí“*) a v roce 2002 jsme si oba potřásl rukou s prezidentem Václavem Havlem v pražském Karolinu při jmenování profesory. Zaměřuje se na obecné metodologické otázky sociálněvědního výzkumu, na problematiku populačních studií a na téma hodnotových proměn. Jeho hlavní práce se týkají demografie a sociologie stáří, široké palety problémů spojených se stárnutím české společnosti [Sociologická encyklopedie]. V letech 2012–2020 řídil na katedře Ústav populačních studií.¹¹

9 *„Pestří a zelení – kapitoly o dobrovolné skromnosti“* (1994), *„Vlažní a váhaví – kapitoly o ekologickém luxusu“* (2003) a *„Věrní a rozumní – kapitoly o ekologické zpodíllosti“* (2017), které předcházely knihy *„Sociální potřeba a hodnota krajiny“* (1987), *„Láska ke krajině?“* (1988).

10 Již v Brně vydal řadu svých vlivných knih [1992, 1993, 1995]. Není od věci připomenout, že řada našich absolventů z těch let patří k zakladatelské generaci environmentálního hnutí DUHA a k jeho výrazným osobnostem. Jistě s tím má co do činění vliv Jana Kellera [1992; 1993] a Hany Librové [1994]. Nehledě na význam další Kellerovy bohaté publikační tvorby nejen pro českou sociologii obecně, ale i konkrétně pro studující sociologie. Mám na mysli *„Úvod do sociologie“* [1999], *„Dějiny klasické sociologie“* [2005] i jeho pozdější (i když někdy kontroverzní – ale i to patří k sociologii) knihy.

11 V letech 1998–2004 působil jako proděkan Fakulty sociálních studií a v letech 2004–2011 ji, jako děkan ve dvou volebních obdobích, vedl. V letech 2012–2015 působil jako prorektor MU pro akademické záležitosti.

Chtě nechtě, což je ironie dějin, prvním počinem Iva Možného v roce 1990 byla, podobně jako tomu bylo za ‚normalizace‘, snaha o personální obměnu katedry. Nešlo ovšem tentokrát o to, zbavovat se jedinců z ideologických důvodů, ale o posuzování jejich profesní zdatnosti, nebo spíše potenciálu a o snahu dosáhnout stavu považovaného za normální univerzitní standard v zemích, kde nikdy nebyl komunistický režim. Kým ale nahradit ty, kdo odcházeli? Nezbyvalo mu než přizvat své bývalé studenty, Petra Mareše – tedy mě (absolventa z roku 1974) a Libora Musila (absolventa z roku 1982), který v roce 1999 převzal vedení nové katedry sociální politiky a sociální práce, vedl ji do roku 2011 a stále na ní působí, Aleše Burjanka (absolventa z roku 1984). K nim se připojili v roce 1993 Radim Marada (absolvent z roku 1987, dnes docent zde), který pak vedl katedru sociologie v letech 2003–2011, v roce 1994 Jaromír Volek (absolvent z roku 1993), který později přešel na obor mediálních studií a žurnalistiky, v roce 1995 Csaba Szaló (absolvent z roku 1992, dnes docent zde), který pak vedl katedru sociologie v letech 2012–2018.

První sezení členů nové katedry sociologie (již ne marxisticko-leninské) se odehrálo ještě před zahájením akademického roku 1990/1991 na chalupě Iva Možného na Drahanské vysočině.

Přicházeli jsme na rekonstruovanou katedru jako nadějní, nikoliv jako hotoví lidé. Vždyť co z toho, co bylo potřebné, jsme vlastně mohli získat v průběhu studia v době ‚normalizace‘? Ivo Možný, Jaroslav Střítecký, Vladimír Smékal nebo i Hana Librová či Miroslav Gregor mi dali při mém studiu mnoho, ale nemohli mi nahradit systematické studium oboru, zajistit jeho standard obvyklý na tehdejších univerzitách mimo svět ovládaný komunistickými režimy. Já osobně jsem de facto začal sociologii systematicky studovat (a současně s jakousi drzostí i vyučovat – Ivo Možný nás povzbuzoval tvrzením, že *„nutnost něco učit je nejlepším způsobem, jak se to naučit sám/a“*) až ve svých čtyřiceti třech letech.

Katedra se tedy zpočátku živila ze své vlastní krve. Ivo Možný dokonce s jistým despektem mluvil o incestu. Ono nám vlastně nic jiného nezbyvalo, jak jsem již řekl, poptávka po ‚kvalifikovaných‘ osobách byla v celé zemi velká a jejich nabídka velmi skrovná, což se měnilo jen pomalu. Po pravdě to bylo podobné i v Praze a Olomouci. Postupně se sice mezi členy katedry objevila i cizojazyčná příjmení, co se nám ale opravdu nepodařilo a asi to tehdy ani nebylo v našich silách a v charakteru té doby, bylo vytváření skutečně mezinárodních výzkumných týmů. K naší škodě, neboť lidé z jiných kultur nás mohou upozornit na to, že co považujeme ve společnosti za normální, jinde normální není a vice versa. Ilustrativním příkladem je třeba práce norské antropoložky o postkomunistickém českém venkově [Haukanes 2004].

5.2 Nizozemské intermezzo

„Tož abych to bral po pořádku, první čistě holandský dojem jsou cihly. A okna. A hlavně velocipеды. A hlavně cihly a okna... Holandská ulice je vlastně interiér; je to jen společná chodba sousedů; proto je tak čistá a spořádaná.“

Čapek Karel. 1980. *Obrázky z Holandska a Cesta na sever.*

Praha: Československý spisovatel, str. 14 a 45.

Moje první cesta za hranice všedního socialismu vedla v roce 1990 do Nizozemí. Nechci konkurovat *„Obrázkům z Holandska“* Karla Čapka [1980; první vydání 1932], ale protože jsem se do této země nejčastěji vracel a našel tam i několik přátel, dovolím si malou poznámku. Získal jsem zde pocit, že zatímco většinu necností tamních obyvatel s nimi sdílíme, některé jejich významné ctnosti nikoliv.

Krajina je zde až na pár výjimečných lokalit spíše fádní, ale ozvláštěná spleť ramen řek a kanálů. Kouzlo nahrazující divy přírody obstarávají této zemi hlavně malá městečka Noord Hollandu, charakteristická svými úzkými, kočičími kostkami dlážděnými uličkami a nízkými, často poněkud šikmými úzkými domy s okny velkými jako výkladní skříně. Za nimi se večer jako na jevišti divadla v plném osvětlení pohybují společensky oděni lidé. Bylo obtížné jít ve tmě po chodníku a nehledět přitom do jejich soukromí. Jedna z interpretací této tradice, kterou mi poskytli mí přátelé, to vysvětlovala tak, že velká a záclonami nezakrytá okna sloužila v této kalvínské zemi k sociální kontrole obyvatel místními církvemi a komunitami, jiná to vysvětlovala tím, že obyvatelé chtěli před svou komunitou preventivně demonstrovat, že nemají co skrývat. Obě vysvětlení jsou jistě sociologicky zajímavá, i když jde de facto o dvě verze vysvětlení jednoho. Takže použitá Čapkova citace má i sociologický rozměr.

Pro moji dobrodružnou cestu sociologií byly opakované pobyty v Nizozemí klíčové. První série pobytů se odehrála v letech 1990–1993 a byla důležitá nejen pro mě osobně, ale i pro katedru sociologie. Devadesátá léta minulého století byla poznamenána nebyvalou vstřícností vlád západoevropských zemí i jejich veřejnosti vůči východoevropským partnerům. Ať již byla jejich projevovaná solidarita motivována jakkoliv, byla pro naši společnost, na což dnes mnozí z obyvatel České republiky bohužel ochotně zapomínají, velkým přínosem. Stejně tak byla přínosem pro naši vědu, sociologii či další sociální vědy nevyjímaje. Nemalé evropské peníze tehdy přitom plynuly do organizace pobytů východoevropských vysokoškolských pedagogů na západoevropských univerzitách a školách všeho typu.

Využili jsme toho i my. Odrazovým můstkem pro nás byly v letech 1991–1993 opakované návštěvy na nizozemské *Hogeschool De Horst* v Driebergenu poblíž Utrechtu, organizované v rámci *„Programu na podporu vzdělávání v oboru sociální práce na univerzitách v Praze, Brně a v Bratislavě“*. Jak je zřejmé z názvu, nešlo o univerzitu, ale v našem pojetí o vyšší odbornou školu. Tyto návštěvy byly součástí snahy etablovat

u nás univerzitní výuku sociální práce a měly nás seznámit s působností řady institucí demokratického státu. Otevřely nám přitom také dveře na nizozemské univerzity. Konkrétně v Amsterdamu, Utrechtu a Tilburgu. Klíčovou roli při organizování těchto pobytů mezi lety 1990 a 1993 sehrála signatářka Charty 77, pozdější profesorka na Univerzitě Karlově Jiřina Šiklová (1935–2021), která se jich také s námi zúčastnila. Na nizozemské straně byl jejich iniciátorem Jef Helmer, který na *Hogeschool De Horst* vyučoval sociologii a komunitní práci. V roce 1968 byl v Československu svědkem invaze Sovětské armády a stal se podporovatelem ‚Charty 77‘. Po roce 1990 pomáhal v tehdejší Československu založit výuku sociální práce (viz například rozhovor s ním v časopise *Sociální práce* [Helmer 2004]) – ani on, jako mnoho dalších, často bezejmenných, si nezaslouží, aby byl zapomenut!

Pobyty byly přínosem, nejen co se týče získaných poznatků a navázaných kontaktů, ale i tím, že nám ukázaly odlišnost našeho světa od jejich. O tom by se dalo mnohé povídat, ale to by vydalo na jinou rozsáhlou knihu. Jen pro odlehčení: Pamatuji si, jak jsme s kolegou Ladislavem Rabušicem dostali při jednom podzimním pobytu po roce 1989 v Nizozemí od naší nizozemské kolegyně vynadáno (s vysvětlením, které pojala jako pedagogicko-morální poučení kolegům z ‚východu‘). Já za to, že jsem jí podržel dveře, když jsme vycházeli z místnosti. Můj kolega za to, že se pokusil pomoci jí předtím do kabátu.

5.3 Stav budov a knihoven

„Vsi tonou v blátě a ve špině, krovy se propadají, kapličky jsou v rozvalinách, cesty zarostly koprivami, nikdo již nevybílí průčelí chátrajících statků, nikdo nezamete chodníky, v rybnících roste žabinec, kostely odstřelují ženisté, zámky jsou proměněné ve skladiště obilí...“

Juráček Pavel. 2003. *Deník (1959–1974)*.

Praha: Národní filmový archiv, str. 514.

„Archivy a knihovny jsou mrazicí boxy, v nichž skladujeme paměť, aby kulturní prostor nebyl vším tím haraburdím zatarasen, aniž bychom se jí ovšem zřekli. Pokud si o to naše srdce řeknou, můžeme se k ní v budoucnu kdykoliv vrátit.“

Carrière Jean-Claude a Umberto Eco. 2010. *Knih se jen tak nezbavíme*.

Praha: Argo, str. 53.

Zanedbaný byl v devadesátých letech u nás nejen akademický život, zanedbaný byl i stav budov, v nichž se odehrával, stejně jako stav budov všech měst a městeček v naší zemi. Vzpomínám, jak jsem v polovině osmdesátých let procházel večer *Starým Městem pražským*. Na temné, špatně osvětlené a liduprázdné Jilské ulici, na jejímž jednom konci sídlí *Sociologický ústav* a z druhého jejího konce se po pár krocích ocitnete na Staroměstském náměstí, jsem narazil jen na dvě (neosvětlené a špinavé) výkladní skříně.

Jedna patřila mandlovně prádla, druhá ‚agitačnímu středisku‘ Národní fronty (tvořené především dominantní KSČ s jejími dceřinými firmami, Lidovou stranou a Socialistickou stranou). Jinak jen špinavé dveře, o nichž nebylo jasné, kam a proč vedou a zda jimi vůbec někdo někdy někam chodí, špínou neprůhledná a neosvětlená okna, u nichž nebylo zřejmé, zda za nimi někdo bydlí nebo pracuje (o squatování nemohla být v policejním státě tehdy ani řeč), občas dokonce zevnitř zatlučená prkny. A celková špína na zdech, dveřích, oknech, samozřejmě i odpadky na dlažbě ulice. Hrobové ticho, nikde nikdo a v ovzduší neurčitý pach ani ne tak ze starobylosti, jako spíše ze staroby a zanedbanosti. Člověk si mohl představovat, že na té ulici potká Golema nebo jeho tvůrce Jehudu Liva ben Becalela, známého jako rabbi Löw, či alespoň spisovatele Gustava Meyrinka (1868–1932), autora románu o Golemovi, vydaného v roce 1915, eventuálně Josefa K. nebo alespoň jeho tvůrce Franze Kafku (1883–1924). Mělo to sice své kouzlo, stejně jako polorozpadlé budovy a prázdné ulice v historickém jádru tehdejšího mně důvěrně známého Českého Krumlova, ale stejně jako tam to i zde navozovalo atmosféru celkového úpadku. Občas se sice u budov v havarijním stavu postavilo lešení, ale to pak na tom místě stálo dva tři roky, nebo i tak dlouho, že se stalo součástí fasády budovy, aniž se s ní něco dělo. Většinou se lešení nestavělo, stačila cedule s varovným nápisem ‚pozor padá omítka‘, někdy se starostlivým dodatkem ‚přejděte na protější chodník‘.

To pro dokreslení celkové atmosféry v té době, na niž se již zapomíná. Klíčovým problémem sociologie v roce 1990 v materiální rovině ovšem nebyl ani tak stav budovy, v níž byla na brněnské univerzitě vyučována (i když jsme měli například problém poslat své zahraniční návštěvníky na naše toalety), jako stav knihoven, respektive jejich knižních fondů (o tom již byla zmínka v pasáži věnované našemu studiu). V této souvislosti je nutné připomenout, jak nám pomohly dary knih od těch, kdo museli po únorovém převratu v roce 1948 z tehdejšího Československa emigrovat a etablovali se jako sociologové na různých univerzitách v Evropě nebo ve Spojených státech. Jednalo se skutečně o jejich kompletní osobní knihovny, takže podíl těchto osobností na obnově sociologie v Čechách by rozhodně neměl být zapomenut. Vzpomenu zde jen, jistě nespravedlivě k ostatním, osobnosti spjaté silněji s brněnskou univerzitou, které jsem osobně poznal. Profesora Jiřího Nehněvajsu (1925–1996; *University Colorado Denver, Columbia University New York, naposled University of Pittsburgh*) – byl také po roce 1989 jedním ze spoluzakladatelů *Mezinárodního politologického ústavu* Masarykovy univerzity. V roce 1990 mu byla udělena na Masarykově univerzitě čestná vědecká hodnost *doctor honoris causa*. Profesora Ivana Gaďourka (1923–2013; *Universiteit Leiden a Rijksuniversiteit Groningen* v Nizozemí) – čestná vědecká hodnost *doctor honoris causa* mu byla na Masarykově univerzitě udělena v roce 1992. Profesora Jana Hajdu (1927–2018; naposled *Portland State University*). Právě dar od něj sehrál v Brně klíčovou roli, neboť se jednalo skutečně o celistvou, celoživotně budovanou knihovnu, zachycující rozhodující knihy rozhodujících sociologických osobností, která se stala jádrem nové knihovny katedry, a tak i později nové fakulty.

Dnes je možné mnohé knihy i jiné publikace získat v elektronické podobě, ale tehdy tomu tak ještě nebylo a ostatně, jako člověk starší generace, považuji za přirozenější přímý kontakt s tištěnými knihami¹² (jinak je tomu u statí v odborných časopisech, tam je internet pro jejich získání k nezaplacení). Doufám, že Jean-Claude Carrière a Umberto Eco [2010] měli pravdu, když tvrdili, ve stejnojmenné publikaci, že: „*Knih se jen tak nezbavíme.*“

Internet přináší mnoho výhod, bez jeho existence a informací, které na něm lze dohledat, by se i tento text psal daleko obtížněji. Má ovšem i nevýhody, hrozí zde nebezpečí, že budeme vyhledávat s námi konvenující názory a přehlížet názory, které jim oponují, a budeme se pohybovat v uzavřených názorových bublinách (opět ten Festinger). Vlastně to neznamená nic jiného než: „*Chci tomu věřit a nejsem sám, našel jsem na internetu lidi, kteří tomu také věří.*“ Zde bych se ale omezil hlavně na jinou z nevýhod, týkající se kolektivní i individuální paměti. Co bychom dnes například věděli o náboženských válkách v Evropě, kdyby si katolíci a luteráni na internetu vzájemně opravovali a vzájemně mazali nábožensky nekorektní názory (nehledě na možné úmyslné dezinformace) a sekularizovaná doba pak – jak katolické, tak i evangelické webové stránky – jako nekorektní, když ne z hlediska náboženského, tak z hlediska politického, všelidského a co vím jakého, z internetu odstraňovala?

V Amsterdamu na *Postdoctoraal Instituut voor de Sociale wetenschap* mě profesor Kees Schuyt zavedl k regálu s asi třemi či čtyřmi metry knih věnovaných nezaměstnanosti. Při listování v nich jsem o ní získal základní poznatky, ale pochopil jsem přitom, že pokud ji chci studovat do hloubky, musím přejít k regálu s knihami o ‚social welfare‘ (sociálním státě), kde jsem pochopil, že moje další cesta musí vést k regálu s knihami o ‚unions‘ (odborovém hnutí) a tak dále. Proč o tom tak podrobně píšu? Věděl jsem již dávno před svým pobytem v Amsterdamu, jak jsou knihovny důležité, ale v Nizozemí jsem pochopil, jak jsou jejich knihovny ve srovnání s těmi u nás nejen nesrovnatelně bohatší, lépe organizované, ale jak je též jejich knižní fond studujícím daleko přístupnější. A nejen v Amsterdamu či v Leidenu, na nejstarší nizozemské univerzitě, založené v roce 1575 Vilémem I. Oranžským, tedy přibližně sedmdesát let po založení Karlovy univerzity v Praze, ale i v provinčním Tilburgu na univerzitě, založené teprve v roce 1927. Většina knihoven nabízela přímý kontakt s knihami alespoň části svých knižních fondů. Jak je to důležité, jsem poznal při svém prvním pobytu na Amsterdamské univerzitě.

12 Velkou roli přitom hraje nejen fyzický dotek knihy, ale také její výtvarná podoba – ilustrace a grafická úprava. Mnohé knihy jsou i výtvarnými díly. A u starších knih je důležitá i jejich patina, kouzlo minulých dob. Nic z toho obrazovka počítače nebo čtečky nemůže nabídnout, a když, tak jen jako kopii. Mnoho knih je svou grafickou úpravou, knižní vazbou či ilustracemi malým výtvarným dílem. Kdo nevěří, ať si prohlédne pár knih vydaných za první republiky nakladatelstvím Aventinum, knihy 60. let minulého století, jejichž sazbu a obálku navrhovali Oldřich Hlavsa nebo Zdenek Seydl, či vydání Goethova ‚*Fausta*‘ s ilustracemi Jiřího Tesaře, Tolkienova ‚*Hobita*‘ ilustrovaného Jiřím Šalamounem, knihu ‚*Sto roků samoty*‘ Gabriela Garcíi Márqueze nebo román Michaila Bulgakova ‚*Mistr a Markétka*‘, oba ilustrované Borisem Jirků, knihy Josefa Váchala ilustrované autorem...

5.4 Jak jsem se adaptoval – osobní vsuvka

Na začátku mé akademické dráhy byly opět knihy, tak jako tomu bylo v době mého počátečního zájmu o sociologii. Nejprve jsme s Ladislavem Rabušicem seděli v Brně na katedře na balících darovaných knih, které stále přicházely, a zdržovali jejich katalogizaci tím, že jsme některé z nich konzumovali letným čtením. Pak jsem si při pobytu na *Postdoctoraal Instituut voor de Sociale wetenschap* Amsterdamské univerzity mohl některé důležité knihy v univerzitní knihovně oxeroxovat, a pokud mi stačilo stipendium, dokonce i vybrat a nakoupit z nepřeborné nabídky v knihkupectvích a antikvariátech, jichž bylo v Amsterdamu požehnaně, „*co hrdlo/mozek/srdce ráčí*“. Bylo to vždy o zvažování, co koupit za polovinu měsíčního stipendia (o druhou polovinu se postarala skromná obživa a neskromná touha Nizozemí poznat).

Za zmínku snad stojí, že univerzitní kolej, na které jsem byl ubytován, byla spojena jako sendvič s domovem důchodců. Vždy poschodí studujících a pak poschodí starců a stařenek. Posedávali i ve vstupní hale, zastavovali jsme se u nich a po měsíci jsem již některé osobně znal. Vzpomněl jsem si přitom, jak jsme s kolegy psychology ve Zlíně oponovali snaze vedení podniku homogenizovat věkovou strukturu obyvatel tzv. čtvrtdomků, malých baťovských domků se čtyřmi byty. Většinou měla generační skladba jejich obyvatel velké rozpětí a staří s mladými tam mnohdy žili v symbióze a vzájemně si pomáhali (těžko říct, jak je tomu dnes).

Z malého antikvariátu na břehu špinavého amsterdamského grachtu jsem si každý měsíc odnesl balík knih, mezi prvními čirou náhodou (nebo to opět nebyla náhoda?) intuitivně také tři knihy Petera Bergera. Vedle jeho *Invitation to Sociology* z roku 1963 i *The Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*, vydanou v roce 1966 ve spoluautorství s Thomasem Luckmanem, a *Sociology Reinterpreted. An Essay on Method and Vocation*, vydanou v roce 1981 spolu s německým sociologem Handfriedem Kellnerem. Především jejich četbou, i když se zpožděním, moje *dobrodružství náhodného sociologa* skutečně nastalo. Snad i proto jsou pro mě dodnes v sociologii otázky institucionalizace a legitimizace otázkami klíčovými (blíže k mému vztahu k Peteru Bergerovi [Mareš 2004]), neboť člověk „*neexistuje mimo instituce, které ho vymezují a formují*“ [Bauman a Donslis 2018:17].

Bylo toho mnoho, čeho bylo na počátku mého akademického života zapotřebí a co bralo čas. Současně s tvorbou curricula, intenzivními přednáškami, ještě intenzivnější přípravou na ně a s nezbytnou rutinou spojenou s výukou (vedení diplomových prací, státnice a obhajoby diplomových prací..., což jsem se pochopitelně postupně učil) se rozběhl akademický život v celé své komplexnosti a šíři. Účast na konferencích, pořádání konferencí, psaní odborných statí a jejich zasílání do různých časopisů, reakce na posudky, naopak psaní posudků a mnohé další povinnosti s akademickou dráhou spojené. Včetně vyrovnání se s tlakem Iva Možného na naše habilitace. Požadavky na

nás ve všech směrech postupně stále rostly, pouze zpočátku ještě nebyly tak velké ani jich nebylo tolik jako později.

Co se týče požadavku habilitace, na univerzitě se člověk nevyhne tomu, že by měl jít od titulu k titulu. Je to svým způsobem, spolu s publikačním výkonem, měřítko úspěšnosti, ale dokonce také určitá existenční povinnost a nutnost. Pokud člověk pracuje jako odborný asistent a do určité doby nedosáhne doktorátu (v mém případě ještě titulu kandidáta věd neboli CSc., od roku 1998 Ph.D.) a v dalším kroku se nehabilituje, hrozí mu přeřazení mezi méně placené lektory.¹³ Stejně jako když nemá dostatečně velký počet publikací či dostatečně kvalitní publikace – to pak může podobně ohrozit i habilitované osoby. Sám jsem tak logicky začal předložením a obhajobou kandidátské práce. O čem pojednávala, je zřejmé z jejího názvu: *„Vliv sociálních rizikových faktorů na průběh a výsledek těhotenství“*. Jedním z mých oponentů byl MUDr. Zdeněk Štembera (tehdy již profesor), v jehož výzkumném týmu jsem před příchodem na univerzitu toto téma řešil a na něhož s úctou vzpomínám.¹⁴ Práci jsem obhájil 13. srpna 1992 a diplom kandidáta filozofických věd v oboru sociologie jsem převzal v aule Právnické fakulty Masarykovy univerzity dne 3. září 1992.

Získání titulu kandidáta sociologických věd bylo prvním krokem, ale jen základním. V okolním světě to bylo jistým ekvivalentem titulu Ph.D. V roce 1994 pak následovalo předložení mého habilitačního spisu *„Nezaměstnanost jako sociální problém“*, který jsem napsal v průběhu svého pobytu na *„Postdoctoraal Instituut voor de Sociale wetenschap“* Amsterdamské univerzity.¹⁵ Habilitační spis byl v době mé habilitace již připraven k tisku v novém *Sociologickém nakladatelství* neboli SLON, založeném Alenou Miltovou a Jiřím Rybou.

Snad jim za významnou vydavatelskou činnost pro sociologii v Česku jednou dají pamětní desku do vestibulu *Sociologického ústavu*. Rozhodně si ji zaslouží. Zatím ale raději ne, děje se tak obvykle až po úmrtí oslavovaných. Dnes jejich nakladatelství přebírá *Karolinum*, nakladatelství Univerzity Karlovy. Měl bych Aleně Miltové poděkovat i osobně. Věnovala se redakci mé první knihy až tak, že za mnou přijela konzultovat její text do Luhačovic, kde jsme tehdy ještě bydleli. Tedy, samozřejmě, že se s Milanem Petruskem zastavili, protože to měli při cestě, ale takhle to zní lépe a příjemněji (připomeňme si zmiňovaného Nikolaje Rostova z Tolstého *„Vojny a mír“*). I tak to bylo nejen gesto, kterého si vážím, ale i užitečná debata.

13 Jisté problémy to někdy vyvolávalo i v našich kontaktech na zahraničních univerzitách, kde jsme pochopitelně byli neznámými osobami (co jsme mohli mít venku publikováno?) a s přihlédnutím k našemu věku a při jejich matném povědomí o situaci v zemích s komunistickým režimem bylo naše statusové zařazení asistentů přinejmenším podezřelé. Abram de Swaan, na jehož semináře jsem se dostal s titulem CSc./Ph.D. získaným ve svých padesáti letech věku, byl jmenován „full profesorem“ ve svých 31 letech.

14 Nakonec mi byl k dobru i soubor článků, který jsme na základě tohoto výzkumu s kolegou Pavlem Baranem koncem osmdesátých let uveřejnili.

15 V komisi jsem měl Iva Možného, Hanu Librovou, Miloslava Petruska, oponenty byli Martin Potůček a Otto Sedláček, tehdy ředitel Výzkumného ústavu práce. Můj habilitační spis byl, jak je výše uvedeno, v té době již v tisku [Mareš 1994, 1998, 2002].

Moje jmenování profesorem by dnes bylo posuzováno přísněji a přihlíželo by se více k publikacím a aktivitám v zahraničí, ale deset let po tom, co se před námi tato možnost otevřela? Ono dohnat ten handicap přece jen nějakou dobu trvalo, a to nejen mně. Tehdy bylo sociologů málo a obor sociologie v Česku a jmenovitě i naše katedra nutně potřebovaly docenty a profesory přinejmenším z formálních důvodů. A tak Ivo Možný jednal nejen za mě, ale i za Ladislava Rabušice (který si to tehdy zasloužil přece jen více). Návrh na naše jmenování, po schválení vědeckou radou fakulty, předložil vědecké radě univerzity a ta naše jmenování schválila. Tak jsem byl k 15. květnu 2002 jmenován profesorem sociologie a dekret mi v Karolinu předal, tak jako dalším toho roku jmenovaným profesorům, prezident Václav Havel. Samozřejmě, že bych ho převzal i z rukou Václava Klause nebo i z rukou Miloše Zemana, který naše dekrety, jako tehdejší předseda vlády, spolupodepsal. Osud mi byl ale příznivý a nebylo to nutné, takhle to bylo přece jen lepší.

5.5 Přes ‚Školu sociálních studií‘ k ‚fakultě sociálních studií‘

„Na každé fakultě by měl být aspoň jeden opravdu zdatný muž. Jsou-li panty z dobrého kovu, může být ostatek ze dřeva.“

Lichtenberg Georg Christopher. 1984. *Myšlenky, postřehy, nápady*.

Praha: Odeon.

Myslím, že metafora německého fyzika, astronoma a matematika (1742–1799) je poněkud nadsazená, ba i přehnaná, ale symbolická. Mohu ji použít, abych podtrhl význam osobnosti Iva Možného a jeho role při institucionalizaci sociologie v Brně po roce 1989. V průběhu dynamického rozvoje katedry na půdě filozofické fakulty po roce 1989 se stále více ukazovalo, že by se sociální vědy mohly a měly osamostatnit a z této fakulty odejít na novou fakultu. Již proto, že se v té době rozvíjely dynamičtěji a s jinou ‚životní filozofií‘ než ostatní obory na filozofické fakultě a než samotná filozofická fakulta celkově. Bylo to těžké dilema, protože na jedné straně jsme cítili nutnost tohoto kroku, na druhé straně jsme měli obavy z odříznutí se od přímého kontaktu s klasickými humanitními obory. Tehdy jsem osobně již věděl, že sociologie bytostně potřebuje kontakt zejména s filozofií a historickými vědami. Tak či onak, o potřebě a nutnosti odejít z filozofické fakulty se na katedře vedla diskuse a k rozvodu s ní nakonec přece jen došlo, ale v postupných krocích.

První z nich představovalo v roce 1994, ještě v rámci filozofické fakulty, založení autonomní *Školy sociálních studií*, jejímž ředitelem se stal Ivo Možný. V ní se sociologie spojila s politologií, oborem, který se v Česku v té době teprve etabloval, neboť v době komunistického režimu neexistoval (například Petr Fiala), s psychologiy orientovanými spíše na sociální než na klinickou psychologii (zejména Vladimír Smékal, který působil

na katedře psychologie, a Ivo Plaňava, který se vracel z exilu manželských poraden¹⁶) a s nově vznikajícím oborem sociální politiky a sociální práce (který se oddělil od katedry sociologie a postupně se rozvíjel zejména díky Liboru Musilovi a Tomáši Sirovátkovi). Ani tento obor v Československu za komunistického režimu na univerzitách neexistoval, stejně jako v něm neexistoval sociální stát. Na etablování výuky a výzkumu sociální politiky a sociální práce na Masarykově univerzitě se podílel i emigrant ze šedesátých let Ivo Řezníček z Katolické univerzity ve Washingtonu (ještě před emigrací stačil vystudovat psychologii v Bratislavě), který byl také autorem snad první u nás vydané metodologické učebnice tohoto oboru, *Metody sociální práce* [Řezníček 1994]. Také jemu patří za vše, co učinil za svého snad dvouletého působení u nás, dík.

V součtu to vedlo k tomu, že se nakonec na Škole sociálních studií ustavila samostatná katedra sociální politiky a sociální práce. Jistá pupeční šňůra spojující ji s katedrou sociologie ovšem ještě nějakou dobu přetrvávala, v počátcích její existence katedru sociální politiky a sociální práce krátce vedl Ladislav Rabušic (vrátil se pak na katedru sociologie). Hybatelem změn byl zejména Libor Musil, který svůj zájem o sociální politiku a sociální práci projevoval od počátku. V roce 1998 na tuto katedru, to již na fakultě sociálních studií, přišel jako její vedoucí po svém krátkém působení na Ekonomicko-správní fakultě Masarykovy univerzity (1991–1997) Tomáš Sirovátka (disertační práce *Riziková nezaměstnanost*, 1992; habilitační práce *Politika pracovního trhu*, 1997).¹⁷ V roce 1999 katedru sociální politiky a sociální práce převzal Libor Musil, který tímto katedru sociologie definitivně opustil. Dlouhý název katedry, přijatý v roce 1990, se tak definitivně redukoval (viz námitka Voskovce a Wericha v jejich písni: „*Nikdy nic nikdo nemá mít za definitivní, neb nikdy nikdo neví, co se může státi...*“) a je opět jen katedrou sociologie.

Počty přijímaných studujících na *Škole sociálních studií* nebyly zpočátku závratné [Rabušic 1994], stejně tak nebyly personálně příliš početné ani zmíněné katedry, které *Školu sociálních studií* tvořily. V té době jsme si ještě dovolovali luxus osobních rozhovorů v přijímacím řízení na obor sociologie, přestože to bylo doprovázeno jistými pochybnostmi o jejich objektivitě a o problémech srovnávání výsledků u jednotlivých přijímacích komisí, ba i jednotlivých uchazečů o přijetí u každé z nich. Ke zpochybňování principu osobních přijímacích rozhovorů docházelo i ze strany univerzity, a tak se později prosadily, nejen v našem případě, ale na univerzitní úrovni, písemné testy. Ivo Možný v tomto kontextu zavedl testy studijních schopností (SCIO). Dodnes nejsem přesvědčen, že jsou písemné testy lepším řešením. Snad je tomu ale jako s demokracií

16 Narozen v roce 1934. Habilitace v oboru sociální psychologie (1996), v roce 1998 první vedoucí katedry psychologie na Fakultě sociálních studií.

17 Osobně jsem s ním pracoval na řadě rozsáhlých výzkumů někde na pomezí sociologie a sociální politiky a spolu jsme na jejich základě také napsali celou řadu statí. Mimořádně, jistého mezioborového charakteru mé činnosti si všimli, k mému prospěchu, i někteří členové velké vědecké rady univerzity (jak mi dali na vědomí v diskusi) při mém jmenovacím řízení. Přispělo to k tomu, že bylo úspěšné.

a jde o nejlepší ze špatných řešení – alespoň v kontextu masového vysokoškolského vzdělávání a početných zástupců uchazečů a uchazeček o studium.¹⁸ Jaroslav Strítecký jednou poznamenal, že nebýt ústních přijímacích pohovorů, nemusel by být ke studiu přijat Csaba Szaló a katedra by tak přišla o teoretického sociologa, který s námi po roce 1990 budoval její novou podobu a v roce 2012 převzal na šest let, jako docent, její vedení.

Po svém jmenování ředitelem Školy sociálních studií Ivo Možný předal vedení katedry sociologie mé osobě. Na rozdíl od vizionáře a novátora Iva Možného jsem tehdy byl spíše ‚technik‘, který dával řadě jeho projektů konkrétní podobu a řád, na což Ivo neměl čas a prostor. Mým významnějším vkladem katedře sociologie v té době byla pravděpodobně institucionalizace původně chaotického (není divu, vznikalo od nuly v hektické době) doktorského studia. Vedl jsem pak katedru sociologie v období 1995–2002 (od roku 1998 již na nové fakultě sociálních studií). Koncem roku 2002 jsem ale po sedmi letech na její vedení rezignoval. Bylo to logické rozhodnutí, protože bylo potřebné změnit klima katedry,¹⁹ a nastal také čas, kdy katedra byla jako celek zralá překročit národní hranice a na katedře byli lidé, kteří k tomuto kroku byli způsobilější než já. A tak jsem vedení katedry koncem roku 2002 předal Radimu Maradovi, který byl v tomto ohledu perspektivnější osobou.

Brno jistě není pro zahraniční kolektivní partnery ani pro individuální zahraniční lektory tak atraktivní jako Praha, ale i tak se leccos podařilo. Zásahu na tom mají zejména Radim Marada a Csaba Szaló nebo Ladislav Rabušic, ale i další. Katedra mimo jiné otevřela tři mezinárodní studijní programy a navázala například trvalou mnohostrannou spolupráci s *Yale University* v New Havenu v americkém státě Connecticut. Její lidé u nás učili a naši nejlepší studující a moji mladší kolegové dodnes jezdí na stáže do *Center for Cultural Sociology*. Za zmínku stojí, vedle celé řady aktivit a pořádání jednorázových mezinárodních konferencí (včetně těch s gescí ESA – European Sociological Association), katedrou od roku 2001 každoročně organizovaná mezinárodní konference *Conflict in Identities, Identities in Conflict*, zabývající se analytickou a interpretační silou sociologického konceptu identity v souvislosti s různými fenomény (národnost, občanství, etnicita, sociální pohlaví, generace, sociální třída etc.). Důležitá byla spolupráce se *Slavonic School of Eastern European Studies* (SSEES) z *University of London*, jejíž studující k nám jezdili v podzimních semestrech na přednášky o postkomunistické transformaci ve střední Evropě. Lidé z naší katedry

18 V roce 2017 u nás činil podíl lidí ve věkové skupině 15 až 74 let, kteří dosáhli vysokoškolského vzdělání, 20 %. Ve srovnání s rozvinutými zeměmi Evropské unie to není moc, ale přesto je to mnohem více než před rokem 1989 (v devadesátých letech se jejich podíl oproti výchozímu roku 1989 ztrojnásobil).

19 Nepovažuji za rozumné uvážnout v jednom způsobu uvažování, ctil jsem to i u jednotlivých studujících. Byl jsem ochoten vést jim bakalářskou a následně magisterskou práci, ale odmítal vést jim disertace s tím, že musí přejít k jiné/mu vedoucí/mu práce, do jiného myšlenkového klimatu. Na druhé straně jsem měl rád výzvy disertací předkládaných lidmi, kteří graduovali z jiných sociálních věd. To byla i moje poslední úloha jako školitele, když jsem vedl výbornou a úspěšně obhájenou disertaci absolventa ekonomie, nehledě na to, jak za tři roky její autor zvládl sociologické myšlení, což komise u státní zkoušky ocenila.

jezdili na přednášky jarní školy v *Inter University Centre* v Dubrovniku, které organizovala univerzita v Utrechtu. Plodem byl i společný magisterský obor *European Governance*, střídavě vedený v Brně a v Utrechtu. Důležitý byl i evropský grant internacionalizace pro postdoktorské studium v roce 2013. Na katedře pomalu začínali učit lidé, kteří na ni přicházeli z jiných zemí.

Radim Marada se po roce habilitoval (*Politzace každodennosti a kultury protestu*) a řídil katedru od ledna 2003 do roku 2011, aby ji pak od něj převzal Csaba Szaló (habilitační spis *Transnacionální migrace: proměny identit, hranic a vědění o nich*), jenž ji vedl 6 let a v roce 2019 ji předal Tomáši Katrňákovi, který se habilitoval v roce 2009 spisem *‚Spřiznění volbou? Homogamie a heterogamie manželských párů v České republice‘* [2008] a v roce 2019 byl, jako první z našich absolventů, jmenován profesorem. Lze to považovat za generační zlom. Katedra se tak ocitla poprvé v rukou našeho absolventa, který své studium začal po roce 1989 (a jsou zde nejen naši absolventi a absolventky, ale i žáci a žákyně našich absolventů a absolventek).

Ale zpět, k založení Školy sociálních studií, které ovšem představovalo jen přechodný krok k založení nové fakulty sociálních studií. Návrh na její zřízení předložili rektor Masarykovy univerzity profesor Eduard Schmidt, profesor Ivo Možný a profesor Vladimír Smékal Akreditační komisi vlády ČR v říjnu 1996, která ho na svém zasedání 25. a 26. února 1997 schválila. Dne 14. dubna 1997 pak ustavení nové fakulty odsouhlasil svým usnesením také Akademický senát Masarykovy univerzity. Formálně pak nová fakulta sociálních studií existuje od 1. ledna 1998. Na fakultu sociálních studií přešly z filozofické fakulty katedra sociologie, která existovala na filozofické fakultě, s kratšími či delšími přetržkami, již od založení Masarykovy univerzity, a je tak jedním z nejstarších sociologických pracovišť v České republice, část katedry psychologie (na filozofické fakultě vznikla v roce 1924), katedra politologie spojená personálně s Mezinárodním politologickým ústavem (založeným v roce 1990; působí dnes jako jeden z výzkumných institutů fakulty sociálních studií) a katedra sociální politiky a sociální práce (založená v roce 1994). Na nové fakultě vznikly katedra mediálních studií a žurnalistiky (1998) a katedra environmentálních studií (1999) – obě katedry měly (jako katedra sociální politiky a sociální práce) své kořeny na katedře sociologie. A množení pokračovalo, z katedry politologie se v roce 2002 oddělila katedra mezinárodních vztahů a evropských studií.

V roce 2005 se na katedře sociologie objevila genderová studia, k jejichž etablování přispěla a charakter jim dala Gerlinda Šmausová, která v roce 1968 emigrovala, v roce 1997 se habilitovala na Saarland University v Saarbrückenu, kde dlouhodobě působila, a byla pak v roce 2001 na Masarykově univerzitě jmenována profesorkou. Prvními hybatelkami ovšem byly naše absolventky, dnes habilitované, Kateřina Nedbálková, Kateřina Lišková a Iva Šmídová. Vyhranil se zde i obor sociální antropologie, který zde založila naše absolventka Eva Šlesingerová (nedávno též habilitovaná) spolu s Irenou Kašparovou. Oba obory v roce 2021 samostatné katedry nevytvořily. Jejich vývoj, stejně jako vývoj oboru sociální politiky, ponechám ke komentáři zúčastněným, ne-

5. Čtvrté období sociologie v Brně

boť tento text není dějinami katedry sociologie, a tedy ani všech na ní ustavených oborů. Moje vyprávění zachycuje pouze moje dobrodružné putování sociologií. A jak gender studies, tak i sociální antropologie jsou, při vši úctě k nim a k jejich protagonistům a protagonistkám na katedře, samostatné vědecké obory. I když mají se sociologií celou řadu překryvů. Na jejich příbězích jsem se ale nepodílel, jejich růst a rozvoj jsem sledoval jako divák (nebyl jsem v době jejich založení na katedře již ani jejím vedoucím).

Do vínku dostala nová fakulta novou dislokaci. Z rozptýlených budov na Gorkého ulici (od roku 1866 zde sídlila v Brně první c. k. Česká státní průmyslová škola),²⁰ Veveří ulici, Jaselské ulici, Údolní ulici a Pellicově ulici pod Špilberkem jsme se v roce 2005 přesunuli do budovy na ulici Joštově (de facto na Komenského náměstí), i když jsme na finální přestěhování museli, vzhledem k rozsáhlé rekonstrukci budovy, pět let čekat. Dislokace byla nová, budova ovšem stará, mající tradici a příběh, neboť byla vystavěna v letech 1907–1910 podle projektu architekta Ferdinanda Hracha v novorenesančním stylu pro brněnskou Německou vysokou školu technickou. Nezapomínejme, že Brno mělo před I. světovou válkou většinu obyvatelstva německé národnosti (v roce 1890 pravděpodobně téměř 70 %), a tak i většinu německých zastupitelů v městské radě. Ta si byla vědoma, že připojení okolních vesnic s převahou českého obyvatelstva by to vše změnilo. Mnohé dnešní brněnské čtvrtě byly proto k Brnu připojeny až po vyhlášení Československé republiky v roce 1918, dlouho potom, co s Brnem již dávno stavebně srostly. V roce 1919 bylo k Brnu připojeno celkem 21 obcí, jako například Židenice, Komárov, Žabovřesky nebo Královo Pole... Ze stejného důvodu byla po I. světové válce připojena k Vídni řada německých vesnic, jež ji obklopovaly.²¹

Budova byla postavena na místě zrušených městských hradeb jako součást ‚okružní třídy‘, podle vzoru vídeňské ‚Ringstrasse‘. Podobně jako Ringstrasse ve Vídni měla svou kulturní symboliku. Vnitřní Brno je architektonicky jakýmsi koktejlem ‚neostylů‘ charakteristických pro přelom 19. a 20. století, secese (jako tomu bylo ve Vídni, za jejíž předměstí bylo Brno metaforicky označováno) a funkcionalismu. V rámci výuky otázek sociálního členění prostoru (jak se ze ‚space‘ stává ‚place‘) jsem občas svým studujícím ukazoval z rohu Komenského náměstí a Joštovy ulice budovu fakulty v moři novorenesančních staveb. Za zády neogotický německý evangelický kostel a před očima neogotickou německou Turnhalle pod svahem Špilberku. Vedle ní neorenesanční Besední dům, české společenské, politické a kulturní středisko postavené v letech 1871–1873 jako protipól německého vlivu. Dalo se tak přitom vyprávět o kulturně, respektive národnostně diferencovaném prostoru Brna a o přetahování se o moc v něm v 19. století. Ale to je již jiný příběh.

20 Původně se ulice jmenovala Falkensteinerova, podle Valentina Falkensteinerja (1800–1884), brněnského mecenáše, zakladatele dobročinné nadace, podnikatele a majitele realit.

21 Ve Vídni žili nejen občané německé národnosti, ale i Italové, Chorvati, Slovinci, Maďaři nebo Židé, a to jak ti, kteří zde žili již po několik generací a částečně se asimilovali, tak i imigranti z Haliče, části Polska, která po jeho dělení mezi Prusko, Rusko a Rakousko připadla právě Rakousku. Podíl Čechů mezi lety 1851–1910 vzrostl ve Vídni na desetinásobek a v roce 1910 měl každý pátý obyvatel Vídne český původ [Hamannová 2011:342]. Vídeň tak obrazně řečeno byla druhým největším českým městem.

Po odsunu německého obyvatelstva z Brna v roce 1945 budovu na Joštově ulici získala Lékařská fakulta Masarykovy univerzity, která ji v roce 1998, po svém přestěhování do nově vybudovaného univerzitního kampusu v Bohunicích, přenechala fakultě sociálních studií. Před naším nastěhováním do budovy byla provedena její rozsáhlá a nákladná přestavba, do jejíž koncepce jsme mohli zasahovat. Tedy Ivo Možný mohl, i když mnohé s námi konzultoval. Připomněl to kolega Rabušic [2016] ve své smuteční řeči při jeho pohřbu: „Ivo výrazně spolupracoval při vzniku architektonického návrhu na její vnitřní dispozici.“ Díky tomu také nemá fakulta ve volném vnitřním čtverci budovy parkoviště (jako měla budova v době, kdy ji užívala lékařská fakulta), ale atrium zastřešené prosklenou střechou, hojně využívané jak pro oficiální akce fakulty, tak i pro setkávání a posedávání studujících. Podle Steina Ringena (* 1945), profesora sociologie a sociální politiky na University Oxford a od roku 2008 doktora honoris causa naší univerzity, který byl osobním přítelem Iva Možného, jde o „jednu z nejkrásnějších budov fakult sociálních věd v Evropě“.

Do nové budovy na Joštově ulici se fakulta sociálních studií přestěhovala až v roce 2005. Možná bylo i dobře, že k tomu nedošlo ihned. Těch pět let ve stísněných prostorech na Gorkého ulici nutilo tehdy ještě ne tak početný personál nové fakulty ke každodenním vzájemným kontaktům a ztělesňovalo tak její počáteční komorní a osobní charakter. Skvělý byl i malý dvorek v zahradách za budovou, kde se ve slunných dnech odehrávaly i některé semináře (ani studujících tehdy ještě nebylo tolik jako později, a tak se to dalo realizovat). Fakt ovšem je, že jsme si na novou budovu museli zvyknout nejen my, ale i studující, které jsme sem z provizoria na Gorkého ulici přivedli. Je zaznamenáno i konstatování jednoho z nich: „Byl to pro mě i mnoho mých kolegů obrovský šok. I po letech mám pocit, že přestože zvenku je budova hezká, rekonstrukce uvnitř postrádá smysl.“ Jenže to není úplně oprávněná výhrada. Nešlo o novou stavbu, ale rekonstrukci budovy, jejíž základní stavební dispozici nebylo možno změnit a bylo nutno ji respektovat. Dokumentovala svým prostorovým uspořádáním z přelomu 19. a 20. století dobové představy o postavení a funkci vysokých škol a charakteru a účelu výuky na nich.²²

Fakulta sociálních studií byla budována ‚zdola‘. Nezaložila se fakulta, pro kterou by se následně hledali učitelé, ale v permanentní diskusi, v níž se střídalo nadšení a pochybnosti, se vytvářel tým, který byl ochoten tuto fakultu založit a následně na ní učit a zkoumat. Dnes na toto zakladatelské období vzpomíná tehdy náš čerstvý absolvent a nastupující člen katedry, dnes už docent Csaba Szaló slovy: „Katedra v devadesátých letech byla dílnou, kde se spolupracovalo. Nebyla to ještě velká továrna, ale manufaktura, v níž se hodně improvizovalo, ale v níž panovaly sdílená identita, nadšení, touha dělat věci tak, jak

22 Budovy škol měly být stejně jako muzea či divadla chrámy národů, kultury či vzdělání. Všimněme si třeba budov muzeí z 19. století, které nejsou příliš blízké dnešním představám o prezentaci naučných expozic. I ony byly totiž koncipovány jako velkolepé chrámy reprezentující národní existenci. Abychom to pochopili, stačí se podívat na průčelí staré budovy Národního muzea na Václavském náměstí v Praze, postavené koncem 19. století, a projít si pompézní vstup do ní s jeho uměleckou výzdobou i její interiéry.

se „dělat mají“, a vztahy mistrů a učedníků, založené na neformální autoritě a vzájemném respektu...“ Jak se fakulta postupně počtem studujících i vyučujících a řešenými projekty rozrůstala, zakladatelský duch slábl (i když zcela nezmizel) a fakulta se transformovala v obvyklé akademické prostředí. Paradoxně to bylo podporováno nejen rozrůstajícím se počtem kateder a jejich členů a rostoucím počtem studujících a úkolů, ale i prostorem, který byl v nové budově k dispozici. Jeden z profesorů sociologie, působící na Univerzitě Karlově, tento proces charakterizoval metaforou: Gemeinschaft (pospolitost) nahradila Gessellschaft (společnost) [Tönnies 1887]. A tvrdil, že se tak stalo i na této univerzitě.

Ponechme vysvětlení Janu Sedláčkovi²³ v *Sociologické encyklopedii*. S rozlišením Gemeinschaft a Gessellschaft přišel Ferdinand Tönnies (1856–1936) v knize *Gemeinschaft und Gesellschaft*. Příslušníci pospolitosti (Gemeinschaft) jsou vzájemně spojeni, i když žijí v odloučení, příslušníci společnosti (Gessellschaft) zůstávají odloučení, i když žijí ve vzájemném styku. Vystupují jako vykonavatelé rolí rozlišených z hlediska určité jedné funkce.

Nikdy bych nevěřil, že i fyzický prostor – vymezení prostoru kateder a vzdálenosti mezi nimi – může nejen omezovat osobní kontakty, ale i komplikovat a měnit sociální vztahy. V provizorních prostorách Školy sociálních studií na filozofické fakultě (její těžiště bylo umístěno v budově na Gorkého ulici) nás nejen nebylo tak mnoho, abychom si vzájemně nepamatovali svá jména, příjmení, ale i tváře a návyky, ale též jsme se v tamějších stísněných prostorách neustále potkávali, prodírajíce se proudícími davy studujících na schodišti. A debatovali na něm a studujícím překáželi, ale také se tak stávali součástí jejich vnímání školy. Vtírá se analogie schodiště na Gorkého ulici s athénským *peripatos*, i když tak hlubokomyslné debaty se zde přece jen nevedly a výuka se odehrávala nikoliv na tomto schodišti, ale v učebnách. V prostorách nové fakulty jsme se s kolegy z jiných kateder setkávali méně. Slábnoucí synergie ovšem nebyla dána jen rozlehlostí budovy fakulty, ale i rostoucím množstvím kateder a členů kateder a potřebou jejich koncentrace na vlastní úkoly.

Fakulta se od svého založení deklaruje jakožto výzkumná fakulta. Proto se zde časem objevily *výzkumné instituce*, které vznikaly v souvislosti s realizovanými výzkumnými záměry. Ke katedře sociologie a katedře sociální politiky a sociální práce byl na čas přidružen Institut pro sociální otázky (2000–2005, spojený s výzkumným záměrem MA-MIET – Etnika, menšiny a marginalizované skupiny v ČR – vedl ho Tomáš Sirovátka). Později byl ke katedře sociologie přidružen také Institut pro výzkum reprodukce a integrace společnosti (2009–2015, spojený s výzkumným záměrem stejného jména, vedl ho Petr Mareš – tedy já). Po jeho rozpuštění, daném ukončením grantu, jímž byl financován, vznikl Institut populačních studií (2016–2020, vedl ho Ladislav Rabušic). K tomu

23 Sedláček patřil k zakládajícím členům katedry sociologie (rok 1966) na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Věnoval se především výuce dějin sociologie. Pro mě osobně byl zajímavý svou disertací (PhDr.) *Pojem inteligence v sociologii*. V roce 1981 se habilitoval spisem *Teoretická východiska Durkheimovy sociologie*.

je třeba dodat, že v roce 2001 Tomáš Sirovátka (kterému jsem přitom sekundoval) zde založil dodnes existující pobočku Výzkumného ústavu práce a sociálních věcí, zabývající se trhem práce, politikou zaměstnanosti, otázkami spojenými s nezaměstnaností, postavením vybraných sociálních skupin na trhu práce, vývojem nabídky či pracovní integrací cizinců na českém pracovním trhu.²⁴

K institucionalizaci patřilo i přejmenování ‚Sborníku prací Filozofické fakulty brněnské univerzity‘ (řada G) v roce 1994 na ‚Sociální studia‘ [Rabušic 1994]. Časopis má fakultní charakter, ale de facto je v gesci katedry sociologie jak personálně, tak i obsahově. Podle svých websites uveřejňuje také „sociologicky poučené a sociologicky relevantní příspěvky z jiných sociálněvědních a humanitních oborů (antropologie, etnologie, historie, filozofie, politologie...), je otevřený příspěvkům, které reflektují nově se vynořující a provokativní otázky substantivního, konceptuálního, teoretického nebo metodologického charakteru. Současně podporuje texty, které se soustřeďují na oblast střední Evropy, nebo napomáhají zprostředkovat most mezi děním v tomto regionu a mezinárodními odbornými debatami.“ Od roku 2004 jde o časopis indexovaný v mezinárodních databázích SCOPUS, ERIH PLUS a dalších. Dlouhá léta (2000–2011) byl šéfredaktorem časopisu ‚Sociální studia‘ a zasloužil se o jeho dobrou kvalitu i pověst můj kolega, docent Radim Marada. Dnes ho vede náš absolvent, docent Pavel Pospěch (habilitován v roce 2019).²⁵

Ivo Možný vtiskl fakultě charakter nejen fakulty výzkumné, ale i poskytující studujícími kvalitní studium. Bylo to provázáno jeho, v té době nevídanými, nároky na personál fakulty, akademický i úřednický. Jak často jsem slyšel na poradách vedení fakulty jeho „nevysvětľujte mi, proč to nejde udělat, ale najděte způsob, jak to udělat“, adresované nejen vedoucím kateder, ale hlavně pracovníkům děkanátu. Stejně jako nám, vedoucím kateder, říkal: „Nevykládejte mi, co potřebujete. Rozdělit mohu jen to, co mám, ne to, co potřebujete. Když to potřebujete, tak si na to vydělejte a nenatahujte ruku.“ Lámu si hlavu otázkou: Pokud existuje cimrmanovské ‚Sociologické nebe‘, zaujal v něm Ivo Možný po svém úmrtí nějakou významnou institucionální pozici (třeba členství v české komisi), nebo se po tomto nebi volně pohybuje, trousí ironické komentáře a inspiruje k tvůrčímu myšlení, ale i provokuje a jde všem na nervy, jako šel někdy i nám a našim absolventům a absolventkám, již se stali členy a členkami katedry v době, kdy se Možný na její půdě pohyboval již jako penzionovaný a svobodný volontér? Nevím, zda jde obě tyto role reálně sloučit, doufám ale, že v nebi snad ano, alespoň v tom sociologickém.

24 Byla zde realizována řada zajímavých výzkumů. Sám jsem v letech 2001–2008 v této pobočce na vedlejší úvazek pracoval (viz například [Mareš, Vyhlídal a Sirovátka 2001]; [Mareš 2004c]; [Mareš a Vyhlídal 2006]).

25 Disertační práce ‚Veřejný prostor a nákupní centra: studie o regulaci městského prostoru‘, habilitační spis ‚Uncivil groups and the regulation of public space‘.

5.51 Organizace bakalářského, magisterského a doktorského studia

„Vzdělání může být definováno jako společenská instituce, která umožňuje a podporuje nabytí dovedností, znalostí a rozšiřování obzorů jednotlivců.“

Giddens Anthony. 2013. *Sociologie*.
Praha: Argo, str. 761.

„Všechny rozdílné přístupy v sociologii si mají určitě navzájem co říci.“

Joas Hans a Wolfgang Knöbl. 2020. *Sociální teorie. Vybrané přednášky*.
Praha: Sociologické nakladatelství, str. 34.

Protože součástí naší snahy byla institucionalizace výuky sociologie, použil jsem zde citátu z Giddensovy knihy, koncipované jako učebnice sociologie. První otázka zněla: *Co budeme učit, respektive co by mělo věcně tvořit základ námi poskytovaného vzdělání*, druhá otázka: *Jak to budeme učit*. Vlastně jsme přitom museli reagovat i na to, že nebudeme ani tak vzdělávat ‚profesní‘ sociology, jako spíše vyučovat sociologii, jež by byla součástí kvalifikace těch, kdo se ve své většině budou zabývat společností a jejími problémy prakticky. Což si v té době vyžádala expanze tržního hospodářství a veřejné a politické sféry, zejména expanze nově budovaného sociálního státu.²⁶

Možná jsme se k tomu propracovávali postupně a nevím, jak jsme přitom byli úspěšní, ale snažili jsme se koncipovat výuku tak, aby nebyla jen sdělováním poznatků, ale i budováním a rozvojem vědění. Cílem naší snahy byl tak *„člověk, který je vybaven souborem všeobecných schopností, jenž mu dovolí v každé situaci si obstarat důležité informace a přijmout přiměřená rozhodnutí, ale určitým způsobem definované sociologické vzdělání“* [Liessmann 2015:38].

Poznatky nám říkají, co máme dělat či naopak nedělat, aby bylo naše jednání úspěšné. Vědění nám říká, kdy a jak se konkrétními poznatky řídit a kdy je ignorovat a proč tak činit, ba i proč jednat i podle jiných kritérií, než je kritérium efektivity – vždyť podle Maxe Webera vedle účelové čili instrumentální racionality,²⁷ v níž jde o uskutečňování cílů pomocí správné volby prostředků, existuje i hodnotová racionalita (z hlediska účelové racionality může být hodnotová racionalita iracionální, ale i vice versa – což začíná být mnohdy stále důležitější). Vědění představuje kontext, referenční rámec, v němž poznatky hledáme a v němž nabývají smysl. Dovoluje nám jednotlivosti logicky uspořádat a mění je z jednotlivých tvrzení na smysluplný celek, v němž se musí jednotlivosti objasňovat z celku a celek z jednotlivostí. Jak připomínal Peter Berger, *„sociální realita se rozkládá do mnoha významových vrstev a odhalení každé nové vrstvy mění vnímání celku“* [Berger 2003:29]; a dodávám, vice versa.

26 Úloha univerzit ve společnosti je dobově podmíněna, ale něco je v ní stabilní. Nejde jen o vědu a výzkum, o vzdělávání a šíření poznatků, ale i o udržování základních hodnot a o svobodu (snad ještě ano).

27 Nejčastěji chápána zjednodušeně jako poměr zisku a nákladů, respektive ztrát v ekonomickém smyslu slova.

Zní to vše pěkně a formulovala to různým způsobem již řada autorů, ale otázkou bylo a je, jak to konkrétně realizovat v organizaci studia na katedře. Co budeme učit? Ludwig Wittgenstein [2010:91] právem připomínal: „*Musíme se (tedy i někoho) něco naučit jako základ.*“ V našem případě to znamenalo nejprve tento základ vymezit, potom ho učit a nakonec jeho znalost vyžadovat a kontrolovat. Na první pohled je to jednoduché, ve skutečnosti to bylo velmi složité a řešilo se to po celou dobu mého pobytu na katedře a jistě se to (v což doufám) na ní řeší i dnes a bude se to (v což také doufám) řešit i zítra.

Co se týče odpovědi na otázku, *jak učit*, Ivo Možný předbíhal dobu v Česku jak formami organizace studia, které prosazoval, tak i prosazovanými způsoby výuky. Znal prostě standardy evropských univerzit a snažil se svou katedru a později fakultu těmito standardům přizpůsobit, jak jen to šlo a jak nejrychleji to šlo. Katedra zavedla mezi prvními kreditní systém, což vytvořilo spojitě nádoby kontaktních hodin a samostudia. S tím souvisela i tvorba sylabů předmětů. Z počátku šlo o poněkud chaotickou aktivitu, spíše komplikující studujícím situaci, časem se ovšem vše usadilo k jejich prospěchu. Byl propočítán „workload“ na četbu²⁸ a další aktivity a váha zátěže se přesunula z kontaktních hodin na samostudium, čímž se současně také změnil obsah a účel kontaktních hodin (ty tím vším nabyly na významu). Studium jsme ustavili jako pětileté a dělené, tři roky bakalářského a dva magisterského studia. Bylo nám jasné, že nemůžeme absolventům bakalářského studia bránit v postupu do magisterského studia ani ho podmiňovat úspěšnou přijímací zkouškou.

Zde mi dovoluji malou vsuvku. Co se týče způsobu výuky (ale i přijímacího řízení), museli jsme reagovat též na to, že potřebujeme nabírat větší počty studujících, než bylo dříve obvyklé (připomínám, že v šedesátých letech začala výuka sociologie na brněnské univerzitě přijetím osmi studujících, v roce 1969 nás bylo ke studiu sociologie přijato třicet osm), a to až na hranu našich kapacit. Nebylo to dáno jen poptávkou po sociologii ze strany absolventů středních škol (i když značný boom zájmu o studium sociálních věd zde v té době byl), ale i z ekonomického zájmu katedry. Peníze totiž tehdy šly primárně za studujícími, což mělo i nezamýšlený negativní důsledek. Motivovalo to všechny univerzity a vysoké školy k tomu, aby usilovaly nabrat co největší počet studentů, a navíc přitom jako houby po dešti rostly školy nové. Mnohé nevalné kvality, ale soutěžící o studující, a tak o peníze tím, že nabízely jednak téměř jisté přijetí, jednak snadné studium a téměř jistý diplom. Často se objevovaly na ‚venkově‘ a člověk si říkal, jak v takových místech mohou najít a udržet kvalitní vyučující při masivním ‚úniku mozků‘ z Brna do Prahy, z Čech do Evropy, z Evropy do Spojených států. Ujala se přitom i praxe ‚létajících (nejen) profesorů‘, poletujících po těchto školách, někdy hnízdili i na třech. Můžeme jim to mít za zlé, ale při jejich nedostatečném počtu a vysoké poptávce bylo někdy těžké odolat a někdy to přece jen bylo též ku prospěchu věci – postupně

28 To bylo otázkou balancování mezi tím, aby rozsah četby odpovídal vysokým nárokům, ale aby nepřekročil jistou zátěžovou hranici a nevedl naopak k rezignaci na četbu.

se tak etablovala sociologie i na univerzitách mimo Prahu, Brno či Olomouc, jako například v Hradci Králové, Plzni, Pardubicích, Ostravě, Opavě...²⁹

5.52 Výuka teorie a historie sociologického myšlení

„Žádná teorie není definitivní, ale každá teorie nám pomáhá vybírat a pořádat fakta.“

Popper Karl R. 1998. *Život je řešením problémů. O poznání, dějinách a politice.*

Praha: Mladá fronta, str. 148.

„Každé konečné tvrzení se musí nejen shodovat s daty, ale musí také nějak (pozitivně či negativně) brát v úvahu existující teorie.“

Mills Charles Wright. 2022. *Sociologická imaginace.*

Praha: Slon 2002, „Dodatek: intelektuální mistrovství“, str. 218–222.

Vlastně pro nás nebyl problém, ani tak co považovat za základ, ale jak ho konkretizovat a jak ho učit. Obrovským handicapem byl fakt, že jsme vše mohli stavět jen na základě toho, co jsme měli k dispozici jak ve své knihovně, tak i ve svých myslích a ve své orientaci. A nebylo toho mnoho. Bakalářské a magisterské studium sociologie jsme založili s důrazem na výuku *obecné sociologie* a seznámení studujících s významnými osobnostmi a paradigmaty sociologie. O budování výuky obecné sociologie a dějin sociologie se výborně a úspěšně starali zejména Radim Marada a Csaba Szaló a do svého odchodu z katedry také Jan Keller, Jaroslav Strítěcký a Hana Librová. Pozitivum působení všech vyjmenovaných spočívalo v tom, že neprezentovali studujícím pouhý přehled teorií a neukazovali jim jen, jakými otázkami a jakým způsobem se tyto teorie zabývaly, ale i to, co mají společného a v čem spočívají případné odlišnosti a kontroverze mezi nimi.

Potřeba znalosti jazyka sociologie již byla zmíněna. Znalost teorií je důležitá jak pro výklad ve společnosti existujících faktů, tak i pro empirickou práci. Pierre Bourdieu a Loïc Wacquant [1992] oprávněně konstatovali, že: *„Výzkum bez teorie je slepý, stejně jako teorie bez výzkumu je prázdná.“* Bez určité teorie, byť by byla jen hypotetická, nelze rozhodnout o tom, která z množství faktů/dat jsou relevantní. Bez ní ale také nevíme, co máme pozorovat,³⁰ jaké údaje/data máme sbírat (postupujeme-li deduktivně) a jak jim rozumět (pokud postupujeme induktivně). A nevíme ani, o čem získaná data vlastně vypovídají. Pro Poppera teorie *„představuje pokus o vysvětlení, jak řešit vědecký problém“* [Popper 1995b:79], a tak psal o *vysvětlovacím potenciálu* či *potenciální vysvětlovací mohutnosti teorií* [Popper 1998:36]. Vlastně tímto způsobem uvažoval i Ivo Možný,

29 Mnohdy poskytovali spíše oprávnění k akreditaci sociologie na těchto školách než její výuku. Sám jsem dostal a odmítl tři nabídky k zahrnutí ze spřátelené blízké ciziny. Jednu na plný úvazek a s dodatkem děkanky, která se v Brně se svou nabídkou objevila osobně: *„Pán profesor, a nemusíte k nám ani jezdit.“*

30 *„Jen teorie může rozhodnout o tom, co je pozorovatelné,“* tvrdil prý Albert Einstein (1879–1955) v korespondenci s Wernerem Karlem Heisenbergerem (1901–1976).

v roce 1991 postihl (popsal nebo vysvětlil?), za pomoci funkcionalistické teorie rodiny a teorie kapitálů Pierra Bourdieua, podstatný aspekt zhroutení režimu v Československu v roce 1989. Jak postřehl Milan Petrušek [2012a], podařilo se mu vyložit „mikrostrukturálně“ (na analýze sítě interpersonálních vztahů) makrostrukturální změnu ve společnosti.

Vysvětlovací potenciál či potenciální vysvětlovací mohutnosti teorií jsem se pokoušel studujícím demonstrovat na převyprávění povídky amerického humoristy O'Henryho (1862–1910) „*Handlíř z Blackjacku*“ [O'Henry 1972] do jazyka *teorie kapitálů*. I když ji Pierre Bourdieu formuloval až asi 70 let po smrti tohoto amerického spisovatele. Jednalo se přitom také o demonstraci překladu jazyka beletrie do jazyka sociologie. A její interpretaci jako ilustraci teorie kapitálů. O'Henry popsal, jak původně chudá rodina, žijící v horách izolovaně od nejbližších komunit, získala prodejem půdy (1) ekonomický kapitál, který jí umožnil přestěhování do malého městečka (horizontální mobilitu), ale sám, i když byl značný, jí zde nestačil k získání žádoucího sociálního statusu a prestiže (k vertikální mobilitě). Pokusila se ho investovat (transformace kapitálů, jak ji popisuje Bourdieu) do získání (2) individuálního sociálního kapitálu ve formě společenských styků, což měla podpořit snaha ženy o získání (3) kulturního kapitálu, personifikovaného ve změně jejího habitu (transformaci ekonomického v kulturní kapitál umožňující rodině získat kapitál sociální; změnit své sociální pole). Postupně se tak rodina snažila o *krystalizaci sociálního statusu* neboli o zvýšení jeho konzistence (viz Lenski [1954;1956]) – vyrovnání úrovně jednotlivých kapitálů. A když její snaha nebyla úspěšná, pokusila se získat (4) symbolický kapitál.³¹ Hmotný, rodinnou hrobku vážené rodiny na hřbitově, se jí sice koupit nepodařilo, ale od jejího posledního potomka koupila její nehmotný symbolický kapitál, krevní mstu – protože „*lepší lidi všude maj krevní mstu*“. Povídku si jistě s potěšením přečtete, konkrétní (empirické) reprezentace jednotlivých druhů kapitálu v ní lehce identifikujete a dozvíte se i brilantní pointu povídky, která se dá též sociologicky interpretovat – ač by to asi O'Henry viděl nerad a možná by o tom napsal novou ironickou povídku. Beletrie a sociologie mají v řadě případů mnoho společného. Mohu jen připomenout již citovaný výrok Petera Bergera, že: „*Dobrá sociologie je příbuzná dobrým románům*“ [Berger 2012:10–11], s dodatkem ‚a vice versa‘. Mnohdy mluví o témže, jen různými jazyky. A nejde o to, zda tak činí lépe román nebo sociologická studie, neboť většinou to nelze rozhodnout a vlastně rozhodovat o tom nemá velký smysl.

Vysvětlovací potenciál či *potenciální vysvětlovací mohutnost* teorií se může měnit a mění se tak, jak se mění sociální realita. Teorie ji mohou posilovat, ale i ztrácet a mohou se objevovat teorie, jejichž výklad je výstižnější. Příkladem mohou být změny sociální struktury společnosti či její sociální stratifikace (podobně jako instituce a jejich le-

31 Pierre Bourdieu považuje symbolický kapitál za *synonymum pro společenskou prestiž a schopnost rozeznat a uznat něco jako kapitál*, legitimizující vlastnictví a akumulaci všech ostatních kapitálů. Symbolický kapitál je výsledkem dlouhého procesu akumulace. Jak říká baronka Kratihájová v knize Gabriela Chevalliera [1934] ‚*Zvonokosy*‘ plebejskému zbohatlíkovi Bartoloměji Pěšinkovi, starostovi městečka a otci své snachy: „*Zkrátka zkusíme vám z ní udělat aspoň trochu slušnou imitaci urozené dámy. Několik století výchovy jí totiž vždycky bude chybět.*“

gitimizace, hodnoty...), změny povahy a charakteristik jejich jednotlivých segmentů (samy mohou měnit i své názvy), změny povahy rozdílů mezi nimi, hranic mezi nimi a současně jejich podíl v ní. Některé vlastnosti sociální struktury a její problémy, jako je existence nerovností mezi jedinci i kolektivitami (ať již mají jakoukoliv povahu a nazvete je jakkoliv), viditelně nebo skrytě přetrvávají, ale i ony mohou měnit svoji vnější podobu, svůj charakter a význam. Objevují se ovšem i nové formy nerovnosti. To silně oslabuje vysvětlovací mohutnost klasických stratifikačních schémat (Karl Marx, Max Weber a další, v empirické rovině například John Harry Goldthorpe [1980]) operující s koncepty tříd a sociálních vrstev založených na majetku a profesi. Vynořuje se tak i otázka, co je dnes vlastně sociální třída (jak ji definovat), a jaké sociální třídy lze tak v současné společnosti identifikovat, jaká je jejich povaha a jak jsou početné či jaké jsou jejich životní šance.

Teorie kapitálů tak může měnit i starší výkladová schémata sociální stratifikace. Mike Savage³² píše o ‚novém modelu sociálních tříd‘ [2013; 2016], založeném na teorii kapitálů Pierra Bourdieua, kde je postavení jedinců dáno kombinací všech tří Bourdieuem definovaných kapitálů – ekonomického, sociálního a kulturního. Ve vztahu k brněnské sociologii je docela zajímavé, že Inocenc Arnošt Bláha ve své knize *Sociologie sedláka a dělníka* [1937:6] zdůraznil nemožnost redukovat třídu na ekonomické podmínky. Měl bych dodat, že přesto ekonomický kapitál stále výrazně ovlivňuje i ostatní typy kapitálu a že nerovnosti v sociální stratifikaci přetrvávají, i když mění formu a intenzitu a i když prvky sociální stratifikace mění pojmenování (proletariát nebo prekariát?). Otázkou ale je, zda se mění sociální realita, nebo jen pohled na ni. A zda je nový pohled obrazem reality, jaká je, nebo jakou bychom ji chtěli vidět.

Nevyhýbali jsme se ani tomu, seznamovat studující s klasiky sociologie a s jejich díly, ani přesahům do jiných sociálněvědních a humanitních disciplín. Osobně jsem to považoval a stále považuji za důležité. Námitka, že nám minulost nemá co říct, je lichá. Ludwig Wittgenstein [1993:30] právem konstatoval, že: „*Díla velkých mistrů jsou slunce, která kolem nás vycházejí a zapadají. Doba každého díla, které teď zapadlo, zase přijde.*“ A Zygmunt Bauman později tvrdil obdobně, že: „*Velcí myslitelé musí na nějaký čas vypadnout z intelektuálního diskursu, ale pak se vracejí, znovu svěží, nanovo novátorští, s novými dary... Tak jak tomu bylo se Simmelem, který také dlouhá léta nefungoval...*“ [Bauman 2006:48].³³ Mezi námi, i když řečeno trochu nadneseně a účelově, co by byl sám Zygmunt Bauman bez Georga Simmela? A když už je to zde úplná smršť citací (důkaz pravdy odvoláním se na autority), dodal bych i konstatování, že: „*Číst klasika je jako podrobovat naši současnou kulturu psychoanalýze, najdeme tam stopy, vzpomínky, schéma-*

32 Mike Savage se svým týmem analyzoval data z ‚web survey‘ BBC z roku 2011 k otázkám sociální stratifikace, a to na souboru 161 tisíc respondentů (blíže Savage [2013; 2015; 2016]).

33 Petrušek [1997] o Simmelově stopě v současnosti podrobně a zasvěceně píše v doslovu k vydání jeho esejů [Simmel 1997]. Petruskovi je ostatně třeba přiznat historickou zásluhu o uvedení řady důležitých autorů do povědomí české sociologie, tak jako třeba Jiřímu Musilovi za uvedení Ernesta Gellnera.

ta, dávné scény... Četba klasiků je cesta ke kořenům“ [Eco 2008:323].³⁴ Mnohé z důležitých otázek (nejen) sociologie, které nás dnes trápí, jako jsou například konflikt mezi racionalitou a štěstím, mezi svobodou jedince a integritou komunity etc., jsou starého data, a čteme-li pozorně klasiky, pomáhají nám svými odpověďmi chápat je i v jejich dnešní podobě.

5.53 Problémy s filozofií

„Ústřední sociologický problém – tedy potřeba vysvětlit povahu sociálních jevů obecně – patří do filozofie.“

Winch Peter. 2004. *Idea sociální vědy a její vztah k filozofii*.
Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, str. 51.

„Není možné dělat dobře filozofii a ignorovat přitom společenské kořeny zkoumaných problémů, ani být dobrým sociologem, jestliže je tento osobou filozoficky hluchou.“

Bauman Zygmunt. 2006. *Humanitní vědec v postmoderním světě*.
Praha: Nadace Dagmar a Václava Havlových – VIZE 97, str. 68–69.

Již při prvních krocích při koncipování výuky a výzkumu se nám odkryl další z handicapů naše vlastního studia, o nichž jsem se nezmínil. Totiž, že nám nikdo nesdělil, že se jak ve svém všedním životě, ale zejména v sociologii neobejdeme bez ‚jakéhosi filozofického základu myšlení‘. Na první pohled ho v teoretické ani v empirické sociologii nepotřebujeme, ale není tomu tak. Když jsem náhodně v době svého studia narazil na tvrzení, že: „*The researcher is bound within a net of ontological and epistemological premises*“ (raději nepřekládám, v angličtině to zní sugestivněji) [Bateson 1972], nevěděl jsem si s ním moc rady. Teprve mnohem později jsem začal chápat význam rozhodnutí, jakou povahu má zkoumaná realita (spor ontologický) a jak ji poznávat (spor epistemologický), jaké metody při tom použít (spor metodologický) a jak se k tomuto poznání hodnotově vztahovat (spor axiologický). A jak jsem se v další své pedagogické praxi stále znovu a znovu přesvědčoval, pronásledovala ignorance tohoto konstatování i řadu studujících napříč generacemi. Narážel jsem dokonce na důsledky této ignorance i v některých mnou oponovaných disertacích.³⁵

Proč jsou ontologické a epistemologické předpoklady důležité pro sociologický výzkum? Protože určují volbu metodologie, a tak i konkrétních metod sběru a analýzy dat a interpretaci výsledků. Každá metodologie je spojena s určitou představou o povaze reality (ontologický předpoklad) a z ní plynoucí představou o tom, jak ji

34 V názvu své knihy [Eco 2018] odkazuje na Bernarda z Chartres (12. století): „*Jsmo jako trpaslíci na ramenou obrů. Náš pohled může obsáhnout více a vidí dále než jejich. Ovšem ne proto, že by náš zrak byl pronikavější nebo naše výška větší, nýbrž proto, že nás nese a vyzvedává mohutná postava obrů*“ [Le Goff 2005b:244].

35 Díky výuce sociologické teorie kolegy Szaló a Maradou, nikoliv v disertacích na naší katedře.

poznávat (epistemologický předpoklad). Tyto představy ovlivňují na počátku volbu výzkumných otázek a na konci i interpretaci poznatků výzkumem získaných. Často jsem se při posuzování diplomových prací, někdy i disertací setkával s tím, že jim nebylo co vytknout, jak v nich byla použita zvolená metodologie techniky sběru a analýzy dat pro daná zjištění, ale že její autor či autor/ka měl/a problém s pochopením toho, jaká zjištění tak byla získána a co tato zjištění vlastně znamenají, o čem a o kom vypovídají a do jaké míry je lze zobecnit (k otázce zobecnění se ještě dostaneme).

a) Ontologický spor je sporem o povahu světa. V nejobecnější podobě jde o to, *proč svět existuje – proč je něco spíše než nic? Méně obecně jak, v jaké formě svět existuje? Existují věci v něm nezávisle na našem vnímání, nebo ne?* Jde o spor známý především jako spor *objektivistů a konstruktivistů*.

Objektivismus v názírání na společnost reprezentuje Durkheim, podle kterého „*první a nejzákladnější pravidlo je, pokládat společenské jevy za věci... společenským jevem je druh jednání, schopný vnějšího tlaku na jedince, nebo mající svůj vlastní život nezávislý na svých individuálních projevech... předmětem sociální vědy jsou sociální fakta jako věci reálně existující mimo jedince a mající na něj utlačivý vliv*“ [Durkheim 1926:46–47]. Svět tedy tvoří reálně existující struktury, nezávislé na vědomí lidí i na jejich snaze poznat je a porozumět jim. Přesto, nebo právě proto jsou tyto struktury poznatelné. Konstruktivismus reprezentovaný Alfredem Schutzem vychází z toho, že o tom, co považujeme za realitu, rozhodují často námi používaná konceptuální schémata. Realita je vytvářena aktéry v jejich každodenní interakci a komunikaci, a to významy, které vkládají do své situace. Nejde jen o to, že lidé žijící v různých konceptuálních schématech o světě jinak přemýšlejí, ale též o to, že v odlišných světech žijí. Lidé se chovají nikoliv podle toho, jaká jejich situace je, ale podle toho, jak své situaci rozumějí, tedy jak ji ‚definují‘ (jaké významy do ní vkládají), bez ohledu na to, jaká ‚objektivně‘ je. Věci nejsou vnější skutečností, ale existují v představách lidí o nich a v jejich reakcích na ně. Koresponduje to s Thomasovým teorémem: „*Není důležité, zda interpretace situace jedincem je či není správná. Jestliže jedinec definuje situaci jako reálnou, ve svých důsledcích skutečně reálnou je*“ [Thomas and Thomas 1928:572]. „*Ústřední myšlenkou se zdá být posun od struktury či funkce k významu. Ten posun byl odůvodněn jak metodologickými, tak politickými úvahami a obojí druh byl, jak se zdá, úzce propojen*“ [Gellner 2003:211].

Příkladem nerespektování rozdílnosti ontologického předpokladu bývá použití *grounded theory* – jedné z metod v kvalitativním výzkumu tak, že zjištěné poznatky jsou chápány jako realita (‚jak to skutečně je‘), zatímco se jedná o konstrukty (‚jak si zkoumaní aktéři myslí, že to je‘). *Soukromé teorie* zkoumaných aktérů (konstrukce reality aktéry) jsou chápány jako *teorie obecně platné* (obraz reality zachycující objektivně existující povahu, vývoj a zákonitosti, jak si to představuje korespondenční teorie pravdy). Obojí, poznání ‚objektivní‘ reality i poznání její ‚konstrukce aktéry‘, jsou sa-

možřejmě hodny pozornosti.³⁶ Leccos je sociálním konstruktem, ale ne vše. Lidé podle svých konstrukcí (soukromých teorií) jednají – ale je třeba mezi realitou a konstrukcí reality rozlišovat.

b) Epistemologický spor je sporem o způsob poznávání světa. *Jak můžeme vůbec něco vědět? Jaká je povaha a jaké jsou meze našeho poznání? Jaké otázky si lze klást? Odkud a jak získáváme vědění, co jsou fakta? Mohou nás k vědění dovést jen naše smysly (empiricismus), nebo jen pouhé přemýšlení (racionalismus)? Existují pravidla, podle nichž můžeme dělat závazné závěry a zobecnit je? Co je pravdivé poznání? Jde zejména o spor realistů (pozitivistů) a interpretativistů.*

Realisté (epistemologie korespondující s ontologickým objektivismem) předpokládají, že vlastnosti věcí či vztahy mezi nimi jsou reálně existující, z čehož plyne důvěra v to, že při dodržování vědecké metody dospějeme k poznání světa, *jak objektivně existuje*. Ve všech svých formách představuje realismus snahu *poznat a vysvětlit svět pomocí univerzálních, obecných zákonů, kulturních norem a vzorců chování neboli pomocí opakovaných souvislostí mezi jevy (nomologismus)*, což umožňuje realitu predikovat a kontrolovat. Z hlediska realismu je poznání pravdivé či nepravdivé podle toho, *„jak věci ve světě jsou“* bez ohledu na to, zda je poznáváme nebo ne (*korespondenční teorie pravdy*).³⁷ Z řečeného plyne i preference *kvantitativní metodologie a statistické inference (generalizace)*, a tedy i *standardizovaného pozorování* a experimentu, tedy experimentu v nejširším smyslu slova. Základním problémem tohoto epistemologického stanoviska je *„jak generovat validní a reliabilní data, nezávislá na uspořádání výzkumu“*. Podle interpretativistů (epistemologie korespondující s ontologickým konstruktivismem) neusilujeme ani tak o explanaci, jako o popis a interpretaci.³⁸ Cílem je identifikovat významy, jež má realita pro aktéry (jež do ní vkládají), a dát je do souvislosti s jejich jednáním. Základním problémem tohoto stanoviska je, *„jak zobecňovat získané poznatky“*. Interpretativismus preferuje kvalitativní metodologii, umožňující jen teoretické neboli analytické generalizace a generalizaci přenosem z případu na případ (case-to-case transfer generalizaci).

36 Nelze si v tomto ohledu nepovšimnout tvrzení Petera Bergera a Thomase Luckmanna, že *„ústřední otázka sociologie vědění může být formulována takto: Jak je možné, že subjektivní významy se stávají objektivními skutečnostmi“* [Berger a Luckmann 1999:24].

37 *„Teorie nebo věta je pravdivá, jestliže se stav věcí popsaný shoduje se skutečností!“* (koresponduje s ní – viz korespondenční teorie pravdy) [Popper 1995:13].

38 *„Člověk je zvíře, zavěšené do pavučiny významů, jež si samu upředlo, považují kulturu za tyto pavučiny a její analýzu nikoliv za vědu, pátrající po zákonu, ale za vědu interpretativní pátrající po významu“* [Geertz 2000:15]. Abychom mohli porozumět jednání aktérů v určité situaci, musíme znát i význam, jaký v daném okamžiku pro ně má a jak jej definují, respektive i interpretují.

5.54 Výuka metodologie

„Společenský výzkum jakéhokoli druhu je řízen myšlenkou a fakty je jen usměrňován.“

Mills Charles W. 2002. *Sociologická imaginace*.
Praha: Mladá fronta, str. 80.

„Fakta se konstituují pro poznání vždy v nějaké myšlenkové a životní souvislosti. To, že se dají uchopit a formulovat, implikuje již pojmový aparát... Táž zkušenostní látka se zařazuje do různých myšlenkových systémů a také kategoriálně se často zpracovává různě.“

Mannheim Karl. 1991. *Ideologie a utopie*.
Bratislava: Archa, str. 147 (1929. *Ideologie und Utopie*).

Výuka teorií, sociologického myšlení a jeho historie byla kombinována s výukou metodologie koncipované jako kombinace jednoduchého úvodu do filozofie vědy a konkrétních metod a technik sběru a analýzy dat – v prvním kroku dat kvantitativních za pomoci statistiky.³⁹ To se postupně měnilo. Vedle ontologického a epistemologického sporu existuje i spor metodologický, který je sporem o povahu konkrétních metod poznávání reality. V sociálních vědách existuje v nejobecnější a nejznámější podobě sporu mezi *kvantitativní* a *kvalitativní metodologií*. První z nich je vázána spíše na objektivistickou ontologii a epistemologické stanovisko *realistů*, druhá na konstruktivistickou ontologii a interpretativistickou epistemologii a na epistemologické stanovisko *interpretativistů* (rozdílu obou metodologií byla již věnována pozornost, ale ještě se k nim vrátíme). Úvod studujících do metodologie byl veden podobně jako jejich úvod do sociologické teorie. Nešlo jen o seznamování studujících s konkrétními metodami a technikami sběru a analýzy dat, ale i o jejich seznamování se základy *obecné metodologie* i s odkazy na filozofii vědy.

V pohledu na metodu je na jedné straně zdůrazňována formalizace postupu akceptovanými ‚vědeckými‘ způsoby získávání informací a řešení problémů jako záruka systematičnosti, exaktnosti a ověřitelnosti získávaných informací. Na druhé straně se akcentuje heuristická funkce metody, objevitelský charakter spojený s jistou improvizací (pochybuje se o existenci opakovatelných ‚vědeckých‘ metod a klade se důraz na intuitivní tvůrčí myšlení spjaté s určitou osobností). Osobně ovšem souhlasím spíše s konstatováním, že „Poznatky nejsou výsledkem atomizované zkušenosti jedinců, ale produktem aktivit řízených sociálními a veřejnými pravidly.“ A že „každé testování, každé potvrzování nebo vyvracení hypotézy se už odehrává v rámci nějakého systému“ [Wittgenstein 2011:32]. A ani nejlepší znalost konkrétní metody (která je ovšem jinak *conditio sine qua non* úspěchu každého výzkumu!) není nic platná bez znalosti teorie a jazyka

39 Opět připomínám, jak neocenitelné se v této etapě ukázaly semináře sekce metodologie Sociologické společnosti, pořádané docentem Janem Řehákem za přispění dnešního profesora na Univerzitě Karlově Hynka Jeřábka v osmdesátých letech!

dané vědy a obecné metodologie věd. Nedostatečný vhléd do nich může vést k omylům při získávání poznatků, při jejich interpretaci i zobecnění.

Cílem výuky metodologie bylo orientovat studující v generování a ověřování vědeckých poznatků (a v problémech, které je doprovázejí) a seznámit je se základními pravidly, jimiž se tyto postupy řídí. A naučit je napsat výzkumný projekt, což stále zůstává častým kamenem úrazu – zmatku a selhání při realizaci výzkumu nebo při zacházení s výzkumem získanými poznatky. Od toho všeho se odvinula výuka jednotlivých konkrétních technik sběru a analýzy dat.

Logicky jsme přitom nejprve, což bylo dáno brněnskou tradicí i naším školením v době našeho studia, budovali výuku kvantitativní metodologie a výuku statistického zpracování hromadných dat. V prvních letech byla výuka metodologie doménou působnosti kolegy Ladislava Rabušice a mé osoby, později výuku výběrových šetření převzal Aleš Burjanek a nám zůstala výuka statistického zpracování hromadných dat (i zde nás časem vystřídal již náš absolvent, Petr Fučík). Začátky byly krušné. Byl nedostatek vhodné studijní literatury, ale něco začalo vycházet i v českých překladech, něco jsme vozili ze svých zahraničních pobytů a něco pořizovali z grantů, podporujících naše výzkumy.⁴⁰ A novum pro nás v roce 1990 nebyl jen (na katedře jediný) osobní počítač. Příznám se, alespoň za svou osobu, že totéž se mohlo v té době říct o statistickém zpracování hromadných dat, respektive o statistice. Potřebné znalosti o ní jsme měli pouze základní a pokroku v její znalosti jsme dosahovali studiem ‚helpů‘, používaného softwaru SPSS neboli Statistical Package for the Social Sciences. Naštěstí se nám rychle dostaly do rukou i výborné příručky sepsané pro jeho použití, obsahující základní informace o jednotlivých statistických procedurách [Norusis 1991; 1992; 1993; 1998]. A postupně jsme tak nejen v obsluze softwaru, ale i ve statistice získávali stále větší kompetenci. Nakonec jsme mohli, s nepřehlédnutelným přispěním mladšího kolegy Petra Soukupa z Univerzity Karlovy v Praze, v roce 2015 vydat recenzenty i čtenáři příznivě přijatou učebnici zpracování hromadných dat v sociálních vědách [Mareš, Rabušic a Soukup 2015]. V roce 2019 pak vyšlo její druhé, doplněné vydání a na trhu je již pozměněné vydání třetí [Soukup, Rabušic a Mareš 2023].

Celkem se nám výuka dařila. Přesto, že část studujících, která přicházela na sociologii v bláhové naději, že se zde konečně zbaví matematiky a bude jen o všem vyprávět (někteří dokonce i s nadějí, že se k tomu nebudou ani muset učit jazyk sociologie, neboť přece nejde o medicínu bazírující v anatomii na pojmenování množství částí lidského těla), nás oba, vyučující tento předmět, upřímně nenáviděla. Zejména první ročníky našich absolventů po roce 1990 však tím získaly kompetitivní výhodu na trhu práce,

40 V první vlně výuky jsme používali zejména učebnici, kterou napsal Earl Babbie a která vyšla poprvé v roce 1975 a pak následovala řada dalších vydání. To poslední je snad již patnácté, což je samo o sobě signálem její kvality. K ní se připojila postupně řada dalších skvělých kvalitních učebnic metodologie (které jsme systematicky nakupovali pro fakultní knihovnu) i knih pojednávajících o jednotlivých technikách sběru a analýzy dat.

než náš náskok v tomto ohledu některé z konkurenčních škol vyrovnaly. Na tom se již podíleli i naši absolventi, kteří dnes na nich úspěšně působí, jako třeba v případě Univerzity Palackého v Olomouci její docenti Dan Ryšavý a Daniel Topinka. Postupně jsme své přednášky o statistickém zpracování hromadných dat a cvičení rozvíjeli, propracovávali a ty sofistikovanější statistické procedury zahrnuli i do curricula magisterského studia, kde nás později nahradili náš absolvent (dnes profesor) Tomáš Katrňák a po svém příchodu v roce 2010 i Martin Kreidl, absolvent Univerzity Karlovy v Praze (dnes profesor).

Musím zdůraznit, že i když jsem se na kvantitativní metodologii začal postupně dívat kriticky, své kouzlo pro mě nikdy neztratila. Má v empirické sociologii své nezastupitelné místo, ale má i své limity. Miloslav Petrusek měl pravdu, když konstatoval, že „*jsou ontologicky dány tím, že to, co je nepočitatelné, do ní prostě nevstupuje*“ [Petrusek 1993:34], že „*pojedenání o vztahu dvou proměnných ještě není sociologií*“ nebo že „*nás kvantitativní metodologie svádí k víře, že důležité je to, co je nejpočetnější*“, neboli k přesvědčení, že čím je jev četnější, tím je významnější, i když to nemusí být pravda (mentalita modernity – věříme číslům, i když často nevíme, co skutečně vyjadřují).⁴¹ Přehnaná důvěra k síle vypočítaných vztahů a pokusení kauzálně uvažovat, což „*je svůdné v tom, že člověka vede k tomu, aby řekl: ‚Přirozeně, tak se to muselo stát‘; zatímco by měl mít na paměti, že se to mohlo stát tak i jakkoli jinak*“ [Wittgenstein 1993:60] – neexistuje jediná minulost ani jediná budoucnost. Odkázal bych zde na úvodní kapitoly naší knihy o statistické analýze, kde konstatujeme, že jednou z běžných chyb je přesvědčení, že „*zjištěná míra asociace nebo korelace mezi dvěma proměnnými postačuje k vysvětlení zkoumaného jevu... míry asociace nemohou přinést odpověď na otázku ‚proč‘, neboť otázka ‚proč‘ se ptá na příčiny. Asociace vyjadřuje pouze stochastickou (pravděpodobnostní) souvislost, nikoliv však souvislost příčinnou*“ [Soukup, Rabušic a Mareš 2023:23 a 26]. Zjištěná míra asociace nebo korelace tak pro vysvětlení není postačující.

I tvůrci modelů mezigenerační stratifikační mobility v polovině dvacátého století, jak o nich psal např. Matějů [2005], kteří v nich pracovali jen s několika málo faktory, jež měly ovlivňovat sociální vertikální mobilitu jedinců (vzdělání a zaměstnanecký status otce, dosažené vzdělání jedince a jeho první zaměstnanecký status, rozšířeně i vzdělanostní aspirace jedince a jeho rodiny...), si byli vědomi vlivu (potenciálně i velmi významného) faktorů, které do modelu nebyly zahrnuty, ale uvažovalo se o nich jako o vlivu významného sociálního okolí. Ostatně svět je též plný falešných korelací (ba i falešných nekorelací) a situací, kdy je nutné příčiny zřetězit nebo kdy lze příčinu a důsledek zaměnit. Například: Jsou lidé tlustí, protože vysedávají u televize, nebo vysedávají u televize, protože jsou tlustí? Nebo obojí je dáno jejich životosprávou a životním stylem, charakteristic-

41 Snad si tato konstatování v rozhovorech s ním pamatuji dobře a moje parafráze jsou přesné. Je to jen ilustrativní perlička svědčící o tom, že pluralita těchto epistemologických postojů se v české sociologii objevuje již u Masaryka, podle kterého se „*mnohé jevy vymykají kvantifikaci a že sociologii nelze stavět pouze na statistickém pozorování*“ [Masaryk 1901:663] (všimněte si obojakého pouze).

kými pro určité společenské vrstvy?⁴² V nejjednodušší formě si o problémech vztahové analýzy lze přečíst v Dismanově knize *„Jak se vyrábí sociologická znalost“* [Disman 2002].

Co se týče kvalitativní metodologie, byl naším handicapem fakt, že v době studia jsme s ní nebyli seznámeni. Osobně jsem objevoval její možnosti v letech, kdy jsem se ve Zlíně připlerl do týmu porodníků a neonatologů. Zkušenosti zpochybnily mou původní jednostrannou orientaci na kvantitativní metodologii. Paradoxně se tak stalo v týmu, jehož klasické přírodovědecké školení mu velelo řídit se požadavkem Galilea Galileiho (1564–1642) „měřit vše měřitelné, neměřitelné učinit měřitelným“, a proto přistupoval ke kvalitativním metodám více než s nedůvěrou. Již tehdy jsem si uvědomoval, že existuje i leccos, co prostě měřitelné není a měřitelným to ani učinit nelze, nebo je to nepočtené, a přesto významné. Albert Camus má ve své knize *„První člověk“* [Camus 1995:135] pasáž, v níž popisuje dialog se svým učitelem na obecné škole: „Při jiné příležitosti, když byl dotázán na vyznání, odpověděl ‚katolík‘. Na otázku, zda se chce nechat zapsat do hodin náboženství, si vzpomněl na babiččiny obavy a odpověděl, že ne. ‚Zkrátka a dobře,‘ řekl repetitor, který rád špičkoval, ‚jste katolík, ale nikoli praktikující.‘ Jaques mu nemohl vysvětlovat, jak to u nich chodí ani jakým prazvláštním způsobem se jeho rodina staví k náboženství.“ Jeho učitel se snaží zařadit Alberta do nějaké kategorie, vymezené ve vztahu k náboženské víře.⁴³ Albert se tomu, aby byla složitá povaha víry v jeho rodině odbyta takovýmto zobecněním, které nevysvětluje komplikovaný význam, jež víra pro jeho rodinu má, vzpírá.

Stejně jako kvantitativní metodologie má i ta kvalitativní jak své přednosti, tak i své limity. O tom, že zjištěné poznatky jsou chápány jako realita („jak to skutečně je“), zatímco se jedná o konstrukty („jak si zkoumaní aktéři myslí, že to je“), jsem se již zmínil. Potíže bývají i s neoprávněným zobecněním výsledků (kvalitativní metody umožňují jen analytické/teoretické generalizace či generalizace case to case). Podobně, formálně, bývají potíže i s prezentací výsledků. Mnohé diplomové, ale i některé disertační práce založené na kvalitativní metodologii, které mi prošly rukama, byly kolážemi výroků vytržených z vedených interview, aniž bylo jasné, koho či co reprezentují. Zřejmé ale bylo, že byly vybírány tak, aby potvrdovaly tvrzení autora či autorky, aniž bylo jasné, zda je nebo není jejich použití k tomuto účelu korektní.

Postupně jsem začal s výukou základů kvalitativní metodologie i některých vybraných technik sběru a analýzy kvalitativních dat. V této souvislosti se nemohu nezmínit o dlouholetém velkém přínosu (v letech 2005–2014) kolegy docenta Zdeňka Konopáska (nejen sociologa, ale i svérázného hudebníka) pro výuku kvalitativní metodologie na naší katedře (učil zde i sociologii vědy). Působí jinak jako sociolog vědy v Centru pro teoretická studia Univerzity Karlovy a Akademie věd České republiky v Praze a je též dlouholetou duší časopisu *Biograf*, který se věnuje kvalitativní metodologii a vý-

42 Vždy je jednodušší odpověď na to, jak to v realitě je, než odpověď na otázku, proč tomu tak je.

43 Kvantitativní sociologie se, ve smyslu již zmíněného požadavku, snaží neměřitelné učinit měřitelným v procesu operacionalizace. A jsme u validity. Měříme to, co měřit chceme?

sledkům její aplikace.⁴⁴ Později se kvalitativní metodologii na katedře – jak její výuce, tak jejímu využití ve vlastních výzkumech – úspěšně věnovaly naše absolventky v nově založených oborech gender studies a sociální antropologie. Použití kvalitativní metodologie bylo základem úspěchu řady jejich zajímavých publikací. Což ovšem již není věc mé paměti a mých vzpomínek. Zájem o kvalitativní sociologii mi také odkryl význam etické stránky sociologického výzkumu, což je pro ni silnější téma než pro metodologii kvantitativní. Obávám se, že etické problematice výuka sociologie nevěnuje dostatečnou pozornost, a když ano, soustřeďuje svou pozornost spíše jen na takové problémy, jako je plagiátorství či zkreslování výsledků výzkumu.

Které metodologii dát přednost? Zjednodušeně řečeno jsou obě metodologie schopné vyjádřit skutečnost, jen to každá dělá svým způsobem a – což je cenné – s různými výsledky... Každá z těchto dvou metodologií odkrývá jednu tvář reality, zatímco ta druhá jí zůstává skryta. Kvalitativní metodologie mi například u žen odhalila, jak silné spojení je v jejich vědomí mezi zrozením života a smrtí. Ne ve smyslu vnímání ohrožení smrtí jich samotných či jejich dítěte, ale v metafyzickém smyslu slova. V rozhovorech opakovaně a intenzivně zaznívalo „*V mateřství jde o to předat život dále.*“ Narození stejně jako smrt pro ně představovalo „*spojení člověka s neznámem, překročení hranic jejich existence*“ (nerozvádím zde mnohá, a třeba i rozporná možná vysvětlení této skutečnosti). Dítě pro ně bylo něco, co po nich zůstane, spojujíc je současně s minulostí i budoucností. Což se objevovalo v řadě rozhovorů, bez ohledu na vzdělání či věk žen (pokud se jednalo o prvorodičky, toto téma v rozhovorech s nimi s rostoucím věkem rezonovalo silněji a silněji).

5.55 Tematická struktura výuky

„*Nápad? To je pro spisovatele největší vzácnost!*“

Jakub Arbes (1840–1914) v knize Langer František. 1971. *Byli a bylo*.
Praha: Československý spisovatel, str. 21.

Po pravdě řečeno, struktura výuky tematicky zaměřených předmětů nebyla výsledkem jen určitého nápadu. Není v silách žádné školy vyučovat všechna témata, která jsou nebo měla by být pro sociologii zajímavá. Není ostatně potřebné, abychom se o to pokoušeli. Tematická struktura výuky je dána kombinací zájmu společnosti a učitelů (i jejich schopností), obojí může mít různou motivaci a různý smysl. Vzpomínám si na konstatování Miloslava Petruska, že i zde jde hlavně o výuku sociologického myšlení (a to lze ‚sociologii‘ naučit i v tematickém předmětu, věnovaném ‚sociologii módy‘). Když se to naučíte, je na vás, abyste si poradili s jakýmkoliv tématem, aniž vás s ním v průběhu

44 Zůstala zde po něm důležitá stopa. Jak uvádí na své webové stránce, stále ještě s katedrou spolupracuje, i když jen vedením doktorských prací. I tuto jeho činnost si pamatuji z doby, kdy jsme se na půdě katedry potkávali. Oceňoval jsem na něm to, že si tak vlastně myšlenkově budoval ‚vlastní školu‘.

studia seznámili. Co se týče struktury výuky témat na brněnské katedře po roce 1989, snad jen krátký výčet.

Jednalo se o blok věnovaný sociologii kultury a sociologii vědění, problematice generací a kolektivní paměti, globalizaci a konzumní kultuře, sociální konstrukci identity (Csaba Szaló, Radim Marada, později i náš absolvent a dnes docent Dino Numerato⁴⁵) či náboženství a sekularizaci (náš absolvent a dnes docent Roman Vido⁴⁶), blok obsahující demografii a různé populační studie, včetně otázek reprodukčních strategií a reprodukčního chování či stárnutí populace (Ladislav Rabušic), blok sociologie rodiny a příbuzné tematiky (Ivo Možný, v této době se určitým tématům věnuje i profesor Martin Kreidl), blok systémové teorie společnosti, sociální stratifikace a nerovnosti (té se po svém nástupu na katedru věnoval zejména Tomáš Katrňák – má k tomuto tématu vydány zajímavé monografie; též se mu věnuje i profesor Martin Kreidl). Také se jednalo o blok věnovaný městu, urbanistice, bytové politice a bydlení (Aleš Burjanek i naše absolventka docentka Slavomíra Ferenčuhová).⁴⁷ Později i o blok věnovaný migraci (v počátcích náš absolvent a dnes docent Michal Vašečka, který odešel do Bratislavy), zájem o ní v době, kdy tento text píšu, na katedře silně rezonuje. Burjanek spolu s Ladislavem Rabušicem zajišťovali také výuku ‚Demografie‘. Objevoval se zde opět i Jaroslav Strítecký (s přednáškami ‚Romantika a její dědicové‘ či ‚Sociologie a etika‘).

Já osobně jsem se věnoval hlavně výuce vybraných sociálních problémů s vazbou na sociální politiku a sociální práci v magisterském studijním programu. Nejprve jsem se zabýval nezaměstnaností, následně nerovnostmi a chudobou a pak marginalizovanými skupinami a sociální exkluzí, včetně jejich prostorových forem, či souvislostmi nerovnosti a sociální exkluze. V případě tématu prostorových forem a souvislostí nerovnosti či sociální exkluze (viz segregace, ghetta, gated communities, enklávy etc.) jsem svůj zájem sdílel s Alešem Burjankem, který ho promítl do předmětů ‚Sociologie města‘ a ‚Sociologie bydlení‘. Návazně jsem vedl i předměty vztahující se k *sociální reprodukci*, *sociální kohezi* a *integraci*, které souvisejí se sociálními problémy. Blíže se o tom zmíním v pasáži věnované výzkumným projektům na katedře.

5.56 Doktorské studium

Náročnost organizace bakalářského a magisterského studia nás v počátečních letech donutila ponechat doktorské studium jisté živelnosti, ačkoliv jsme se chtěli profilovat spíše jako katedra dávající důraz na vzdělávání vědeckých pracovníků než na produkci bakalářů. Dynamiku dostalo budování doktorského studia zejména po ustavení fakulty sociálních studií, kdy byly též podniknuty první kroky vedoucí k nastolení jistého

45 Působící momentálně na katedře sociologie na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy.

46 Od ledna 2021 vedoucí katedry sociologie na Filozofické fakultě Ostravské univerzity.

47 Působící momentálně na Sociologickém ústavu Akademie věd ČR (Lokální a regionální studia).

řádu a pravidel v něm. Co se týče mé osoby, byl jsem od počátku členem ‚oborové rady doktorského studia sociologie‘, v letech 2001–2011 pak jejím předsedou. Osobně mi u doktorského studia sociologie vždy vadilo, že v přijímacím řízení šlo spíše o jakési ‚laissez faire‘, kdy v přijímací komisi převažovala kolektivní snaha předkládaný projekt posuzovat spíše podle jeho zajímavosti a předpokládané pravděpodobnosti, že ho předkladatel/ka úspěšně dokončí, než podle posouzení jeho přínosu pro sociologii. Nevím, který z přístupů je lepší, to je do značné míry věcí názoru, všechny mají své klady i záporny.⁴⁸ Problematičtější ale asi bylo, že jsme se málo snažili přitahovat zájemce o doktorské studium k vlastním projektům. Nezamýšleným důsledkem bylo, že někteří škoolitelé a školitelky úpěli pod počtem vedených disertací – klobouk dolů, že poměrně velké počty disertací dovedli i tak k úspěšné obhajobě; přesto bylo nedokončených disertací pozhňaně. Nikdo z nás ale nevytvořil svou školu a nevytvořilo se ani nic jako ‚nová brněnská škola‘. Jestli je to špatné nebo dobré, ale také nevím. K určité, volné koordinaci disertačních prací s výzkumným úsilím katedry došlo po založení *Institutu pro výzkum reprodukce a integrace společnosti*. Počet těch, kdo doktorské studium na katedře sociologie úspěšně absolvovali, časem rostl a rostla i jejich odborná kvalita. Mnoho z nich dnes působí na řadě kateder univerzit či na výzkumných pracovištích jak v České republice, tak i v zahraničí.

5.57 Co bylo mým oblíbeným předmětem

„S městy je to jako se sny: o všem představitelném se může snít, ale i nejneočekávanější sen je hádankou, která skrývá touhu, anebo její rub, strach. Města jsou vystavěna z tužeb a strachů, i když je jejich smysl skrytý, jejich pravidla absurdní, perspektivy klamně a každá věc v sobě ukrývá jinou...“

Calvino Italo. 2007. *Neviditelná města*.
Praha: Dokořán, str. 30.

Co jsem měl rád, byl mnou v roce 2019 opakovaně vyučovaný předmět ‚Zlín, modelové město modernity‘ [viz také Mareš 2013]. Italo Calvino, italský spisovatel, ve své útlé knížce *Neviditelná města* napsal: *„Ve městě neobdivuješ sedm nebo sedmdesát sedm divů, ale odpověď, kterou dává na tvou otázku“* [Calvino 2007:30]. A Zlín je zcela určitě městem, které sociologovi může dávat odpovědi na jeho otázky, ale stejně tak mu může otázky klást. Jaký přínos může mít pro výuku sociologie poznávání Zlína, který bratři Baťové vybudovali v první polovině minulého století a jenž je již minulostí? Třeba ten, že se zde dal vysvětlit koncept ‚ideálního typu‘ Maxe Webera. O baťovském Zlíně hovořit jako

48 I hodnocení na základě předpokládaného přínosu může být problematické, možná bychom při uplatňování tohoto kritéria odmítli i Georga Simmela s prací na ‚nedůležité téma‘ (o nudě, dobrodružství, diskretnosti, módě, studu...) a teprve po letech bychom zjistili, jak jsme se při posuzování mylili.

o *industriálním* (hromadná výroba), *firemním* (postavila je, plně je ovládala a jeho obyvatele podrobila striktní sociální kontrole firma Baťa), *lineárním, zahradním* (spojujícím výhody městského a venkovského prostředí, jak si to na přelomu 19. a 20. století představoval Ebenezer Howard), *funkcionalistickém* (zónovaném podle základních funkcí: bydlet, pracovat, rekreovat se po práci a pohybovat se, jak to formulovala v roce 1933 Athénská charta).⁴⁹

Historie vzniku a růstu moderního Zlína, spojeného s firmou Baťa, představuje mikrohistorii *modernity*, v níž se spojovala víra v pokrok a racionalizaci a standardizaci (prostředí, jednání i myšlení). Lze na ní demonstrovat základní rysy modernity, příčiny, determinanty a důsledky jejího vzestupu a úpadku na simultánních příbězích člověka, jenž se *stal současně ‚hromadným‘ výrobcem a ‚hromadným‘ spotřebitelem; podrobujícího se racionalizaci a disciplinaci a sociální kontrole prostřednictvím standardizovaných postupů, racionalizaci, standardizaci a sociální kontrole ve své práci i životním prostoru svého města i svého soukromého obydlí,*⁵⁰ *měnícího přitom své sociální pole, habitus a identitu, ale i své hodnoty a potřeby a s nimi spojené vzorce spotřeby a života – pod vlivem firemní kultury, které šlo o vytvoření určitého typu osobnosti a společné identity zaměstnanců firmy a současně obyvatel města, které vybuďovala, a o vytvoření určitého typu společenských vztahů mezi nimi. Město tak bylo realizovanou společenskou utopií, pokusem vyrábět nejen zboží, ale i nového moderního člověka, disciplinovaného (pásová výroba), kontrolovaného a standardizovaného, tak jako bylo standardizováno prostředí jeho života.*

Na baťovském Zlíně lze též vysvětlit význam poznání nikoliv jen jednotlivostí, ale i jejich konfigurací. V tomto případě zejména jak lidské jednání ovlivňují i neživé předměty, budovy, výrobní zařízení, jako v případě hromadné výroby pásový dopravník. A jak firemní kultura a její instituce a pravidla (způsob sociální kontroly), ale také diskursy jakožto určité způsoby myšlení a promluvy vytvářejí sociální charakter obyvatel města. A poukázat tak na to, jak je prospěšné vzít přitom v úvahu *Actor-Network Theory (teorii sítě aktérů)* [Latour 2005], založenou na myšlence, že sociální aktéři (lidé – humans, ale i předměty – non humans) nepůsobí samostatně a odděleně, ale jsou navzájem propojeni v sítích. Upozorňuje nás tak, že lidské jednání ovlivňují i neživé předměty, urbanistické řešení města, komunikace, budovy, ale též výrobní zařízení, jako tomu bylo v případě pásových dopravníků v hromadné výrobě (ať již to byly Fordovy automobily nebo Baťovy boty). V tomto případě spolu s úvahami Michela Foucaulta o disciplinaci lidského těla [Foucault 2000]. Konstitutivní charakteristiky, jako jsou protestantská

49 Funkcionalisté věřili ve vědeckou metodu, která vede k jedinému možnému, ideálnímu, dokonalému a krásnému řešení. Neboť lidské štěstí se nemůže opírat o nic jiného než o perfektní skloubení vědecky definovatelných lidských potřeb s jednoznačným vědeckým uspořádáním životního prostoru.

50 Stejně jako funkcionalisté byl Baťa posedlý pokrokem a požadavkem racionality uspořádání výrobního, městského a obytného prostoru a snahou vyloučit z nich chaos a nepořádek. Bylo zde standardizováno téměř vše: urbanistické řešení prostoru města i firemního areálu, tovární objekty a jejich vnitřní dispozice, ale i všechny budovy ve městě. A standardizace plodila konformismus.

pracovitost, podnikavost a vůle k růstu (vysoké cíle), šetrnost, důraz na efektivitu, víra v pokrok a stroje, vše pronikající modernistický akcent na racionalitu uspořádání a formování jak prostoru, tak i mezilidských vztahů, v bačovském Zlíně „byly intencionálně vtěleny do urbanistického řešení a architektury města (konstrukce i vizuální podoba budov a uspořádání městského pracovního prostoru i prostoru obydlí), ovlivňovaly podobu a činnost městských institucí, formujících jak habitus a identitu jeho obyvatel, tak i jejich životní styl a jednání“ [Mareš 2013].

Nabízí se též možnost demonstrovat užitečnost zkoumání kultury města ze tří vzájemně souvisejících perspektiv, jak to koncem 30. let minulého století navrhl Louis Wirth [1938]: (1) jako *fyzické struktury* dané uspořádáním prostoru; (2) jako *formy sociální organizace, sociálních struktur a sociálních vztahů*; (3) jako *objektivizace jeho kolektivní paměti*, v níž nacházejí odraz různé formy kolektivního chování a myšlení, postoje, ideje a hodnoty jeho obyvatel a diskursy jakožto určité způsoby myšlení a promluv, ale i firemní kultura a její instituce a pravidla.⁵¹ To vše mi umožnilo poukázat na možnosti sociologie a jejích teorií (Max Weber, Le Bon, Michel Foucault, Pierre Bourdieu, Bruno Latour...) rozšířovat svým způsobem, co se promítlo do struktury, architektury, podoby institucí, identity a sociálního charakteru obyvatel (a způsobu jejich disciplinace) města, a porozumět tomu. Předmět byl doprovázen výjezdními semináři přímo ve Zlíně (od 2005), které mi umožnily demonstrovat, jak je pro sociologii města důležité vnímat také charakter jeho prostorového uspořádání.

Setkal jsem se zde i s problémem zobecnování získaných poznatků, který Jan Vodňanský s Petrem Skoumalem vyjádřili ve své písni slovy „*My jsme jen vědci a žádni světcí, však nepodléháme temným vášním, mluvíme k věci, my víme přeci, co je obecné a co je zvláštní.*“ Ostatně, zobecnění získaných poznatků činilo studujícím často potíže. Obvykle se při všeobecném zobecnění výsledků práce s hromadnými daty zapomínalo na to, že i v sociologii vedle otázky „*co se říká, existuje znepokojující otázka, kdo to říká*“ [Berger 2003:71]. Nemluvím ani tak o všeobecně známé chybě neoprávněné *statistické inferen- ce* z nereprezentativních výběrových souborů, jako spíše o rozporu mezi definovanou a skutečně zkoumanou populací (*population specification bias*) neboli generalizaci poznatků z pozorovaných jednotek ve zkoumaném souboru⁵² na populaci, z níž nepocházejí, či o předpokladech autorů/autorek disertací, že jimi získané poznatky platí všeobecně, zatímco platily jen pro určitou (v práci dokonce často neurčenou) populaci, přičemž ani neví pro jakou, z jakého základního souboru a jak byl výběrový soubor, s nímž pracují, vybrán. Nebo o opomenutí, že u často používaných případových studií se musíme spokojit jen se zobecněním na podobné případy – s inferencí *case to case*. Ve Zlíně bylo možné prezentovat i *inferenci teoretickou* (rozšíření teorie na další objekty).

51 Ten dlouhý čas sice umožnil kritický přístup s řadou výtek k jeho postupu, ale nezničil jeho užitečnost.

52 Výběr zkoumaných případů byl většinou oportunistický, jednalo se o případy z prostředí, které jim bylo přístupné, ale takto získané poznatky prezentovali jako obecně platné. Bohužel se tak neděje jen při školních kreačích, ale i ve veřejném prostoru. Kdy tak činí masmédiá nebo politici.

Byla ‚Baťova škola práce‘, kam nastupovali čtrnáctiletí chapci a žili zde kolektivně v přísném kasárenském režimu, totální institucí?

Totální instituci Erving Goffman [1961:xiii] popsal „jako místo pobytu a práce, kde větší počet podobně situovaných jedinců oddílných od širší společnosti (klauzura) po nějaký znatelný časový úsek společně vede uzavřený, formálně spravovaný koloběh života“. Racionalizuje život svých chovanců, zbavených svobody a individuality, v pevném režimu denních aktivit s přísně vyžadovanými pravidly a sankcemi za jeho porušení. Koncept původně vztahovaný na vězení byl rozšířen i na nemocnice (*Dějiny šílenství* – Michel Foucault [1994b]) a psychiatrická zařízení určitého typu (*Vyhoďte ho z kola ven* – Ken Kesey, zfilmovaný Milošem Formanem), kláštery, vojenské jednotky, internátní školy.

V Baťově škole práce systematické ovlivňování a striktní sociální kontrola (disciplinace a dohled) zajišťovaly „nenápadnou kázeň“ a měly vytvářet *specifický habitus* ‚mladých mužů‘, v němž by se slučovaly „ostřejší pracovní tempo, vyšší životní standard a kolektivní mentalita“ [Erdély 1990:120], nová identita a pocit sounáležitosti. Měly u nich pěstovat i ‚novou hospodářskou morálku‘ a ‚podnikavost‘. Život na internátech měl přísně organizovanou strukturaci času, dělíci čas na práci v továrně, organizovaný sport či společenskou činnost a na večerní školu. Tak byl organizovanými činnostmi vyplněn, minutu po minutě, beze zbytku celý den.⁵³

5.6 Vybrané týmově řešené výzkumné projekty

„Myslíme pouze tehdy, když jsme konfrontováni s problémy.“

Dewey John. 1884. „Kant and philosophic method“.
Journal of Speculative Philosophy, 18(2):162–174.

„Poznání nezačíná vjemy nebo pozorováním nebo sbíráním údajů/dat/faktů, ale problémy. Přitom není vědění bez problémů, ale není ani problémů bez vědění.“

Popper Karl R. 1995b. *Hľadanie lepšieho sveta*.
Bratislava: Archa, str. 69.

Karl Popper měl nepochybně na mysli problémy vědy, tedy u nás problémy sociologické, ne problémy sociální. Ale k tomuto rozlišení se ještě dostaneme, nyní půjde o pokus rekapitulovat empirické výzkumy, kterých jsem se na katedře zúčastnil, s důrazem na projekty, které s ní byly institucionálně spjaty. V devadesátých letech jsme realizovali

53 Ludvík Vaculík popsal svou zkušenost s ní: „My obyčejní ‚mladí muži‘ a ‚mladé ženy‘ jsme v tisících žili v internátech: v družinách zhruba po stovce, na světnicích s dvaceti lůžky, podřízeni kapitánu světnicovému, družinovému (...). Prostěraďla vypnuta, deka zařezávající jak na vojně, budíček v šest, v sedm u stroje (...). Tomu, což jsem sám zkusal, nemůžu dnes věřit [Vaculík 2008]. Názorným příkladem je i do minut rozepsaný denní rozvrh frekventanta Baťovy (učňovské) školy práce, uveřejněný ve vzpomínkové knize Františka Bobáka ‚Zlínská jitra. Minipovídky, fejetony, eseje‘ [Bobák 2015:183–184].

i komerční výzkumy. Jeden pro státní správu, další pro tehdy se dynamicky rozvíjející byznys.

První výzkum, v roce 1990, se týkal image policie (tehdy ‚Veřejné bezpečnosti‘) a mám ho spojený s návštěvou budovy jejího krajského velitelství v Brně. *Druhý výzkum*, v roce 1993, byl realizován pro jakousi společnost, která přišla s (nakonec nerealizovanou) myšlenkou postavit v Brně aquapark a chtěla vědět, jakou mají obyvatelé Brna strukturu volného času, jaké v něm mají preference a jak by toto zařízení využívali. K těmto výzkumům se přidal v roce 1995 jako *třetí* ‚Longitudinální výzkum brněnských sídlišť‘ pro město Brno (Útvar hlavního architekta). *Čtvrtý výzkum* se týkal mediálního obrazu brněnských veletrhů (podílel se na něm zejména Jaromír Volek, tehdy již na katedře mediálních studií a žurnalistiky). Naše ostatní výzkumy pak byly podporované grantovými agenturami. Nejen Grantovou agenturou ČR, ale i granty poskytovanými státní správou, reprezentovanou jednotlivými ministerstvy, etc. Řešily se zde i výzkumné projekty zadané a financované granty poskytovanými institucemi ze zahraničí, o které jsme průběžně usilovali. Grantové financování vědy má samozřejmě svou logiku a posiluje i soutěživost, a tak vyvíjí tlak na kvalitu projektů i na kvalitu jejich řešení. Má ale také ‚háček‘, výzkum je tak často závislý na tržní nebo společenské poptávce, kdy komerční sféra nebo stát nepřímo prosazují, co považují za užitečné – což financují, a co za zbytečné – což nefinancují. Respektive tak nepřímo rozhodují o tom, jaké (a čím – v zájmu koho je jejich řešení) problémy má výzkum řešit. Prostor, v němž se výzkum pohybuje, tedy co zkoumá, je tak dán mnohdy z ‚vnějšku‘, čemuž se chtě nechtě věda, nebo lépe řečeno ti, kdo financování (často finančně náročných) projektů potřebují, přizpůsobují. Nemusí to být vždy chybou, společenský zájem mohou definovat jak jednotlivci, tak i různé kolektivity nebo instituce a někdy lze obtížně rozhodnout, kdo to dokáže učinit, s ohledem na veřejný zájem, lépe. Ne vždy jsou to samotní výzkumníci, i u nich, stejně jako u různých institucí, mohou definici veřejného zájmu ovlivňovat jejich zájmy či ideje soukromé.⁵⁴ Při zaměření na sociální problémy jsem pozoroval, jak podpora grantových projektů (a výzkumných institucí) ze strany Evropské unie sleduje změny v jejich definicích a ve vnímání jejich důležitosti její exekutivou.⁵⁵

Do začátku devadesátých let minulého století byla pozornost soustředěna na vertikální sociální stratifikaci (nerovnosti mezi třídami, vrstvami, statusy) a podporovány byly projekty cílící na chudobu. I na naší katedře byl její výzkum granty podporován. Chudoba se ze zorného úhlu unijní administrativy nevytratila (ostatně ani ze sociální reality), ale po čase se zdálo, že si s ní již evropský

54 „Identifikace problémů k řešení na základě individuální volby, inspirace, kreativity či imaginace pak často způsobuje, že konkrétní sociální zkoumání jsou právě tak vzdálená řešení veřejných problémů jako abstraktní teoretizování nebo sofistickovaná měření banalit“ [Balon 2009].

55 Third Poverty Programme (1989–1994); National Policies to Combat Social Exclusion (1990–1994); National Plans against Poverty and Social Exclusion (2001–2010: Evropská komise – Nice, prosinec 2000); Indicators of Social Exclusion (Evropská komise – Leaken, prosinec 2001); National Action Plans of Social Inclusion (Join Inclusion Memorandum – Brussels 2003); European Commission’s Series of Cohesion Reports (2004).

sociální stát poradil, takže neohrožuje sociální smír, a pozornost se soustředila na jiné sociální problémy. Paradoxně v době, kdy do Evropské unie vstupovaly chudé středoevropské a východoevropské země. Pozornost se přesunula z vertikální na horizontální sociální stratifikaci. K nerovnostem existujícím ani ne tak mezi sociálními vrstvami, jako mezi kolektivitami lišícími se na základě genderu, věku, etnicity, náboženství či území, které se zdály ohrožovat sociální kohezi intenzivněji než klasická sociální nerovnost v příjmech a majetku (i když jdou často ruku v ruce s novými, horizontálními nerovnostmi). Od chudoby a přes sociální exkluzi k problémům se sociální a kulturní inkluzí a se sociální kohezí.

5.61 Obavy a naděje (1990)

„A large part of the Czech public does not understand the dilemma of result versus equality of opportunities. They have become accustomed to the idea of the equality of results as a natural principle of welfare state... With great simplification, we can say that a Czech citizen confronts the dilemma of civic and status-specific solidarity with the attitudes of an individualist imbued with paternalism habits: ‚Let everyone take care of himself on his own but I want to have my standard secured.‘“

Mareš Petr, Libor Musil and Ladislav Rabušic. 1994. „Values and the Welfare State in Czechoslovakia“. Pp. 78–99 in *The New Great Transformation? Change and Continuity in East-Central Europe*, eds. by Christopher G. A. Bryant and Edmund Mokrzycki. London: Routledge.

Tento projekt spojený s událostmi roku 1989, postavený na datech výběrového šetření, jsme s kolegou Rabušicem řešili v roce 1990. Z výsledků analýzy dat jsme s Liborem Musilem sepsali stať „*Values and the Welfare State in Czechoslovakia*“ [Musil, Mareš a Rabušic 1993], kterou přijali do svého sborníku profesori Chris Bryant z univerzity v Manchesteru a Edmund Mokrzycki z Varšavské univerzity [Bryant and Mokrzycki 1993]. Byla to první stať českých sociologů po roce 1989 přijatá v prestižním nakladatelství Routledge. I když to bylo dáno spíše poptávkou po popisu reality postkomunistických zemí než kvalitou naší statě. S profesorem Bryantem jsem se nesetkal, s profesorem Mokrzyckim ano, při návštěvách Varšavské univerzity.

Politické změny spustily v Československu dva druhy obav. V první fázi převládaly politické obavy: lidé se strachovali o to, zda změna uspěje a zda může být udržena. Ve druhé fázi byly politické obavy postupně nahrazovány obavami ekonomickými a následně sociálními. Jednou z možných překážek demokratického vývoje se jevila přetrvávající vzájemná nedůvěra. Podle politologů je důvěra mezi lidmi součástí kulturního syndromu podmiňujícího životnost demokracie [Inglehart 1990], respektive představuje kolektivní sociální kapitál [Putnam 2001]. Není dobrým znamením, že podle současných výzkumů důvěra mezi lidmi i důvěra ke společnosti a k sociálním institucím opět klesá. V době našeho výzkumu pouze 30 % veřejnosti v našich datech vyslovilo přesvědčení, že se lidem dá u nás důvěřovat, zatímco např. v Holandsku, Velké Británii, Belgii a Lucembursku

5. Čtvrté období sociologie v Brně

se tento podíl pohyboval mezi 90 % – 88 %, průměr v zemích západní Evropy činil 65 % [Inglerhart 1990]. Vystřízlivění je průvodním (a nevyhnutelným) jevem každé společenské změny, nejsme výjimkou. Na počátku byly individuální zájmy přehlušeny kolektivními, z nichž dominoval cíl svrhnout vládnoucí mocenskou elitu a vládu komunistů. Později však problémy každodenního života opět oživily individuální cíle a s nimi dlouhými léty života v socialismu podmíněný instinkt touhy po ‚starých dobrých časech‘ pohodlné státní odpovědnosti za nás a rozhodování místo nás.

5.62 Social Consequences of a Change in Ownership (1993)

„Most of the workers understand the rise of the new class of owners and management as nothing more than a transformation of the political elite.“

Mareš Petr. 1995b. „Legitimacy“. Pp. 53–71 in *Social Consequences of a Change in Ownership*, ed. Ivo Možný, Petr Mareš and Libor Musil. Brno: Masarykova univerzita.

Projekt ‚Participation and Change in Property Relations in Communist and Post-Communist Societies: Social Consequences of a Change in Ownership‘ byl podporovaný grantem z United Nations Research Institute for Social Development v Ženevě a vedl ho Ivo Možný. Zaměřený byl na změny vlastnických vztahů v průmyslových podnicích, na legitimitu změny vlastnictví z rukou státu do soukromých rukou a na jejich vliv na sociální struktury, sociální vztahy a sociální procesy v nich. V konkrétnější rovině na řízení a organizaci těchto podniků, cíle, jež si jejich vedení stanovuje, a způsoby, jak jich chce dosáhnout. Jednalo se též o legitimitu probíhajících změn v očích jednotlivých aktérů – dělníků, technických a ekonomických pracovníků a vrcholových manažerů. Výzkum měl podobu několika case studies, navíc na malých společenstvích, což obojí vylučovalo nasazení kvantitativní metodologie, a byl tak dalším důležitým krokem ke zvýšení mého zájmu o kvalitativní výzkum a k přípravě výuky kvalitativní metodologie na katedře. Co se týče zobecnění poznatků, možná zde byla jen inference *case to case*. Naše poznatky jsme mohli považovat za obecně platné jen spekulativní úvahou.

Zde jsem se tak setkal s otázkou o platnosti výsledků svého výzkumu, o níž již byla v tomto textu řeč. Dodnes narážím při posuzování disertací na to, že si v řadě z nich jejich autoři a autorky otázku, jakou platnost mají jimi získané výsledky, nekladou a automaticky předpokládají, že to, co zjistili, je obecně platné. Přestože v průběhu svého výzkumu dělají všechno možné, co takové zobecnění vylučuje. Ať již jde o porušení pravidel, nebo jen o to, že tato pravidla nebylo možno dodržet – neuvědomují si ovšem ani to první, ani to druhé.

Ve výzkumu bylo také zřejmé, že některým zjištěním lze porozumět v určitém teoretickém kontextu lépe než v jiném a samozřejmě lépe než bez použití jakékoliv teorie (viz již diskutovaný vztah teorie a empirie). V tomto případě se užitečným výkladovým schématem ukázala být teorie ‚firemní organizační kultury‘. Ve zkoumaných podnicích

existovalo několik silných a vzájemně soupeřících organizačních kultur (poměrně silná – tvořená zejména dělníky a nižším managementem – byla ta, která v sobě nesla relikty reálného socialismu, ale k soupeření obou kultur docházelo i ve vrcholovém managementu), které ovlivňovaly celý sociální systém i sociální vztahy a sociální konflikty v něm. Nositelé těchto organizačních kultur si nerozuměli ani co se týče cílů, ani co se týče prostředků k jejich dosažení, což komplikovalo řízení podniků.⁵⁶

5.63 Nadace START pro výzkum sociální transformace

„Vyznat se v období transformace znamená znovu definovat základní pojmy, pomocí nichž se popisuje vztah společnosti a státu, rovnováha mezi rovností a volností, volba mezi bezpečností a svobodou.“

Rupnik Jacques. 1998. „Předmluva“. Pp. 11–14 in *Zpráva o vývoji české společnosti 1989–1998*, ed. Jiří Večerník. Praha: Academia.

Vídeňský Institut für Wissenschaften vom Menschen založil (s podporou Fordovy nadace a rakouské vlády) projekt ‚Sociální náklady ekonomické transformace ve střední Evropě‘, sponzorující výzkumné programy na toto téma. V květnu 1993 to vedlo k založení Nadace START v Praze.⁵⁷ Jednalo se o zajímavý pokus zachytit v datech a úvahách sociální a ekonomickou změnu české společnosti a její potenciál. A to v poměrně široké perspektivě,⁵⁸ jak je to shrnuto ve ‚Zprávě o vývoji české společnosti 1989–1998‘ [Večerník (ed.) 1998]. Díky podpoře nadace (a grantu od Grantové agentury České republiky) jsme s Ivem Možným realizovali studii institucionalizace chudoby, respektive sociální transformace společnosti perspektivou chudoby [Možný a Mareš 1995; Mareš a Možný 1995b].

Bylo to přesně v intencích Rupnikovy citované poznámky. Jednalo se o popis, empirickou evidenci a analýzu stavu, rozsahu a charakteru chudoby před rokem 1989 a po něm, založené na rozboru toho, jak se změnil její definice a její obsah politickou změnou a tím, jak docházelo po roce 1989 k její transformaci ze sféry rodinného životního cyklu a struktury rodin (což bylo typické pro reálný socialismus) do sféry pozice jedinců na trhu práce a v sociální stratifikaci. Pozornost byla v Brně věnována i pohledu veřejnosti na chudobu a reakci státní sociální politiky na její existenci. Výsledky výzkumného projektu se dostaly i na evropskou sociologickou scénu [Mareš a Možný 1995a], svou tehdejší topornou angličtinou (v těch letech nám to ještě procházelo) jsem o nich referoval na konferenci uspořádané *University of Essex* v Colchesteru na východním pobřeží

56 Viz Mareš a Musil [1994]; Možný, Mareš and Musil (eds.) [1995]; Mareš [1995b].

57 Podrobnější informace viz Jiří Večerník [1993]. Vedle něho patřil ke klíčovým postavám i Petr Matějů.

58 Zachycující trh práce, systém vzdělávání, proces privatizace a podnikání, nerovnosti, sociální mobilitu, trh, sociální rozvrstvení a obnovu střední třídy, vývoj politických stran a krystalizace politických postojů...

Velké Británie. Chudoba, její definice, měření a monitorování byly obsahem mé *„Sociologie nerovnosti a chudoby“* [1999] a dále jsem toto téma rozvíjel na půdě Výzkumného ústavu práce a sociálních věcí ([Mareš 2004c] či [Sirovátka, Mareš, Večerník a Zelený 2002]; [Mareš 2004c] a další statě a výzkumné zprávy).

5.64 Mamiet – Etnika, menšiny, marginalizované skupiny (1999–2004)

„Míra sociální a kulturní distance od konkrétního etnika je přímo úměrná jeho kulturní odlišnosti a má v mnoha ohledech povahu kulturního rasismu.“

Glavanis Pandeli. 1999. „Race, Racism and the Politics of Identity“. Pp. 54–73 in *Patterns of Social Inequality. Essay for Richard Brown*, ed. Huw Beynon and Pandeli Glavanis. London: Longman.

Tento projekt byl realizován společně s katedrou sociální politiky a sociální práce a veden Tomášem Sirovátkou z této katedry a pro dobu jeho realizace vznikl společný účelový *Institut pro sociální otázky*. Cílem výzkumného záměru bylo rozpracovat teoreticky i empiricky problematiku sociálního postavení menšin a marginalizovaných skupin v České republice. Jeho dílčí projekty⁵⁹ se zaměřily na studium projevů, faktorů a procesů sociální exkluze a sociální inkluze menšin a marginalizovaných skupin v české společnosti. Jednalo se obecně o problém marginalizace a sociální exkluze (zejména ale na trhu práce), o vztahy mezi většinovou společností a marginalizovanými (včetně jejich obrazu v masmédiích) a o kulturní identitu etnických menšin. Byla hodnocena sociální rizika spojená s procesy sociální exkluze, stejně jako existující strategie a sociálně–politická řešení sociální inkluze menšin a marginalizovaných skupin a byly hledány možnosti rozvoje strategií sociálního začlenění marginalizovaných skupin, zejména romské populace, na různých úrovních sociální politiky [Sirovátka (ed.) 2002].

5.65 Mladěro – Mládež, děti a rodina v transformaci (1999–2004)

„Instituce se vyznačují dvěma vlastnostmi. Mají své dějiny a řídí lidské chování... tím, že předem stanovují vzorce chování, které lidskému jednání předurčují jeden směr ze všech teoreticky možných směrů.“

Berger Peter L. a Thomas Luckmann. 1999. *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, str. 58.

Cílem výzkumného záměru bylo získat poznatky jak o základních procesech biologické a sociální reprodukce v české společnosti, tak o formách partnerského soužití a jejich

59 Týkaly se marginalizovaných skupin na trhu práce, Romů, imigrace Ukrajinců do ČR, obrazu etnik na mediální scéně, procesu kulturní asimilace a krize identity etnických menšin atd.

změnách včetně poznatků o fungování české rodiny jako sociální instituce na přelomu tisíciletí, co se týče vztahů a pnutí uvnitř rodiny, o změnách v její struktuře (zejména s ohledem na gender aspekt – nové ženství a nové mužství, rodičovství) a také poznatky o rodinném životě romských rodin. Tento projekt byl veden docentem Ivem Pláňavou z katedry psychologie. V sociologické rovině se zaměřil na faktory ovlivňující biologickou a sociální reprodukci a reprodukční strategie v českých rodinách, na hodnotu dítěte v rodině a mezigenerační vztahy v rodině, na vztah rodiny a sociálního státu, na problémy sociální reprodukce rodiny, na otázky nového rozdělení rolí v rodinách s ohledem na gender aspekt, na otázky dětství a formování sociální identity v průběhu dětství a zejména na rizikové chování mladých, na kulturní reprodukci dělnické rodiny... Včetně zájmu o formy soužití nahrazující klasický model nukleární rodiny a zájmu o změny v reprodukčním chování.

Ještě nedávno se reprodukční strategie vztahovaly téměř výlučně k formování konvenčního manželství (legitimizovaného církví nebo úřady národního státu), dnes jsou spojené s jinými formami soužití (nesezdané soužití, jehož atraktivita spočívá zejména v tom, že nepředstavuje formální závazek a poskytuje jistý stupeň osobní nezávislosti, nebo soužití osamělých matek ‚samoživitelé‘ se sociálním státem). Stále větší pozornost budí i *singles*, jedinci praktikující jen příležitostné soužití (programově žijící osamoceně či odděleně), často také rezignující na to mít děti, a nemající tedy žádné reprodukční strategie. Objevují se i náznaky polyamorního soužití více osob ve volném svazku, o jehož reprodukčních strategiích nejsou spolehlivé informace. Někteří autoři považují rozsah a hloubku těchto změn za tak závažné, že odmítají považovat nové formy soužití či osamělého života (s dítětem či bez něho) za pouhé alternativy konvenčního manželství a rodiny.

5.66 Value of Children (2003–2005)

„*Must a woman have a child?*“

Mareš Petr and Ivo Možný. 2005. „The Czech Family, Reproductive Behaviour and Value of Children in the Czech Republic“. Pp. 67–90 in *Value of Children in Cross-Cultural Perspective*, eds. Gisela Trommsdorff and Bernard Nauck. Lengerich: Pabst Science Publisher, p. 76.

V rámci Mladěra byl řešen i projekt ‚Hodnota dítěte v rodině a mezigenerační vztahy‘, který byl součástí mezinárodního projektu ‚Value of children in six cultures‘, koordinovaného prof. Giselou Trommsdorffovou z univerzity v Konstanz a prof. Bernardem Nauckem z univerzity v Chemnitz (2002). Řešitelem byl Ivo Možný a na jeho řešení jsem se podílel. „*Must a woman have a child?*“ bylo klíčovou otázkou. Předmětem výzkumu ale byly nejen *podmínky a konsekvence rozhodování o tom, zda mít dítě*, ale též *vztahy mezi rodiči a dětmi v průběhu života*. Jednalo se zejména o otázku socializace dětí a o její sociokulturní kontext (podmínky přenosu rodičovských hodnot a chování). Šlo i o to,

zda jsou rodičovské vztahy v mezigeneračním pohledu jedné rodiny specifické s ohledem na (a) charakteristiky těchto vztahů v různých obdobích lidského života a v biologicky vztahených generacích – otázky vývoje a přenosu hodnoty dítěte a reprodukčního chování mezi generacemi, (b) sociální prostředí (charakterizované zejména výší vzdělání žen a jejich subjektivní společenskou třídou). Byl použit reprezentativní výběrový soubor žen v reprodukčním věku a jejich názory na hodnotu dítěte (důvody, proč mít či nemít dítě, světlé i stinné stránky rodičovství...) byly konfrontovány s názory jejich matek a babiček (párová data). Ilustrativní byly výsledky korespondenční analýzy, ukazující generační rozdíly v jejich názorech, ale i rozdíly v názorech uvnitř generací podle sociálních charakteristik (zejména rozdílných úrovní vzdělání), napříč generacemi.⁶⁰

Ženy s vysokoškolským vzděláním považovaly častěji dítě za životní zátěž, zdroj omezení výkonu kariéry a alternativních rolí. *Ženy se středoškolským vzděláním* za základ svého společenského statusu, jako posílení stability partnerství, jako návratnou investici zajišťující jim emocionální bohatství či pojistku proti osamocení ve stáří. *Ženy vyučené* je spojovaly častěji s rodinou („jediným místem, kde se člověk cítí šťastný“) a s přesvědčením, že bez dítěte není šťastného života. *Ženy pouze se základním vzděláním* chápaly častěji rodičovství jako fatální záležitost, úzce vázanou na rodinu [Mareš 2002; Možný and Mareš 2004]. V kvalitativních rozhovorech ženy připouštěly, že jakkoliv je dítě cenným darem, může být odmítnut či vyměněn za jiné životní dary (vzdělání, pracovní kariéra, cestování, volnost apod.), respektive takovou směnu neodsuzovaly, i když ji řada z nich osobně odmítala. Koresponduje to s aktuálnějším konstatováním, že „Světový výzkum hodnot“ shledal, že „rostoucí počet lidí hledá své naplnění v něčem jiném než v dětech“ [Bauman 2021:153].

Poznatky získané výběrovými šetřeními byly doplněny poznatky získanými kvalitativními rozhovory [Mareš and Možný 2005]. Ivo své kontinuální poznávání české rodiny shrnul v řadě publikací, upozornil bych například na jeho knihu *Rodina a společnost* [Možný 2006].

5.67 European Values Study (1991; 1999; 2008; 2017 bez mé účasti)

„Všechny společnosti jsou továrnami na hodnoty.“

Bauman Zygmunt. 2004. *Individualizovaná společnost*. Praha: Mladá fronta, str. 11.

„Každý hodnotový systém, kterému se člověk a celé lidstvo podřizuje, je na jedné straně teoretickou úvahou, činící si nárok na absolutní platnost, na druhé straně empirickým, a tudíž ‚historickým‘ faktem, svazovaným veškerými nedostatky konkrétní skutečnosti a podléhajícím proměně a pomíjivosti.“

Broch Herman. 2016. *Eseje. Logika rozpadajícího se světa*. Praha: Dauphin, str. 10.

60 Mareš [2002]; Možný, Přidalová a Bánovcová [2003] či Mareš a Možný [2005] – kapitola v: Trommsdorff and Nauck [2005].

Za samostatnou zmínku stojí opakovaná účast profesora Rabušice (s mojí spoluúčastí) na longitudinálním (opakovaném) mezinárodním (cross national) survey *European Values Study*. Byl zaměřený na ideje, víru, preference, postoje, hodnoty a mínění evropské populace, které se týkaly života, rodiny, práce, náboženství, politiky a společnosti. Z publikací s tímto opakovaným projektem spojených viz například číslo 4 ročníku 7 časopisu *Sociální studia* anebo sborník *„Odděleně spolu? Česko a Slovensko optikou vývoje hodnot po roce 1991“* [Rabušic a Kusá (eds.) 2020].

Hodnoty jsou v centru zájmu sociologie po celou dobu její existence. Podle Durkheima představují hodnoty podstatu sociálních jevů *a zprostředkovávají jisté vidění světa a dávají sociálnímu jednání význam*, legitimizují ve společnosti jak platné normy, tak i akceptovatelné jednání. Ve společnosti, v níž roste společenská dělba, což charakterizuje modernitu, zajišťují její integraci, kohezi, důvěru a stabilitu. Obdobně pro Parsonse představuje sdílení společných hodnot morální konsensus, udržující *řád, integritu a stabilitu* společnosti, neboť lidem poskytuje základní orientaci, jež zajišťuje, že jednají s ohledem na společensky platné normy. I když se v sociologii střídá akcent na hodnoty se skepsí týkající se jejich významu a vedou se spory o to, jak vznikají, jaká je jejich podstata a jakou mají ve společnosti funkci, jsou často považovány za základní obecná kritéria, jež ospravedlňují, respektive legitimizují normy a jednání lidí, institucí a kolektivit a dávají jim smysl a představují důležitý prvek osobních i kolektivních identit.⁶¹ I v tomto textu jsou zmínky o hodnotách roztroušeny, zejména v souvislosti s mým zájmem o sociální problémy. Koneckonců, právě hodnoty často spoluurčují, co je za sociální problémy považováno, jak je řešit, čeho tak dosáhnout a co přitom i obětovat. Jak to formuloval Ulrich Beck, hodnotové představy, *„které se vytvořily historicky, mají kulturně rozhodující význam a opakovaně se potvrzují ve veřejné diskusi, stanovují, které nejistoty a která životní ohrožení můžeme ignorovat jako normální“* [Beck 2007:85]. A není to jen sociologie, která si všímá hodnot.

Robinson Crusoe z románu, který napsal a v roce 1719 vydal Daniel Defoe (1660–1713), přežije na pustém ostrově díky tomu, že se rozpomene na ctnosti požadované protestantskou etikou, v níž vyrůstal, a obnoví svou důvěru v Boha a v práci. Skupina trosečníků v románu *„Tajuplný ostrov“*, vydaném v roce 1875, jehož autorem je Jules Verne (1828–1905), přežije na opuštěném ostrově díky vzájemné spolupráci, ale také díky vědeckým znalostem inženýra Cyruse Smithe, díky důvěře ve vědu a v inženýrovu vynalézavost a inteligenci. Chlapci, žáci střední školy z Nového Zélandu, z románu, který napsal a vydal Jules Verne v roce 1888, přežijí a prožijí po ztroskotání lodi na pustém ostrově své *„Dva roky prázdnin“* díky víře v potřebu vzájemné důvěry a spolupráce a díky uplatnění vzorců jednání a vzájemných vztahů, rituálů a mechanismů, jak si je pamatovali ze své školy na Novém Zélandu (včetně denního programu *„ustaveného podle zásad anglosaské*

61 *„Pro pochopení lidského chování je nezbytné určení hodnot, protože to nikdy nebývá pouze utilitární. ... společenský režim je vždy odrazem určitého postoje ke kosmu, obci nebo k bohu“* [Aron 2001:150].

výchovy“). A proč asi skončila tak špatně skupina mladistvých v románu *„Pán much“* Williama Goldinga, ocitnuvší se bez dospělých na opuštěném ostrově po havárii letadla?

Hodnotové systémy civilizací a kultur či subkultur, společenských skupin i jedinců mohou mezi sebou vzájemně soupeřit, ale i ony samy mohou být nejednoznačné či neúplné. Uvnitř konkrétních společností existuje množství hodnot, které mohou být sociálně diferencovány a mohou si konkurovat či protiřečit, může mezi nimi docházet ke konfliktům s nejtěžšími důsledky. Nemusejí společnost jen integrovat, mohou ji i rozdělovat. Uvažuje o tom Karel Čapek v krátkém eseji *„Kapitola o hodnotách“*, uveřejněném v časopise *Přítomnost* dne 4. 7. 1934 (dostal se mi do rukou během studia sociologie).

Reflektuje příběh bojů Oidipových synů o Théby, jak ho Sofokles (497–406 př. n. l.) prezentoval v dramatu *„Antigona“*. Vládce Théb Kreón odsoudí k smrti Antigonu, která pohřbila bratra, jenž se zúčastnil výpravy proti Thébám. Věštba ho donutí změnit stanovisko, ale Antigona se již v cele oběsila a Kreónův syn, jenž ji miloval, spáchal sebevraždu. Podle Čapka *„je to klasický střet dvou mravních příkazů. Zkuste zrušit ten konflikt tím, že se postavíte za jednu z těch hodnot a druhou prohlásíte za neplatnou a nicotnou. Jste, dejme tomu, zuřivý thébský patriot, přísaháte na svrchovanost státu a kladete zákon obce nad život jedincův; v tom případě se Antigona dopustila hrubé nenáležitosti, byla odsouzena právem, a jaképak řeči: nestalo se nic tragického. Nebo jste člověk hodnot archaických a sentimentálních a shledáváte, že thébská spravedlnost spáchala na Antigone justiční mord... Nebo další alternativy: Antigona nemusela brát svoji povinnost tak vážně, mohla jen poplakat v koutě a bylo by po tragédii. Nebo Kreón, vládce Théb, nemusel brát také strašně vážně svůj zákon a mohl zamhouřit oko, řekněme už proto, že jeho syn miluje Antigonu... Zvolte si některé z těchto stanovisek, a je konec tragédie, konec lidské velikosti, konec mravního otřesu. Ale ještě zbývá stanovisko třetí, stanovisko mravní a tragické objektivity: žádná ze srážejících se hodnot není popřena a znevážena; tragická vznešenost případu je v tom, že se veliké sráží s velkým, oprávněně s oprávněným. V tom je i tragické hrdinství a tragická odpovědnost osob dramatu“* [Čapek 1986:577–578].⁶²

Milan Kundera to komentuje: *„Osvobodit velké lidské konflikty od naivní interpretace, která v nich vidí boj dobra se zlem, pochopit je ve světle tragédie, to byl nesmírný výkon ducha; odhalil fatální relativitu lidských pravd“* [Kundera 2014:54–55]. I žádoucí smířlivost k odlišným hodnotovým systémům ovšem představuje riziko morálního relativismu a polyteismu hodnot, na což upozorňuje Boudon, dovolávající se Tocquevillu, podle něhož *„jakmile přijmeme zásadu považovat názor kohokoli za stejně respektabilní jako názory jiné, ať se od sebe liší jakkoli, pak se také musíme smířit s tím, že neexistuje žádná pravda ani objektivita“* [Boudon 2011:16]. Připomeňme i myšlenku Georga Simmela, že *„každá hodnota jest hodnotou natolik, nakolik jsme nuceni se pro její získání zříci jiných hodnot“* [cit. Bauman 2010:23].

62 Může se přitom vynořit vzpomínka na poznámku Ludwiga Wittgensteina [1993a:25]: *„Tragédie by nakonec vždycky mohla začínat slovy nebylo by se vůbec nic nestalo, kdyby ne...“*

5.68 Institut pro výzkum reprodukce a integrace společnosti

„Lze rozlišit dva hlavní směry proměn společenských struktur: Změny struktur ke stále větší diferenciaci a integraci a změny probíhající ve směru přesně opačném (ke stále menší diferenciaci a integraci).“

Elias Norbert. 2006. *O procesu civilizace I. Sociogenetické a psychogenetické studie. Proměny chování světových horních vrstev na západě*. Praha: Argo, str. 12.

„Idea sociální inkluze se stala centrálním konceptem legitimizujícím sociální politiku v Evropě... a sociální exkluze je chápána jako společenské zlo, neboť je nespravedlivá a narušuje sociální kohezi.“

Lister Ruth. 2003. „The Idea of Social Inclusion“. *Social Inclusion Research Conference*. Ottawa.

V roce 2005 se nám podařilo získat v grantové soutěži výzkumný záměr *Reprodukce a integrace společnosti*, pro který jsem vypracoval projekt společně s Tomášem Sirovátkou. Díky tomu mohl být na katedře založen, a v období 2005–2011 existoval pod mým vedením, *Institut pro výzkum reprodukce a integrace společnosti*. Jednalo se o snahu synergicky propojit konglomerát vzájemně souvisejících výzkumů sociální exkluze, inkluze a sociální koheze, trhu práce, rodiny, reprodukčních strategií a populačních procesů, sociálního státu a od nich odvozených institucí. Šlo o poznávání faktorů a mechanismů reprodukce a integrace společnosti, o vzájemné vztahy mezi sociální exkluzí a sociální inkluzí ve snaze dosáhnout jisté sociální koheze společnosti a o klíčové koncepty ‚otevřené společnosti‘ (sociální spravedlnost, legitimita nerovností, koheze, sociální práva, identita či aktivní občanství).⁶³ Rozsah zkoumaných témat byl velký a shrnout je krátce není nijak jednoduché.⁶⁴

V rámci institutu působilo pět výzkumných týmů, které se zabývaly vlastní tematikou, ale mezi nimiž docházelo podle potřeby ke spolupráci. Pracovalo v nich 32 pracovníků (obvykle se ale jednalo asi o 20 celých úvazků) od profesorů přes docenty a odborné asistenty až po studenty doktorského studia sociologie. Týmy byly tematicky zaměřené na: (1) rodinu, reprodukční procesy a reprodukční potenciál rodiny – včetně jejího potenciálu vnitřní solidarity, s přihlédnutím k otázkám stárnutí populace (vedoucí týmu Ivo Možný); (2) trh práce a jeho potenciál jakožto mechanismus sociální inkluze (vedoucí týmu Tomáš Sirovátka); (3) sociální reprodukci a procesy marginalizace či sociálního vyloučení ohrožující sociální kohezi a aktivní občanství (vedoucí týmu Petr Mareš); (4) generační identitu, identitu marginalizovaných a na imigraci a integraci imigrantů (vedoucí týmu Radim Marada). V závěru existence institutu byl do něj zahrnut i (5) panel domácností pod vedením Tomáše Katrňáka.

63 Viz Sirovátka (ed.) [2006] nebo Mareš a Hofírek (eds.) [2007], Sirovátka a Mareš [2006; 2008a; 2008b].

64 K působení institutu se váže 483 publikací, byť rozdílné kvality. Některé z výsledků byly publikovány i mimo Českou republiku. Například Mareš a Sirovátka [2005; 2006], Sirovátka and Mareš [2009 a 2011], ale i další.

Jednotlivé výzkumné týmy byly vedeny habilitovanými osobami a sestaveny byly z odborných asistentů a mladých studujících doktorského studia, jimž tak byla dána šance pracovat v týmech pod vedením zkušenějších výzkumníků. Bylo to poněkud složité, protože týmová práce není v sociálních vědách zase tak samozřejmá, jako je tomu například ve vědách přírodních či technických. Důležité bylo, že se tak institut stal i školicím pracovištěm doktorských programů nejen sociologie, ale i sociální politiky. Musím ovšem přiznat, že si zařazení studujících doktorského studia do výzkumných týmů vynutil i fakt, že v té době poptávka po kvalifikovaných silách stále ještě převyšovala nabídku. A tak k zařazení studujících doktorský program do týmů docházelo na základě dvojí motivace. Bylo to k prospěchu obou, jak institutu, tak i těchto studentů.

5.69 Institut populačních studií

„Od počátku 90. let minulého století začala z populačního hlediska probíhat v Česku i na Slovensku druhá demografická tranzice, která se vyznačuje proměnou základních demografických rysů společnosti.“

Rabušic Ladislav a Zuzana Kusá. 2019. „Úvod“. Pp. 7–22 in *Odděleně spolu? Česko a Slovensko optikou vývoje hodnot po roce 1991*, eds. Ladislav Rabušic a Zuzana Kusá. Bratislava: Slovart, str. 13.

Po vyčerpání grantu byl samozřejmě Institut pro výzkum reprodukce a integrace společnosti rozpuštěn, ale byl nahrazen Institutem populačních studií, který pak vedl deset let kolega Ladislav Rabušic⁶⁵. Ten bych ale již asi popisovat neměl, je to záležitost kolegy Rabušice, ale bez zmínky o něm by moje vyprávění přece jen nebylo kompletní. Nehledě na to, že populační procesy hrají v dnešní společnosti výraznou roli a zároveň se, mnohdy i radikálně, mění. „*Projevuje se to především v oblasti sňatečnosti (výrazně se snižuje), plodnosti (společnost se populačně nereprodukuje) a růstu naděje na dožití*“ (společnost stárne, zvyšuje se v ní podíl starších generací [Rabušic a Kusá 2019:13]). Což vše silně ovlivňuje ekonomický a politický vývoj společnosti. Po dobu své existence v letech 2010–2020 se Institut populačních studií snažil o „*organické propojování poznatků sociologie, demografie, sociální politiky, ekonomie a politologie a jejich aplikaci na populační události a procesy*“. Odvedla se zde kvalitní práce na celé řadě výzkumných projektů. Zejména se jednalo o sledování proměn hodnotových struktur (European Values Study); zkoumání proměn reprodukčního chování se všemi jeho efekty, výzkum populačního stárnutí a jeho vlivu na další vývoj společnosti, výzkum zahraniční migrace a jejího vlivu na trh práce a na potenciální proměny české identity, zkoumání – především v per-

65 Jeho přínos výzkumné činnosti katedry je nezanedbatelný, přestože mu situaci časově komplikovalo, že stál ve dvou volebních obdobích mezi lety 2004–2011 jako děkan v čele fakulty a v letech 2012–2015 byl prorektorem pro akademické záležitosti Masarykovy univerzity.

spektivě sociologické a antropologické – různých stránek lidské sexuality jakožto jedné z fundamentálních aktivit lidského druhu a o studium souvislostí mezi demografickými a stratifikačními procesy (citováno).

Dodatek:

Seznam dílčích výzkumných projektů jednotlivců by byl velmi dlouhý. Snad někdo časem provede typologizaci na katedře zkoumaných témat a určí přesněji hlavní směry výzkumu na ní. Podobně jako jsem se o to pokusil já při charakterizaci výuky na katedře. Zde se pokusím základní proudy výzkumu jen naznačit. Klasifikoval bych projekty do čtyř základních skupin, podobně jako tomu bylo v případě obsahu výuky. Projekty zabývající se: (1) *sociálními problémy, zvláště nezaměstnaností, chudobou, sociální nerovností a exkluzí, později i jejich existencí v sociálním i fyzickém prostoru – zejména ‚vyloučenými kolektivitami‘ a ‚vyloučenými prostory‘* (Petr Mareš, v jednom důležitém případě i za účasti Iva Možného), a *sociální stratifikací* (Tomáš Katrňák a později i Martin Kreidl); (2) *rodinou, vztahy v rodině, proměnami rodinných vzorců a různými formami soužití rodinu nahrazujícími, reprodukčními strategiemi a mezigenerační solidaritou* (Ivo Možný za spolupráce s Ladislavem Rabušicem a částečně i se mnou); (3) *demografickými procesy a populačním vývojem, životním během, stárnutím populace a mezigeneračními vztahy* (Ladislav Rabušic); (4) *sociologickou teorií a didaktikou její výuky, občanskou společností a trendy jejího rozvoje s důrazem na neziskové organizace, kolektivní paměti, identitami a jejich utvářením – později se stále zřetelnějším posunem k problémům migrace a migrantů* (Radim Marada a Csaba Szaló). Informace o řešených výzkumných projektech je personifikovaná, jde zejména o projekty, na nichž jsem se různou měrou osobně podílel, a pole výzkumu na katedře nevyčerpává, existoval zde například i zájem o urbánní studia, a jak se etablovaly gender studies a sociální antropologie, přibýly i jejich projekty.

5.7 Jádru mých výzkumných projektů – sociální problémy

„Problémy jsou vždy teoretické, a to i problémy praktické.“

Popper Karl R. 1995b. *Hľadanie lepšieho sveta*. Bratislava: Archa, str. 130.

„Chceme-li nějaký problém vyřešit, musíme jej umět pojmenovat.“

Judt Tony. 2011. *Zle se vede zemi. Pojednání o naší současné nespokojenosti*.

Praha: Rybka Publishers, str. 20.

Již po mém vkročení na akademickou půdu se mi stále naléhavěji vynořovala základní otázka, která byla zpočátku v chaosu mnoha povinností a věcí nenápadná, ale časem nabývala na významu jak pro mě, tak i pro katedru. Jaké téma výzkumů si zvolit, čím

se nejen ve výuce, ale i v empirickém výzkumu zabývat? Nakonec jsem se soustředil, shodou okolností, na sociální problémy.

Škála sociálních problémů je široká a tyto problémy se mohou týkat celé společnosti nebo jen určitých sociálních systémů, kategorií nebo sociálních skupin ve společnosti (sociálně, demograficky či územně vymezených). Na danou společnost mohou ,doléhat zvenku‘ jako rostoucí imigrace a integrace imigrantů; a další, či mohou vznikat uvnitř dané společnosti jako nerovnost; chudoba; anomie; selhávání etablovaných hodnot a norem; rozklad a selhávání sociálních institucí; nárůst nejistoty či pocit vyloučení; kriminalita; rozvodovost; nárůst sociální kontroly nebo naopak její oslabení; a nepřehledné množství dalších. Problémem může být ohrožení ,statu quo‘, ale na druhé straně může být problémem i jeho ,udržování‘. Identifikace sociálních problémů (co je jejich příčinami, co jsou – v čem spočívají a co je způsobuje – jaké mají důsledky) je podmíněna směsicí situací, zájmů, ideologických a společenských tlaků, příležitostí a přesvědčení o tom, co má a co nemá být. Sociální problémy se staly předmětem mé výuky a mých empirických prací. I když si nemyslím, že (hlavním) úkolem a posláním sociologie je sociální problémy identifikovat, natož je řešit.⁶⁶ Přestože tak sociologie může, a v mnoha případech by tak dokonce měla činit, nebo k tomu přispívat. Což je ovšem složitou, nejen ,vědeckou‘, ale i ,občanskou‘ výzvou. Bude ovšem nejprve užitečné rozlišit *sociologické problémy* a *sociální problémy*, což se někdy opomínají.

Sociologické problémy představují výzvu k odstranění mezery v poznání společnosti, a „jejich řešení spočívá v tom, aby se našlo vysvětlení určitého faktu nebo fenoménu“ [Popper 1995b:80]. Při řešení sociologického problému nejde „ani tak o to, proč některé věci ,jdou špatně‘... ale především, jak celý systém funguje, jaké jsou jeho předpoklady a jakými prostředky je udržován pohromadě“ [Berger 2003:44]. Nejde primárně o to, jak daný stav – situaci, jev, jednání, vývoj etc. ve společnosti udržet nebo změnit, ale o pochopení s ním spojených sociálních struktur, procesů, situací nebo důsledků, důvodů nebo příčin – což není totéž, způsobů a strategií jednání, hodnot, institucí a jejich legitimizace, sociálních vztahů etc.

Řešení sociologického problému může být – podobně jako je tomu s objevy přírodních věd – při řešení sociálního problému využito, ale stejně tak i zneužito. Může být přínosem pro řešení (ale i pro stupňování) sociálního problému ,v něčím zájmu‘, ale tento přínos nemusí být a obvykle není vždy primární a intencionální. Například, cílem většiny konceptualizací a následně měření chudoby (řešení sociologického problému) je i určení hranice, pod níž je chudoba již nepřijatelná a nutí společnost, aby na osud osob, které se pod její úroveň ocitnou, v rámci své sociální politiky reagovala [Alcock 1993] (řešení sociálního problému). Podobně je tomu s poznáním životních strategií dlouhodobě nezaměstnaných apod.

66 Souhlasím s Peterem Bergerem [2003:167], podle něhož „pro sociologický výzkum může mít vše, co lidé jsou nebo dělají, bez ohledu na svou všednost svůj význam“.

Sociální problémy se týkají života společnosti, vytvářejí v ní a pro ni vážné komplikace finančního, organizačního, politického či sociálního charakteru. Může jít o cokoli, co je či může být pokládáno za odchylku od určité normy, co ohrožuje fungování, stabilitu, legitimitu, nebo dokonce existenci sociální instituce nebo celého sociálního systému či sociální smír, co oslabuje identitu, soudržnost a solidaritu mezi jeho členy, co ohrožuje existenci, životní příběh, důstojnost určité části populace (ne snad jedince, ale určité skupiny nebo kategorie jedinců – charakterizované sociálně, demograficky nebo místem života)...

Může jít o objektivně existující (ověřitelné) stavy nebo druhy chování, komplikující dosahování společných cílů, poškozující plynulé fungování společnosti a narušující sociální rovnováhu. Ale může to být též vše, co je jako sociální problém pojmenováno a označeno aktéry (bez ohledu na to, zda to existuje objektivně nebo jen subjektivně v myslích aktérů), popřípadě může jít o to, co značná část společnosti pokládá za narušení norem (odchylku od normy), které respektují, nebo zásah do diferencovaných zájmů a přijatých hodnot, „*kteřé se vytvořily historicky, mají kulturně rozhodující význam a opakovaně se potvrzují ve veřejné diskusi, stanovují, které nejistoty a která životní ohrožení můžeme ignorovat jako normální*“ [Beck 2007:85]. Tak či onak, sociální problém je problémem pro ty, kdo ho takto pojmenují a definují, většinou proto, že v něm vidí pro sebe či společnost jistou hrozbu. Ať již objektivně existující, subjektivně pocíťovanou, nebo smyšlenou, či dokonce úmyslně vymyšlenou.

Otázka ‚jak‘ daný sociální problém řešit je tak nutně provázena otázkou ‚cui bono‘, tedy v čí prospěch ho řešit? Většinou jsou obě otázky neoddelitelné. Peter Berger ve svém ‚*Pozvání do sociologie*‘ adeptům na sociologické vzdělání připomíná, že – zkrátím-li to a parafrázuji – „*co je problémem pro jeden sociální systém (instituci, kolektivitu, jedince), může být běžnou rutinou pro druhý systém (instituci, kolektivitu, jedince) a naopak... stejná situace může pro různé aktéry představovat různé problémy... co je pro jeden systém (aktéry) řešením problému, může být pro jiný systém (jiné aktéry) naopak problémem*“ [Berger 2003:44] a vice versa. A také představa těchto různých aktérů o jejich řešení může být rozdílná, neboť hodnoty a zájmy aktérů, kteří se ocitají v téže situaci, mohou být i diametrálně odlišné.⁶⁷ Vždyť například co je vlastně problémem? Hodnotový konzervatismus nebo ztráta tradičních hodnot? Je rostoucí rozvodovost průvodním jevem modernizace, příznakem adaptace reprodukce na změnu sociální situace, symptomem krize rodiny jakožto sociální instituce (ztráta významných funkcí, které ve společnosti má – například socializace), snížením reprodukčního potenciálu společnosti nebo symptomem emancipace žen...? Jsou sociálním problémem interrupce nebo jejich zákaz? Ad libitum.

67 Již v době, kdy jsem se seznamoval se základy sociologického myšlení, mi utkvělo v hlavě konstatování, že „*odhalovat praktické (rozumějme sociální) problémy znamená provádět hodnocení... žádný závažný veřejný problém nelze správně formulovat, nejsou-li definovány s ním související hodnoty a zjevné příznaky jejich ohrožení*“ [Mills 2002:100, 141].

S tím se musí vyrovnávat i sociologie, k jejímž funkcím ve společnosti patří i poskytovat expertízy a teoretické rady. Ať již nepřímo, poznáváním povahy společnosti a procesů v ní probíhajících, nebo přímo, analýzou konkrétních sociálních problémů, čímž se sociologie dostává do spleti vztahů buď s držiteli moci, nebo s odpůrci moci, či s veřejností. Zájem o analýzy a návrhy zásahů do sociálních systémů (v různé míře jejich obecnosti) doprovází sociologii od jejího konstituování jako vědecké disciplíny a v čase přetrvává, i když se časem možná mění charakter tohoto zájmu. V první etapě vývoje sociologie byl zájem ze strany velkých průmyslových korporací a marketingových firem a později i sociálního státu především o empirická data. Dnes se velká část poptávky přesouvá z empirické roviny do roviny konceptuální. Poptávána tak nejsou jen fakta a data či analýzy veřejných a politických diskursů získávaná empirickými výzkumy, užitečná pro konkrétní rozhodování a upravující jednání, ale i data a teorie toto jednání legitimizující. Obojí má nebo může mít *neocenitelnou cenu pro každého, kdo chce ve společnosti nějak jednat (udržet moc, ohrozit moc, zpochybnit nebo naopak potvrdit legitimitu nějakého jednání...)*.

Ilustrací může být projekt výzkumu vyloučených lokalit s proklamovaným cílem „řešit problémy samospráv s nimi“. I takový úkol může sociologie přijmout, ale je otázka, zda jde o vědu, nebo o byznys, obojí má svá a odlišná pravidla. A jsou to pouze samosprávy, které mají s vyloučenými lokalitami problémy? V lokalitách žije a působí řada aktérů a jsou svébytným sociálním systémem (problémy mají nejen samosprávy s obyvateli, ale i obyvatelé se samosprávami, ale hlavně se svým osudem). Primárním úkolem sociologie (sociologické expertízy) není přispěchat na pomoc jednomu z aktérů, vypracovat samosprávám mocenskou strategii nebo návod, jak ji vůči obyvatelům lokality uplatnit či jak její uplatnění legitimizovat. Ani naopak obyvatelům těchto lokalit radit, jak se tomu bránit a jak prosazovat vlastní zájmy.⁶⁸ Objektivní expertíza v tomto případě není možná bez „*pochopení celé sociální situace, hodnot a způsobů jednání v obou systémech a toho, jak tyto systémy koexistují v prostoru a čase*“ [Berger 2003:45] a jak si konkurují a vzájemně si komplikují život. A musí vzít v úvahu i nezamýšlené důsledky případných snah problémy řešit. Koneckonců, problémy samosprávy s obyvateli vyloučených lokalit mohou být dány i problémy, které mají oni sami se sebou, se sociálními vztahy mezi sebou či ve vztahu ke společnosti. Ve zmíněném projektu to mělo i epistemologické důsledky. Výzkum se měl realizovat rozhovory s ‚experty‘, míněno sociálními pracovníky, policisty, soudci... tedy výhradně s osobami stojícími de facto na stejné straně jako samosprávy, respektive majícími stejnou nebo velmi podobnou perspektivu pohledu (ale i obyvatelé vyloučené lokality jsou de facto experty).

Vědecký výzkum dnes v podstatné míře žije z grantů, a tak do určité míry o tom, co je považováno za sociální problém, a co má tedy být zkoumáno, a do značné míry i jak to zkoumat, rozhoduje ten, kdo rozděljuje peníze, z nichž věda žije. Jsme proto v pokušení přijmout sociální problémy, jak je identifikují a definují zadavatelé (většinou držitelé moci – ať již legitimní, nebo ne – a peněz). Jako by se zapomínalo na Bergerovo konsta-

68 Ostatně každé společenství a každá společnost jsou složitými systémy plnými protichůdných zájmů.

tování: „*Klást sociologické otázky předpokládá, že se zajímáme o zkoumání určité distance od běžně přijímaných nebo oficiálně proklamovaných cílů lidského jednání*“ (a dodejme vidění a výkladu sociální reality). Rádi na to vše zapomínají i ti, kdo z veřejných prostředků financují grantové projekty a chtějí si jejich výsledky přivlastnit, neboť každá forma znalosti je současně i formou moci (vědět něco, co jiní nevědí).

Přednášel jsem místo Iva Možného v Rotary klubu a vysvětloval na výsledcích dat z výběrového šetření jeden z důvodů vítězství *sociální demokracie* v parlamentních volbách. Jednalo se o retrospektivní interpretaci výsledků, ukazujících, jak subjektivní třída, vzdělání, volební preference, obavy či naděje z vývoje společnosti, posouzení spravedlnosti či nespravedlnosti ve společnosti, obavy z chudoby a spokojenost s tím, jak společnost na chudobu reaguje, a pocit anomické situace vzájemně souvisejí a polarizují společnost [Rabušic a Mareš 1996]. Jeden z přítomných členů klubu na mě v diskusi křičel, jak je možné, že jsme to neřekli ODS a Václavu Klausovi, když nás platil! Ale po letech jsme s kolegou Sirovátkou odmítli podepsat pracovní smlouvu s jistým ministerstvem vedeným Českou stranou sociálně demokratickou (tedy z opačného pólu politického spektra), poskytujícím grant, v níž bylo uvedeno, že „*zjištěné poznatky jsou majetkem ministerstva* (politické strany, která ho ovládala) a *můžeme je zveřejňovat jen se souhlasem ministerstva*“.

Sociální problémy se málokdy vyskytují izolovaně, bývají propleteny v komplexních a dynamických konfiguracích, málokdy jde o jednoduchý vztah příčiny a následku.⁶⁹ Vyřešit mnohé lze jen řešením celé konfigurace, a může se stát, že vyřešením jednoho problému vyvoláme problémy jiné. Pokud nevezmeme v potaz rozsáhlé propojení jednání mnoha osob a institucí a komplexní charakter problému, stejně jako vysokou pravděpodobnost nezamýšlených důsledků jakéhokoliv našeho sociálního jednání při jeho řešení, vystavujeme se riziku nezdaru a vysokým ztrátám, nejen ekonomickým, ale i sociálním. Jak věděl již Max Weber: „*Znakem sociálněpolitického charakteru nějakého problému je to, že není možné jej vyřešit jenom na základě pouhých technických úvah, které by vycházely ze stanovených cílů, ale že, poněvadž problém přesahuje do oblasti obecných otázek kultury, se může a musí vést spor o regulativní hodnotová měřítka jeho řešení*“ [Weber 2009:13]. Často se lze setkat s tím, že snaha řešit nějaký sociální problém tyto skutečnosti ignoruje. A aby to bylo složitější, řešení problému může pro jeho aktéry vyvolat problém jiný, aniž si to ti, koho se to týká, uvědomovali (vzpomeňme opět na Mertona a jeho nezamýšlené důsledky intencionálního jednání, o nichž již byla řeč). Což se může dít na mikrosociální i makrosociální úrovni. A to, co je považováno za řešení problému, může založit na problém nový.

Na obecné úrovni upozorňuje Ulrich Beck, že ‚intencionální‘ účelovou racionalitu chápanou jako motor dějin společnosti nahrazují stále naléhavěji její ‚vedlejší důsledky‘ – rizika, nebezpečí, individualizace, globalizace [Beck 2007:72, 83]. Poněkud konkrétněji to ilustruje výnos šéfa

69 Latour [2020:26] poukazuje na provázanost nárůstu nerovností, vlny populismu a migrační krize a globalizace v dnešním světě.

německé policie a SS Heinricha Himmlera z roku 1937 o preventivním potírání zločinnosti, který umožňoval preventivní vazbu recidivistů v internačních táborech, nepodléhal soudní kontrole a byl veřejností přijat kladně, neboť díky tomu poklesla míra kriminality. Aniž si veřejnost uvědomovala riziko, že výnos může být, a později skutečně byl, použit obecně proti každému, kdo se stane nepohodlným režimu.

5.71 Moje cesta k zájmu o sociální problémy

Moje zaměření se na sociální problémy nebylo jen výsledkem mé osobní volby, ale bylo dáno i okolnostmi a společenským kontextem, ba i náhodou. A podílel se na tom též vliv výrazných osobností, s nimiž jsem se na startu akademické sociologické dráhy ‚náhodně‘ setkal a které mě k sociálním problémům nasměrovaly. Patřil k nim i Fedor Gál v průběhu krátké epizody mého pobytu v letech 1988–1990 na *Ústavu pro ekonomiku a řízení nevýrobní sféry* brněnské univerzity. Nosil mi týden po týdnu anglické publikace, které se tehdy sociálními problémy zabývaly, a já střídavě stál u xeroxu – již volný přístup k němu byl v té době velkou výhodou, i když jsme ještě museli všechny pořízené kopie evidovat – a seděl u stolu nad zkopírovanými knihami a četl o sociálních problémech, kterými se tyto knihy v obecné rovině zabývaly.

V průběhu mé stáže na *Postdoktorandském institutu Amsterdamské univerzity* můj zájem o sociální problémy prohloubili Abram de Swaan (* 1942) a Kees Schuyt (* 1943).⁷⁰ Abram de Swaan mi názorně ukázal, jak široký záběr vědění musí sociolog mít a také co je to při studiu na univerzitě ‚workload‘. Každý týden jsem měl k prostudování cca 150–200 nových stran z několika knih. A nešlo jen o sociologické, ale i o historické publikace seznamující čtenáře s ‚*proto welfare state*‘. Většina textů odkazovala na historický vývoj snah řešit problémy narušující sociální kohezi společností v minulosti. Na první pohled to byly nepraktické poznatky, ve skutečnosti představovaly to, co by mělo odlišovat univerzity od vyšších odborných škol. Pochopit podstatu a mechanismy důležitých sociálních problémů a smysl rozličných možností, jak na ně společnost reaguje.

Třeba, že základem sociálního státu je solidarita. I když se můžeme dohadovat, co je její podstatou.⁷¹ Zda je dána čistým altruismem, jenž jen dává a nikdy nic nepřijímá, nebo je výsledkem ‚pouhé‘ generalizované reciprocity (Bronislaw Malinowski a Marcel Mauss) či recipročního altruismu, jež produkují sobecké geny (Richard Dawkins). Což je spojeno se složitou debatou o spravedlnosti a vede k různým ideologiím sociálního státu, odlišujícím se pojetím světa, lidské přirozenosti, účelu politického jednání a povahy ekonomické aktivity; vizí současnosti a budoucnosti,

70 První je emeritním profesorem Amsterdamské univerzity, druhý na univerzitách v Amsterdamu a Leidenu. Byl účastníkem konference ‚Nezaměstnanost – nizozemská zkušenost a československá realita‘ [1991] v Brně.

71 Co je v lidském jednání a v sociálních institucích dáno genetickou výbavou člověka jako přírodního druhu a co je naučeno a kulturně determinováno?

jež nabízejí; vizí způsobu, jak dosáhnout ideální společnosti; akceptací různé míry a podoby intervence státu do ekonomiky a sociální sféry a cíli, jakých se má touto intervencí dosáhnout.

Otázky, které zde figurovaly, jsou spojovány s hlavními tématy sociologie: „*Co drží pohromadě společnosti a zabraňuje jim, aby se rozpadly v chaosu a válce?*“ [Elster 2013:12], „*jak společnost funguje?*“ (Parsons, Merton...), „*jak se reprodukuje?*“ (Bourdieu), „*jak udržovat rovnováhu mezi kolektivním soucitem a individuální odpovědností?*“ [Jencks 1993:87]. Šlo i o popis vývoje sociálního státu v Evropě od lokální a regionální charity, realizované farnostmi, kláštery, obcemi (financované osobní i kolektivní dobročinnosti), až po dnešní sociální politiku a sociální práci v gesci národního státu (podpora financovaná z příjmů státního rozpočtu – přeměnila se v definované právo příjemců a v povinnost státu).⁷² Abram de Swaan [1988] o tom napsal knihu *In Care of the State. Health, Care, Education and Welfare in Europe and the USA in the Modern Era*. S profesorem Keesem Schuytem jsem se setkal již za pobytů v Driebergenu. Zaujala mě jeho publikace z výzkumu o ‚kultuře nezaměstnaných‘ (její poslední reedice je z roku 2018 [Engbersen, Schuyt, Timmer and Waarden 2018]).

Podle autorů dlouhodobě nezaměstnaní mají své životní strategie (což by nebyla zase tak neznámá věc), které lze chápat z hlediska jejich situace jako racionální, i když se mohly z hlediska majoritní populace jevit naopak jako iracionální maladaptace na jejich anomickou situaci. A tyto strategie spojili se širšími typy kulturních vzorců (to již tak známá věc zase nebyla). Jako výkladového schématu k tomu použili pět rozdílných obecně platných typů individuálních adaptačních mechanismů na *anomickou situaci*, jak je popsal Karl R. Merton [1957]:⁷³ konformismus, inovativnost, ritualismus, únik a vzpoura. Jde o ukázkou toho, jak může být obecná teorie nápomocná deskripci sociální reality (deduktivně se hledá, zda těmto teoretickým adaptačním mechanismům v reálném světě něco odpovídá), ale i její interpretaci – jakou může mít již zmíněný vysvětlovací potenciál vysvětlovací mohutnost.

Pro oba, tehdy již renomované profesory (více méně mého věku) jsem byl v té době jen ‚bezejmenným‘ návštěvníkem (o němž nic nevěděli a na kterého již zapomněli). U profesora Abrama de Swaana jsem byl na jeho semináři jen posluchačem mezi studujícími ze všech možných koutů světa. Profesor Kees Schuyt sledoval, jak se postupně vyvíjí můj text o nezaměstnanosti, který jsem v Amsterdamu psal, a k mnohému v něm mě inspiroval.

72 Van Tijn [1991:32] to demonstroval na číslech, podle kterých se na zabezpečení potřebných osob v roce 1910 v Nizozemí podílel sociální stát jen 11 % (41 % bylo v gesci církevních a 48 % občanských společenství), v roce 1955 se na něm církve podílely jen 3 %, občanské společenství 17 %, sociální stát pak 80 %.

73 Ztráta placené práce je ve společnosti, v níž je osou lidského života a odvíjí se z ní sociální pozice, status, životní úroveň jedince i jeho rodiny... pro každého jedince nepochybně klasickou anomickou situací. „*Jakožto napětí mezi kulturními cíli existujícími ve společnosti a šancemi těchto cílů dosáhnout*“ [Merton 1957].

5.72 Sociální problémy, jež byly předmětem mého zájmu

„V sociálních vědách se dnes často používá systémověteoretický pojem krize. Podle tohoto modelu krize vzniká tehdy, když struktura nějakého systému připouští méně možností problému, než je nezbytné pro jeho trvání. V tomto smyslu jsou krize chápány jako trvalé poruchy systémové integrace... nejsou výsledkem nahodilých změn prostředí, nýbrž jsou vytvářeny strukturálně vymezenými systémovými imperativy... krizové stavy mají formu dezintegrace společenských institucí.“

Habermas Jürgen. 2000. *Problémy legitimacy v pozdním kapitalismu*. Praha: Filosofia, str. 11–12 (1971. *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*).

Předmětem mého zájmu byly v první etapě jen sociální problémy, i když již tehdy se za nimi vynořovaly potenciální společenské krize. Jejich vzájemnou provázanost s krizemi jsem ale začal vnímat až v souvislosti svého zájmu o sociální exkluzi a následně inkluzi. Z celé bohaté škály sociálních problémů jsem se postupně věnoval nezaměstnanosti, chudobě, sociální exkluzi a anomii. Začalo to nezaměstnaností, která se v počátku devadesátých let jevila možnou hrozbou legitimitě politické a ekonomické změny společnosti. Česká společnost měla o nezaměstnanosti představu, kterou ji po celé roky strašil komunistický režim, odvolávající se na zafixovaný obraz toho, jak tragicky postihla Česko v době velké hospodářské krize na přelomu dvacátých a třicátých let minulého století. Přestože se tato obava nerealizovala, lákala mě nezaměstnanost tím, jak komplexně ovlivňuje, myšleno jako masová nezaměstnanost, společenský systém a jako individuální nezaměstnanost životní dráhu a životní strategie jedinců. Zejména když se přeměnila v nezaměstnanost dlouhodobou.

Nezaměstnanost

„Nezaměstnanost, a zvláště nezaměstnanost masová není jen ekonomickým problémem. Nejde jen o nerovnováhu na trhu práce, ale i o její důsledky pro život jedince i společnosti a o mechanismy, kterými společnost těmto důsledkům čelí...“

Mareš Petr. 1993 a 2002. *Nezaměstnanost jako sociální problém*. Praha: Sociologické nakladatelství, str. 12.

Nezaměstnanost byla prvním ze sociálních problémů, jímž jsem se zabýval. Za zmínku snad stojí i to, že jsme v Brně již v roce 1991 (tedy ještě před mým pobytem v Amsterdamu) spolu s nizozemskými sociology uspořádali konferenci o nezaměstnanosti [Mareš a Možný (eds.) 1991]. V prvních letech jsem zájem o nezaměstnanost sdílel s Ladislavem Rabušicem,⁷⁴ později s Tomášem Sirovátkou. Spolu s chudobou a sociálním

74 1993–1994. Central European University Research Support Scheme: *Unemployment in the Czech Republic*.

vyločením se nezaměstnanost stala též tématem mé činnosti ve Výzkumném ústavu práce a sociálních věcí. S Tomášem Sirovátkou jsme se poprvé společně problémem nezaměstnanosti a trhu práce zabývali v letech 1996–1998 v projektu ‚Sociální trendy‘, který byl podporován Grantovou agenturou ČR a jehož řešitelem byl Petr Matějů [Mareš a Sirovátka 1998a; 1998b]. Pokračovali jsme pak v letech 2000–2002 projektem ‚Nezaměstnanost a sociální politika: Ochrana, pobídka, aktivita?‘ (Grantová agentura ČR). K nezaměstnanosti jsem se vrátil ještě v roce 2007 spolu s naším absolventem (dnes profesorem) Tomášem Katrňákem [Katrňák a Mareš 2007].

Zajímaly mě životní situace nezaměstnaných a jejich strategie [Mareš, Sirovátka a Vyhlídal 2003]. Zejména byla v centru pozornosti dlouhodobá nezaměstnanost, která mění u postižených osob a členů jejich rodin status nezávislého občana za status závislého klienta sociálního státu. Zvrátit tento stav je pro mnohé z nich, s ohledem na jejich nedostatečný lidský kapitál a na převis nabídky pracovní síly podobného charakteru na trhu práce, obtížné (bývají častěji nezaměstnanými i opakovaně). Dlouhodobá a opakovaná nezaměstnanost mění jejich identitu a může být i příčinou jejich sociální exkluze. Neboť ztráta placené práce, z níž se v současné společnosti odvíjí jejich sociální pozice, status, životní úroveň... je pro každého jedince a jeho rodinu nepochybně klasickou anomickou situací, „*Jakožto napětí mezi kulturními cíli existujícími ve společnosti a šancemi těchto cílů dosáhnout*“ [Merton 1957]. Pro společnost představuje dlouhodobá nezaměstnanost nejen ekonomické ztráty, ale i zdroj společenské nestability a růst míry nerovností. Dlouhodobě nezaměstnaní představují jádro toho, co bylo označeno jako prekariát [Standing 2018], jehož pocit, že jsou nejen opomíjeni, ale i zapomínáni, ho činí vnímavým pro naslouchání extrémistům a populistům.

Chudoba

„Chudoba je především vztah mezi lidmi. Je to sociální status.“

Sahlins Marshall. 1974. *Stonee Age Economics*.

London: Tavistock, str. 37.

„Postoj k chudobě, vlastní pocit chudoby spolu s hodnocením toho, kdo jsou chudí, jak se chudými stali, a s hodnocením role a fungování sociálního státu má své konsekvence. Existuje silná korelace mezi polárními postoji k těmto faktorům, mírou anomie a volebními preferencemi. Pocit chudoby, pocit anomie a volební preference se mohou stát bermudským trojúhelníkem volebního úspěchu nejedné politické strany.“

Mareš Petr. 1995c. „Obsah chudoby“. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity*, 44(G37), Pp. 5–17, str. 14.⁷⁵

75 Mohou v něm zmizet, ale také se z něho, jak to dotvrzují dnešní populisté, vynořit. Tak jako tak, „chudoba je mimo jiné i politický problém“.

K mému zájmu o nezaměstnanost se připojil zájem o chudobu. Jiří Večerník konstatoval: „*Tomáš Sirovátka... spolu s Petrem Marešem a postupně s dalšími spolupracovníky v Brně založil silný proud empirického výzkumu na pomezí sociologie a sociální politiky*“ [Ryba a Večerník 2018]. Vlastně se mně i Tomáši Sirovátkovi chudoba a nezaměstnanost vzájemně proplétaly, tak jako později se nám obě proplétaly s marginalizací a sociálním vyloučením a s jejich vlivem na solidaritu, integraci a sociální kohezi.⁷⁶ Zde je evidentní, že určité sociální jevy (nejen sociální problémy) či sociální jednání vzájemně souvisejí a lze je pochopit jen „*jako prvky širších konfigurací (zejména konfigurací nebo také řečeno sítí vzájemné závislosti, recipročního podmiňování jednání...)*“ [Bauman 1996:13].

Také o chudobě, podobně jako o nezaměstnanosti, pořádala brněnská katedra sociologie konferenci, jako první v České republice [Mareš (ed.) 1995a]. Nebyli jsme ovšem první, kteří na chudobu upozornili, nelze nezpomenout Miroslava Hiršla [1988] a Jiřího Večerníka [1991; 2015], díky nimž máme údaje o stavu chudoby v Čechách před rokem 1989. Tehdy se ovšem nemluvílo o chudobě a o chudých, ale v komunistickém *newspeaku* jen o „osobách s omezenou možností spotřeby“. Ze systémového jevu tak režim učinil jev osobní. Mělo to svou logiku. „*Společnost, která své sebevědomí opírala o to, že zrušila vykořisťovatelskou třídu vlastníků, nemohla připustit, že zůstali chudí. Bylo-li zrušeno bohatství jako sociální status, musela být jako sociální status zrušena i chudoba*“ [Mareš a Možný 1995]. Pro legitimitu komunistického režimu bylo důležité, aby chudoba, pokud už existovala, nebyla vidět, nebo se o ní alespoň nemluvílo. V reálném socialismu tedy „*nebyli*“ (sociální kategorie) chudí, ale jen (jedinci) sociálně potřební. Což pro ně mělo neblahé důsledky, neboť ztratili status, *oprávnění k zaopatření*. Nebylo dáno zákony (neměli na ně *právo* a jejich uspokojování nebylo institucionalizováno), ale individuálně, ad hoc – jen pro tento případ – bylo v rukou byrokratického aparátu státu (a strany). Pokud jim bylo nějaké zaopatření přiznáno (individuálně i kolektivně – důchodcům, rodičům malých dětí...), bylo prezentováno jako „dar strany a vlády“.

Co může znamenat ztráta statusu pro chudé, ilustruje osud žebráka Ženiška v povídce Jana Nerudy „*Přivedla žebráka na mizinu*“ [Neruda 1987], který o něj přišel pomluvou, že *vlastní* „za Vltavou“ tři domy. Přišel tak o „oprávnění“ (morální nárok) na „zaopatření“ (almužnu). Lidé, kteří pomluvě uvěřili, mu ji odmítali dávat, neboť nebyl „*potřebným*“ (byl majetným). Ztratil přitom i další z důležitých charakteristik, které ctily, ještě před vznikem sociálního státu, lokální charita jako oprávnění k zaopatření [Swaan 1988]. Přestal být v očích malostranských měšťanů „*naším*“ (těmi domy byl z jejich pohledu spojen se Starým Městem, ne s Menším Městem pražským, kde almužnu žádal). Viz Mareš a Možný [1995].

V Nerudově povídce je nechtěně skryto několik sociologicky důležitých odkazů. Za prvé, zažité klíše: „*Rovnice, chudoba rovná se hlad*“ (ba smrt hladem, která) *zakrývá spoustu jiných a složitých aspektů chudoby*“ [Bauman 1998:89], neboť chudoba, respektive život v chudobě, je pro jedince komplexní deprivace, jejíž položky jsou jak biologické,

76 Sirovátka and Mareš [2006; 2009; 2011], Mareš a Sirovátka [2005; 2006; 2008a; 2008b].

tak sociální a psychické. Za druhé lidé reflektují své postavení a cítí se, či necítí být chudými, přičemž může být v případě konkrétních jedinců či rodin mezi objektivní a subjektivně pocíťovanou chudobou rozpor. Koneckonců, každá společenská vrstva má své (relativně či subjektivně) chudé, což věděl již Georg Simmel. Za třetí, chudoba má výrazné politické a normativní konotace (spojené se solidaritou a udržováním sociální rovnováhy, sociálního smíru ve společnosti) a jako taková je nejen určitým stavem, ale implikuje i jednání směřující k jeho změně [Alcock 1993].

Snaha společnosti čelit nebezpečí chudoby jako ohrožení její stability je jedním ze základů sociálního státu. Podle Abrama de Swaana (1988) ve všech historicky známých společnostech existovala oprávnění chudých na podporu: *nezpůsobilost získávat prostředky k životu prací* (primárně invalidita, později i neschopnost uplatnit se na trhu práce), *blížkost* („náš“ – definice hranic sociální zodpovědnosti dané společností vůči chudým – příbuzenství, sousedství, občanství národního státu) a *poslušnost* (akceptace existujícího řádu společnosti). Debata kolem chudoby tak není jen deskriptivní, ale i normativní.

Za čtvrté to vyžaduje identifikaci a měření chudoby neboli ztráty schopnosti, způsobilosti některých jedinců či kolektivit uspokojovat své potřeby („lack of capability“), které společnost potřebuje na určení hranic chudoby, a tím toho, koho považuje za chudého, jenž má *oprávnění (entitlements)* neboli právoplatný nárok na *zaopatření* neboli na určité potřebné komodity [Sen 1981; 1992].⁷⁷ Za páté, za způsobem identifikace a měření chudoby jsou její určité koncepty⁷⁸ a ideologie sociálního státu, závisející na: bohatství společnosti, na úvahách o funkci chudoby a žádoucím stupni rovnosti ve společnosti, na přesvědčení o důvodech toho, proč jsou lidé chudí (rozlišování „deserving“ a „undeserving“ chudých), na obavách z excesů chudoby (nejde jen o revoluce, ale i o růst rozsahu černé ekonomiky, kriminality, epidemie ap.), na úvahách o efektivnosti různých způsobů redistribuce a o potřebách společnosti...

Charakter a míra společenské intervence jsou vyjádřeny v definici *životního minima* odvolávajícího se na koncept absolutní chudoby – cílem podpory je udržet život, bránit fyzické smrti, zajistit jedincům dostatečné prostředky k tomu, aby mohli přežít v této konkurenci navzdory svým osobním handicapům, a umožnit jim restart. A na druhé straně v definici *sociálního minima* odvolávajícího se na koncept relativní chudoby – cílem podpory je udržet životní úroveň přiměřenou jejímu standardu ve společnosti, bránit sociálnímu vyloučení jako sociální smrti. Každá z definic souvisí s určitou ideologií sociálního státu.⁷⁹ Definice *životního minima* je opřena o liberalistickou vizi spo-

77 Analyticky i teoreticky užitečné koncepty „oprávnění“ (entitlements) a „zaopatření“ vnesl do diskuse ekonom a nositel Nobelovy ceny Amartya Sen [1981; 1992]. Dostupný je jeho výklad v Dahrendorfově knize *The Modern Social Conflict* [1988] (slovenský překlad *„Moderný sociální konflikt“* byl vydán v roce 1991).

78 Které obsahují metodu identifikace kategorie osob jako chudých a metodu určení agregace charakteristik chudoby [Sen 1981:11], neboť chudoba je multidimenzionální.

79 Viz například Esping-Andersen [1990], rozlišující (neo)liberalistický, konzervativní a sociálně demokratický sociální stát, nebo Vic George and Paul Wilding [1993].

5. Čtvrté období sociologie v Brně

lečnosti jako atomizovaných jedinců konkurujících si mezi sebou na trhu práce. Definice *sociálního minima* je opřena o sociálně demokratickou představu společnosti kolektivit a morálního řádu, v níž je žádoucí, ba nutné pomoci jedincům i celým různě vymezeným kolektivitám udržet svůj status, nebo docílit určitého vyrovnání jejich osudů s osudy většinové společnosti.

Sociální exkluze

„Sociální exkluze je definována jako stav, kdy jedinec nebo kolektivita neparticipuje plně na ekonomickém, politickém a sociálním životě společnosti... je spojena se stigmatizací vylučovaných jako odlišných, deviantních či cizích.“

Mareš Petr. 2004d. „Sociální exkluze a inkluze“. Pp. 15–30 in *Sociální exkluze a sociální inkluze menšin a marginalizovaných skupin*, ed. Tomáš Sirovátka. Brno: Masarykova Univerzita – Fakulta sociálních studií a nakladatelství Georgetown.

„Elity si izolaci vybraly a štědře a ochotně za ni platí. Zbytek lidí se ocitá v situaci, kdy je odříznut a za svou novou izolaci nucen platit obrovskou kulturní, psychologickou a politickou daň... městské teritorium se stává bitevním polem nepřetržité války o prostor.“

Bauman Zygmunt. 1998. *Globalizace. Důsledky pro člověka*. Praha: Prostor, str. 30 a 31.

Od zájmu o chudobu byl jen krůček k zájmu o sociální exkluzi a sociální inkluzi, jako o způsob, jak exkluzi překonávat. Můžeme si klást otázky: *„Co je vlastně obsahem konceptu sociálního vyloučení? Jak se liší od konceptu chudoby? Především v tom, že exkluze je multidimenzionální.*

Ekonomické vyloučení je zdrojem chudoby a vyloučení ze životního standardu a životních šancí obvyklých ve společnosti či dané kolektivitě (zejména marginalizací na trhu práce a nezaměstnaností). *Sociální vyloučení v užším smyslu* brání sdílet určité sociální statusy či sociální instituce; může být i důsledkem selhání sociálního státu, zajišťujícího sociální integraci. *Politické vyloučení* je upřením občanských, politických, ale i základních lidských práv a vyloučením z vlivu na společnost i na vlastní osud; může být důsledkem selhání demokratického a legislativního systému, zajišťujícího občanskou integraci. *Kulturní vyloučení* je odepření práva jedince či kolektivity participovat na kultuře společnosti a sdílet její kulturní kapitál, vzdělanost i hodnoty (může být důsledkem odmítnutí společnosti integrovat danou kolektivitu či jedince, ale i odmítnutí dané kolektivity se integrovat). *Symbolické vyloučení* je spojeno se stigmatizací jedinců i sociálních skupin, vnímaných jako odlišných, deviantních či cizích. Podle Giddense (1994) tyto dimenze vyloučení mohou vzájemně souviset a *„koncept sociální exkluze se nevztahuje ke stupňování nerovností, ale k mechanismům, které mají za následek oddělování skupin od hlavního proudu společnosti“* [Giddens 1998:91] – dělení na ‚my‘ a ‚oni‘ založené na genderové, náboženské či kulturní odlišnosti (dnes aktuální v souvislosti s migrací) atd. Důraz je kladen na nedobrovolné vyloučení jakožto upření práva na

začlenění do společnosti a sdílení identity [Mareš 2000; Mareš a Sirovátka 2008], na vyloučení z reflexivního zařazení do širšího sociálního řádu.

Vyloučení jedinci, ale i celé vyloučené sociální kolektivity se nepodílejí stejnou měrou jako ostatní na hmotných i nehmotných (společná identita, vzájemná důvěra, symbolika...) zdrojích společnosti a na jejich distribuci či redistribuci, což vede nejen k jejich chudobě, ale i k jejich sociální či kulturní izolaci. Je to proces vydělování jedinců i sociálních kategorií z organizací či komunit, z nichž je složena společnost, i z celé společnosti. V minulosti byla exkluze většinovou společností chápána spíše jako řešení problému, izolace těch, kdo ohrožují její stabilitu (koncem 19. století byla v anglických středních vrstvách populární myšlenka zbavit se existence chudoby jednoduše vystěhováním chudých do Austrálie). Dnes je sociální exkluze, nedobrovolná, mající formu vylučování, i dobrovolná, projevující se jako snaha o odloučení, chápána jako problém. Ohrožení integrity a sociální koheze společnosti.⁸⁰

Hodny zájmu jsou vyloučené lokality jakožto územní koncentrace – vyloučených osob či kolektivit, které představují sociální problémy jak většinové společnosti s vyloučenými, tak i vyloučených s většinovou společností.

Jde o sociální diferenciaci prostoru, kterou se zabývá primárně sociální geografie, ale i sociologie. Většinou jde o nedobrovolná *ghetta* vylučovaných a chudých, ale jde i o dobrovolné tzv. *gated community* bohatých a privilegovaných, které se někdy obejdou i bez ostnatého drátu a ozbrojených strážců, ba i sousedských zdí a „o izolaci se postarají ceny domů“ [Bauman 2019:112]. Dobrovolnou formou odloučení mohou být i *enklávy*, jako produkty *etnického, kulturního a religiózního distančního procesu*, neaspírující na integraci do většinové společnosti, ale využívající sdílený, od většinové společnosti odlišný sociální a kulturní kapitál; nebo produkty *distančního procesu probíhajícího na základě vyhraněného životního stylu* (v době mého mládí to byly třeba komunity hippies, později různé squaty).

Problémem vyloučených lokalit (z hlediska společnosti) není jen devastované životní prostředí, ale i zanedbaná infrastruktura vzdělávání, zdravotní péče a fakt, že zde selhávají klasické sociální instituce většinové společnosti, že se zde vytváří anomická situace a mechanismy reakce na ni jsou maladaptivní. Sociální charakteristiky jedinců v těchto lokalitách produkované a posilované charakterem prostředí, v němž žijí, jim znesnadňují, či dokonce brání využívat i těch řídkých životních šancí (k sociálnímu vze-stupu), s kterými přijdou do kontaktu. Chudoba spojená se sociálním vyloučením a maladaptivní jednání je tak v prostředí této kultury ‚samoobnovujícím se stavem‘ (perpetuum mobile), který každá generace v něm žijící odkazuje svým dětem. Socializací se

80 Vyloučeny mohou být i kulturně silně integrované kolektivity osob stejného náboženského vyznání, etnického původu ap., s vysokým kulturním i sociálním kapitálem. Vyloučení v nich může vyvolat procesy hledání vlastní identity a odstup od širší společnosti na základě preferencí vlastních hodnot, obnovování identity v nevyzpytatelném, destruovaném a odcizeném či bezbožném světě (Kepel 1996) a fundamentalismus.

zde přenáší z generace na generaci existující ‚culture of poverty‘⁸¹ [Lewis 1966a; 1966b]. Dahrendorf [1991] konstatuje, že se ocitli ve společenské izolaci a koncentrační efekt zdůraznil a upevnil její hranice. Rizikem je, že se obyvatelé ghatt odčizují hodnotám hlavního proudu společnosti [Dahrendorf 1995] a stávají se v ní ‚cizinci‘. Majoritní společnost v lepším případě přestává být pro vylučované společnosti referenční, v horším případě se jim jeví nepřátelskou.

Se zájmem o sociální exkluzi a sociální inkluzi souvisí například výzkumný projekt ‚Sociální exkluze a sociální inkluze v české společnosti‘ (2003–2005) podporovaný Grantovou agenturou ČR nebo také účast (spolu s kolegou Sirovátkou) na rozsáhlém projektu vedeném Jiřím Musilem ‚Sociální a kulturní soudržnost v diferencované společnosti‘ (2005–2008), za účasti Sociologického ústavu, Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy a naší fakulty. V průběhu řešení projektu se vynořily otázky, které se mi zdají i dnes aktuální. Na jedné straně otázka: *Jak jsou/mohou být jedinci integrováni do většího sociálního celku (sociálního řádu), aniž by přišli o svá práva na sebeurčení a o svou autonomii, která je ve funkcionálně diferencované společnosti nezbytnou podmínkou této integrace?* A na druhé straně i otázka: *Co z těchto práv a autonomie jim společnost může (při jejich inkluzi) ponechat, aniž to ohrozí její vlastní celkovou integraci a sociální kohezi (jak může jako celek udržet identitu a autonomii, je-li složena z partikulárních autonomních prvků)?*

Po Ivu Možném, Miloslavu Petruskovi a Pavlu Machoninovi jsem se v tomto projektu dostal do kontaktu (příliš pozdě) s další výraznou osobností české sociologie, s Jiřím Musilem. Seznámili jsme se blíže na pracovním setkání týmu v jedné obci, když jsme se srazili v šest hodin ráno před ubytovnou a vyjasnili si, že naše časné probuzení je motivováno zvědavostí na její sociální prostor. Nemohu si zde odpustit připomenout svou fascinaci přeměnou ‚space‘ (abstraktní prostor, bez vztahu k lidským bytostem, pro něž nemá žádnou hodnotu ani význam) v ‚place‘ (prostor nesoucí určitý obsah a význam, reference o vztahu lidí k němu, o hodnotách, touhách, obavách či zkušenostech s ním spojených), kterou probudil můj zájem o baťovský Zlín. Hovoříme-li o ‚place‘, hovoříme o kulturní krajině. Vzpomeňme barokní krajinu, reprezentovanou Kuksem, nebo krajinu modernity, reprezentovanou vídeňskou Ringstrasse, jejíž *„výstavba se (nejen) řídila funkční účelností (charakteristickou pro modernitu), ale byla i kulturní sebeprojekcí rakouského měšťanského liberalismu“* [Schorske 2000:47]. A jejímiž hlavními skvosty jsou veřejné budovy reprezentující hlavní hodnoty liberalismu, tedy právo, kulturu (opera, muzea a divadlo), parlamentní vládu (říšská rada), samosprávu (radnice) a vzdělání (univerzita).

81 Culture of poverty je adaptací chudých na jejich marginální postavení, snahou vyrovnat se s pocíty bezmoci a beznaděje, a jakmile začne existovat, má tendenci přenášet se socializací dětí z generace na generaci [Lewis 1965]. Do českého jazyka se ‚culture of poverty‘ nejčastěji překládá jako ‚kultura chudoby‘, ale v intencích historického vývoje české společnosti (chudoba zde cti netratí – i když reprezentant vrcholné modernity Tomáš Baťa razil heslo ‚bohatství povinnost, chudoba výmluva‘ nebo opatrněji ‚chudoba cti netratí, ale také nepřidá‘ [Veselý 2016]) i českého jazyka by bylo příhodnější použít překladu ‚kultura bíd‘.

Anomie

„Anomické osobnosti jsou tak odcizeny od politického, kulturního a ekonomického systému, od internalizovaných sociálních norem a hodnot a od primárních skupin.“

Srole Leo. 1956. „Social Integration and Certain Corollaries: An Exploratory Study“. *American Sociological Review*, 21:709–716.

Nešlo nám ale jen o konkrétní sociální problémy, na které se soustředila naše pozornost, ale i o jejich obecnější podobu, jako tomu bylo v případě anomie [Rabušic a Mareš 1996]. Koncept anomie použil asi jako první Émile Durkheim pro popis sociální situace, v níž dochází k rozkladu a zhroucení stabilizovaného normativního řádu společnosti, založeného na neměnných a do té doby nezpochybňovaných a sdílených jistotách. Charakterizované ztrátou smyslu jednání, doprovázené trvalým pocitem strachu a ohrožení, což může vést k ‚anomickým‘ sebevraždám [Durkheim 1893; 1966].

Podobně jako stav absence norem (*normlessness*), jenž je výsledkem „zlomu v kulturních strukturách, který se objevuje obzvláště tehdy, když dochází k akutnímu nesouladu mezi kulturními normami a cíli na straně jedné a sociálně strukturovanou kapacitou (schopností, možností) členů skupiny jednat v souhlase s nimi na straně druhé“, chápal anomii i Robert K. Merton [1957:162]. Jen přesunul akcent ze situace, v níž se aktéři ocitají, na jejich schopnost adaptovat se na ni. V tomto kontextu Seeman [1959] ve svých úvahách o dimenzích konceptu odcizení definoval anomickou situaci jako stav, kdy ve společnosti mezi jedinci „existují vysoká očekávání, že k dosažení daného cíle je nutné sociálně neakceptovatelné chování“. Výsledkem pak je, že mnozí lidé (podle Mertona dokonce většina) v ní mají tendenci klást velký důraz na mysticismus, štěstí, náhodu (je to i živná půda populismu).

Durkheim i Merton užívali pojmu anomie pro popis stavu celé společnosti, nám šlo o anomii jako životní pocit individuí, tak jak tento koncept použil Leo Srole [1956], který „konceptualizoval anomii jako kontinuum určitého psychického stavu, psychické izolace nebo též sociální malitengrace, v němž na jednom jeho pólu má jedinec pocit sounáležitosti s jinými, na pólu opačném pocit vzdálenosti od jiných, pocit odcizení“ [Rabušic a Mareš 1996]. Použitý Sroleův test (subjektivního pocitu) anomie indikující jistý typ sociální frustrace, znechucení, pesimismu i obav z budoucnosti (a ztráty důvěry ke společnosti) nám umožnil identifikovat míru reflexe stavu společnosti jako stavu anomického, tak i identifikovat sociální strukturu (vzdělání, subjektivní sociální třída) tohoto anomického pocitu ve společnosti a jeho souvislost s některými postoji (například k nerovnosti nebo k tomu, jaké by měly být cíle sociálního státu a preferované mechanismy jejich dosažení) či s politickým jednáním (například volební preference). Cílem našeho výzkumu bylo zjistit, jak je pocit anomie v české společnosti rozšířen, zda je vázán na určité sociální prostředí (sociální charakteristiky jedinců) a jak ovlivňuje některé důležité postoje a jednání.

5. Čtvrté období sociologie v Brně

Lidé s anomickými pocity představovali v České republice v polovině roku 1995 asi 37 % obyvatel. Měli nižší vzdělání, cítili se být příslušníky nižších společenských vrstev a chudými, požadovali od společnosti větší míru solidarity, vnímali se jako zapomenutí a ve volbách by s velkou pravděpodobností dali hlas z poloviny krajní pravici a z poloviny krajní levici. Dnes by pravděpodobně dali hlas populistickým stranám, které strany reprezentující extrémní levici nebo extrémní pravici na tradiční ose levice–pravice vystřídaly, popřípadě vytlačili z politického prostoru klasickou levici (u nás to odnesla sociální demokracie).

Ukázalo se tak, že některé sociologické koncepty formulované již před sto lety mohou být užitečné i dnes, což bylo naznačeno již v pasáži věnované adaptaci nezaměstnaných na anomickou situaci, v níž se ztrátou zaměstnání ocitli [Engbersen, Schuyt, Timmer and Waarden 2018]. Podobně může být koncept anomie použit k popisu a pochopení situace obyvatel tzv. vyloučených lokalit apod. Po pravdě řečeno, nečekali jsme, jakou vysvětlovací potenci může mít sto let starý koncept, zrozený v bouři nastupující modernity, která způsobila roztrhání starého sociálního tkaniva [Polanyi 2006:39], i v dnešní společnosti. A obávám se, že co se týče tohoto typu anomie, ani dnes nejsme za vodou (viz vlna populismu, obchodujícího s obavami a strachem části populace).

Reflexe zájmu o sociální problémy

Mám-li zpětně reflektovat sociální problémy, které se staly předmětem našeho výzkumného zájmu, musím dát za pravdu Jiřímu Musilovi [2002], že „z myšlenkového hlediska dominance některých témat z minulosti vedla k opomíjení nových a velmi významných problematik, které se již zřetelně hlásily o slovo“. Měl na mysli zejména „otázky národní identity, nacionalismus a jeho výklad, postavení národních států v soudobých procesech integrace, role médií v demokratických společnostech, proměny práce v soudobých rizikových společnostech, role vzdělání a nepochybně také otázky proměn hodnotových orientací, otázky tradic a obecně kultury v sociálně antropologickém smyslu“. Nebylo ale ani v mých silách, ani v silách katedry, ba ani tehdejší české sociologie celý vějíř starých a nových problémů (a jejich vzájemného prolínání) pokrýt a museli jsme volit, na které soustředíme svoji pozornost. A dynamika problémů měla náskok před naší reakcí na ně. Více dnes lituji toho, že se dosud česká sociologie nepokusila o shrnující analýzu vývoje společnosti po roce 1990.

Ani Musilův výčet ‚nových problémů‘ není vyčerpávající. Některé problémy jsme ve svých výzkumech zachytili, například změny, kterými koncem minulého století procházela institucionalizace intimního soužití, kdy rodině modernity začaly konkurovat jeho jiné formy (vše jsme se snažili vnímat v kontextu širších otázek reprodukce společnosti). Jiné, jako migrace a integrace migrantů, se dostaly až do zorného pole těch, kdo naši generaci na katedře nahrazují. I ‚staré problémy‘ jsou stále hodny pozornosti. Ze společnosti nezmizely, jen se mění jejich příčiny, podoba či strategie, jimiž se s nimi vyrovnáváme. Po případě zmizely, ale mohou se znovu vynořit.

5.73 Problém etický

„Schopnost rozlišovat mezi poznáním a hodnocením a naplňování jak vědecké povinnosti vidět pravdu faktů, tak i praktické povinnosti bojovat za vlastní ideály jsou tím, na co bychom si měli stále více zvykat.“

Weber Max. 2009. „Objektivita sociálněvědního a sociálněpolitického poznání“. Pp. 7–63 in Max Weber. *Metodologie, sociologie a politika*, ed. Miloš Havelka. Praha: Oikoymenh, str. 7 (1904).

„Každý vědec slouží nejméně dvěma bohům, které, po celou dobu existence vědy až do nynějšíka, chápal jako absolutně komplementární. Dnes si musíme uvědomit, že se nejenom doplňují, ale že jsou i ve vzájemném rozporu. Prvním bohem je bůh etiky poznání, který vyžaduje, aby bylo všechno obětováno žízni po poznání. Druhý je bůh občanské a lidské etiky.“

Morin Edgar. 1995. *Věda a svědomí*. Brno: Atlantis.

Vlastně to vše svým způsobem patří do pasáže věnované ontologickým a epistemologickým problémům sociologie s filozofií (etika jako vědecká disciplína je považována za její součást), stejně do úvah o ‚cui bono‘. Jde o to, zda má sociologie vidět svět:

- (1) Jako *objekt čistého poznání, pozorování a výkladu a reartikulace měnící se lidské situace* (bez ohledu na zájmy existujícího sociálního řádu i osobní hodnoty a zájmy toho, kdo tak činí).⁸² *„Zaznamenávat a mapovat klíčové části sítě vzájemných propojení a závislostí, které jsou buďto zastírány, nebo zůstávají z pozice individuální zkušenosti neviditelné“* [Bauman 2004:23–24]. Nezkoumat to, co má být, ale to, co je (viz Max Weber).
- (2) Jako *předmět kritické reflexe jeho minulosti, současnosti i jeho budoucích možných podob*, nezávisle na současném společenském řádu, ba dokonce i na zájmu jeho oponentů či veřejnosti – porozumět mu, interpretovat ho, a tak odhalovat, respektive dávat mu smysl jakožto *„obsažný komentář zkušeností každodenního života“* [Bauman 1996:220]. *„Překládat osobní starosti lidí do podoby závažných veřejných problémů a současně objasňovat lidské aspekty veřejných problémů pro nejrůznější jedince“* [Mills 2002:203]. Jinak řečeno, hledat souvislosti mezi každodenností a sociálními strukturami [Giddens 2013:27] či sociálními institucemi [Berger a Luckmann 1999].
- (3) Jako *předmět administrace a široce pojaté správy* – ve spojení se společenským řádem nebo s jeho odpůrci, provádět sociální diagnostiku, pomáhat ovlivňovat v zájmu jedněch nebo druhých lidské chování, předvídat a pomáhat řešit problémy a krize, aby byl společenský řád účelově racionální, kontrolovatelný a předvídatelný. S tomu

82 *„Zaměřit se na závažné celospolečenské otázky a na osobní potíže lidí a formulovat je jako problémy sociologické“* [Mills 2002:210].

odpovídající představou, že „sociologie by měla předkládat návody stejně exaktní, prakticky užitečné a účinné jako například fyzika nebo chemie“ [Bauman 1996:206].

Je to otázka volby, „žádný sociální vědec se nikterak nemůže vyhnout tomu, aby nevolil mezi hodnotami a nepromítal je do svého díla... sama podstata určování faktů má politický význam“ [Mills 2002:192 a 193]. Možná stojí za to Millse ocitovat obsažněji, připomenout, že politickým úkolem sociálních vědců je: „... obracet se svým dílem ke každému ze tří typů lidí, klasifikovaných podle jejich moci a vědění. (1) Těm, kdo mají moc a uvědomují si ji, připisuje vědec různou míru odpovědnosti za strukturální důsledky, jež podle jeho zjištění mohou být rozhodujícím způsobem ovlivněny jejich rozhodováním nebo nerozhodováním. (2) Těm, jejichž činnost má podobné důsledky, ale kdož si jich nejsou vědomi, adresuje vše, co zjistí o těchto důsledcích. (3) Těm, kdo zpravidla nedisponují mocí a uvědomují si pouze své omezené každodenní prostředí, odhaluje význam strukturálních tendencí a rozhodnutí pro tato prostředí a souvislost jejich osobních obtíží se závažnými veřejnými problémy“ [Mills 2002:201].

Vědecké poznávání nelze chápat jako bezvýhradně nestranné zachycování a analýzu faktů z nezúčastněného odstupu, ale i jako účast na jejich vytváření.

Ostatně fakta nejsou pouhými stavy, událostmi, charakteristikami, jevy, které se samy identifikují a třídí, ale jsou to „lingvisticky smysluplné entity, které z proudu událostí vybírají, co se stalo nebo co existuje... nikdy nejsou jevy samotnými, nýbrž jevy v určitém popisu... musí existovat konceptuální schémata, bez nichž nelze fakta identifikovat... fakta vyrůstají z konceptuálních schémat (fakta jsou ‚sycena teoriemi‘), což vysvětluje, proč existují různé způsoby popisů jedné a téže události“ [Fay 2002:95]. Sama o sobě jsou bez významu. Toho nabývají až naším rozhodnutím, a to v souvislostech a interpretacích, které jim přisuzujeme. Výzkumník rozhoduje o tom, co je a co není faktem, a dává tak faktu význam. „Fakta mluví jedině, když se na ně vědec⁸³ odvolává, on rozhoduje, kterému faktu udělí slovo a v jakém pořadí a v jaké souvislosti... jediným důvodem, proč chceme vědět, že bitva byla svedena u Hastingsu v roce 1066, je to, že ji historická věda považuje za důležitou událost“ [Carr 1967].

Přitom se ovšem stále naléhavěji objevuje otázka: „Do jaké míry je naše profesní etika součástí širšího hodnotového rámce a jak zabránit tomu, aby se moje vědecká práce nestala jen doplňkem politických nebo morálních hodnot a předsudků“ [Hvížďala a Přibáň 2021:43]. A samozřejmě, jak se bránit tomu, aby jimi byl ovlivňován samotný proces mého poznávání sociální reality. „Sociolog bude za normálních okolností vyznávat řadu hodnot jako občan, soukromá osoba, člen náboženské obce nebo příslušník nějakého jiného společenství. V rámci jeho sociologické činnosti však působí jen jedna základní hodnota, hodnota vědecké poctivosti... Musí nalézt rovnováhu mezi svou příslušností k objektivním pozorovatelům⁸⁴ a morálně angažovaným členům společnosti“ [Berger 2011:13 a 198]. V prvním případě

83 Zde jsem si dovolil zaměnit slovo historik za obecnější výraz, jeho slova se týkají i sociologie.

84 „Je členem komunity vědců uznávajících specifické kánony analýzy“ [Berger 2012:205].

mu jde o to, vše popsat a vyložit jako výsledek individuálních i kolektivních strategií, uskutečňovaných v podmínkách určitého místa a času, a jejich (mnohdy nezamýšlených) důsledků, včetně případných konfliktů, k nimž to vede. Získat poznání. A porozumění pro ně samotné. V druhém případě mu jde o vědomé možnosti praktické použitelnosti nebo důsledků jeho zjištění, rozhoduje o tom, komu, respektive čemu má sloužit její poznání a zda má vůbec někomu sloužit (jak může situaci systému a jeho aktérů změnit).⁸⁵ „V této souvislosti je užitečná představa ‚dvojího občanství‘. Sociální vědec si nasazuje dva klobouky“ [Berger 2012:205]. Ale mělo by být jasné – zejména jemu samotnému – pod kterým kloboukem jedná.

85 „Je členem politické komunity, a podřizuje se stejným morálním soudům jako kdokoli jiný“ [Berger 2012:205]. Karl Popper konstatoval, že „vědce nelze obrátit o jeho stranickost, a přitom ho neobratit i o jeho lidskost. Je nemožné zakazovat nebo zničit jeho hodnocení a nezničit ho přitom jako člověka a vědce“ [Popper 1995b:77].

6. ODCHÁZENÍ

„Je to zvláštní a nespravedlivé, pronesl Gauss, názorný příklad politováníhodné nahodilosti existence, že se člověk narodí do určité doby a je k ní připoután, ať chce nebo nechce. To nám poskytuje nespravedlivou výhodu před minulostí a dělá z nás šašky budoucnosti.“

Kehlmann Daniel. 2007. *Vyměřování světa*.

Brno: Vakát, str. 6.

„Lidské jednání lze vždy interpretovat několika způsoby podle toho, zda se odvoláváme na úmysly, na minulé okolnosti nebo na následky činů.“

Aron Raymond. 2001. *Opium intelektuálů*.

Praha: Mladá fronta, str. 144.

Každá přítomnost bude později minulostí („As the present now will later be past“). Neboť každý příběh logicky nejen někdy/někde/nějak začíná, ale také někdy/někde/nějak končí. Jednodušeji a česky lapidárně řečeno: „Nic netrvá věčně...“, parafrázováno Jiřím Suchým v jedné jeho známé nekorektní písni. Platilo to dokonce, i když šlo o čas cyklický předmoderní doby, tím více to platí, když jde o lineární čas modernity. A „jak čas běží, přestávám být svěží...“, jak to zmiňuje Jiří Suchý v jiné své písni. Odvolávky na text písně Boba Dylana „The Times They Are a – Changin’...“ ze stejnojmenného alba vydaného v roce 1964 a na texty Jiřího Suchého z téže doby mají podtrhnout generační charakter mého vyprávění.¹ Můj text je generační výpověď a lze v něm ostatně na různé tvary slova generace narazit často. Jde o sociologický koncept již proto, že je kategorií, „nahlížející na lidské myšlení a jednání v určité době jako na prvky širších konfigurací (sítí vzájemné závislosti, recipročního podmiňování jednání a rozšiřování nebo omezování svobody)“ [Bauman 1996:13].

1 Poštěstilo se mi jim naslouchat, tak jako písniím Beatles, ještě na střední škole, tedy na začátku mé životní dráhy. Kdosi, nevím již kdo, napsal, že Dylanovy písně definovaly tehdejší dobu, a myslím, že tomu tak skutečně bylo. K Nobelově ceně za literaturu ovšem musel ještě urazit hodně dlouhou cestu.

Nepředstavuje ovšem jen historicky formovanou (mentální) kolektivitu, nýbrž je též vztahovým fenoménem, „*generace jsou nejen produktem dějin, nýbrž také samy poskytují perspektivu, se kterou dějiny chápeme, interpretujeme a tedy tvarujeme*“ [Marada 2007a; 2007b:118]. Lze to demonstrovat na mnoha generačních rozdílech v postojích k záležitostem, které bývaly po dlouhá léta stabilní základnou modernity jak v kapitalismu, tak i v socialismu – včetně například hodnoty placené práce,² soukromí nebo toho, co lidé považují za nezbytné k dobrému životu a ke štěstí.

Toto slovo, označující kohortu osob majících společnou životní zkušenost, nabylo na významu po I. světové válce, a to i díky ní. V sociálních vědách ho, jak jsem to vnímal, etablovali zejména Karl Mannheim (1893–1947) a José Ortega y Gasset (1883–1955). Pro Mannheimu jsou generace fenoménem společenského vývoje, dané sdílenou historickou a sociální zkušeností [Mannheim 1952].³ Z jiného úhlu pohledu, podle Ortegy y Gasset, je generace „*dynamický kompromis mezi masou a jedincem... Jedni i druzí jsou lidé své doby a ať se liší sebevíce, ještě více jsou si podobní*“ [Ortega y Gasset 1969:8]. A Bauman [2019:65] jakoby dodává, že když hovoříme o generacích, „*zavíráme dočasně oči před množstvím charakteristik, díky nimž jsou jednotliví příslušníci dané kategorie (národy, třídy, pohlaví, generace...) jedinečnými a neopakovatelnými entitami... a zaměňujeme se místo toho na rysy, které jsou společné všem, nebo alespoň většině jejich příslušníků*“. I když každá generace může být a skutečně také je vnitřně sociálně, politicky či kulturně diferencovaná (hodnoty, názory a vzorce chování nejsou uvnitř ani v jednotlivých generacích distribuovány náhodně), jsou si její příslušníci podobní přinejmenším tím, že bývají „*vášnivě zaujati stejným sporem, i kdyby přitom stáli na opačných pozicích*“ [Bloch 1967:155]. Hranice mezi generacemi jsou většinou vymezeny událostmi, ovlivňujícími významně jak socializaci, tak i životní zkušenosti příslušníků určité generace na rozdíl od těch, kdo se narodili dříve nebo později a jejich socializace či životní zkušenosti byly odlišné.⁴ Proto se mezigenerační hranice v jednotlivých evropských populacích nemusí shodovat, ale i časově shodně vymezené generace (třeba v různých zemích nebo kulturách) se mohou lišit způsoby své socializace či životních zkušeností, a tedy i generačním vědomím a jednáním. Jako například v případě generací z roku 1968 (stejně doby) ve Francii a tehdejší Československu (v různých společnostech).

Co se týče mne a mých vrstevníků v sociologii, byli jsme generací zmítanou dějinami, a toto konstatování není výrazem sebelítosti (mnohé generace byly vystaveny daleko větším a tragičtějším společenským turbulencím), jen vysvětlením našich limitů daných nepříznivými okolnostmi, od čehož bude nepochybně v toku existence sociolo-

2 Jejich rodiče se narodili do světa, v němž byla centrální hodnotou práce, v jejich generaci se „*práce na seznamech věcí nezbytných k dobrému životu propadla až na poslední přičky*“ [Bauman 2019:67]. Viz též data EVS, v letech 1991–2009 zachycující, jak v české společnosti slábne instrumentální (páce jako zdroj příjmu), ale i seberealizační funkce (lidé dnes odvozují svou identitu více ze spotřeby) práce [Mareš a Katrňák 2010].

3 Původně publikováno v roce 1928. Více o jeho pojetí generací například můj kolega docent Marada.

4 V naší zemi kohorty socializované: v době první Československé republiky; za okupace 1939–1945; v době stalinského režimu 50. let; v období uvolnění v 60. letech; v průběhu normalizace 80. let; po roce 1989.

gie logicky odhlédnuto – okolnosti budou zapomenuty. Generace, které nás následují, naše úsilí již dnes hodnotí s oprávněnou kritičností (viz například *Sociologický bulletin 2020*).⁵ Nevytýkám jim to a věřím, že budou (i díky své systematictější přípravě a svým bohatším mezinárodním kontaktům a zkušenostem, ale i díky bohatší vzájemné diskusi a spolupráci mezi osobnostmi i mezi pracovišti) úspěšnější. Koneckonců, i svět, ve kterém budou žít, se bude měnit, a jak se zdá, s ještě větší rychlostí a s naléhavějšími důsledky pro společnost i pro sociologii než ten náš. S problémy a krizemi, které si dnes lze jen mlhavě představit a které budou před sociologii klast i otázky, které zatím snad ani nelze tušit.

Jen co se týče nezaměstnanosti, která byla předmětem mého zájmu (i když to není možná nejzávažnější v budoucnosti). Dosavadní diskurs kolem ní je založen na přesvědčení o centrální úloze placené práce pro život jedince i společnosti.

„Placená práce se stala v industriální společnosti též základem sebevědomí jedinců a jejich sociálních zkušeností. Osou, kolem níž se soustředí a fixují jejich osobní i sociální identity a životní projekty. Ovlivňuje nejen jedince, ale i rodiny, do jejichž životní úrovně, úrovně konzumu i životního stylu se promítá úspěch či neúspěch jejich příslušníků v placené práci... práce byla vnímána nejen jako zdroj prostředků nutných k životu a základ sociálního statusu, ale i jako prostředek k morálnímu sebezdokonalení, či jako jeden z důležitých pramenů etických standardů společnosti. Nemít práci bylo zahanbující a deprivující. Nechtít ji bylo dle mnohých abnormální, amorální a trestuhodné“ [Mareš 2004b].

Dnes se však objevuje stále více symptomů toho, že smysl života a identita jedince již nespočívají v práci.⁶ A nikdo neví, jak bude v budoucnosti vypadat trh práce, jak ho změní například umělá inteligence. Zatímco poptávka po vysoce kvalifikované pracovní síle může být v budoucnosti vyšší než její nabídka, běžné pracovníky umělá inteligence může nahradit (práce se může stát z břemene privilegiem). A nemohla by nahradit i většinu těch vysoce kvalifikovaných? A jaké by to mělo důsledky pro jedince i společnost? A to je jen jeden z mnoha možných sociálních fenoménů.

Scénářů možného budoucího vývoje je povícero a nevíme, který z nich se realizuje (včetně nějakého, o němž nemáme dnes ani potuchy). Nahradí ‚společnost práce‘ společnost volného času, jak o ní snili sociologové v šedesátých letech minulého století? Přesunou se pak konflikty ze sféry výroby do sféry distribuce? Jak se přitom změní moc, sociální struktura společnosti, hodnoty...? Pro společnost sociální problém nebo jeho řešení? A pro sociologii?

5 Na jedné straně zde byla naše velká zátěž daná nutností rekonstruovat institucionální strukturu sociologie, a to bez jakýchkoliv zkušeností a při enormním nárůstu počtu studujících i studentských programů. Na druhé straně nám to nabídlo příležitost pro nebývalé individuální kariéry, neboť nás bylo málo a nebylo nijak složité najít si tematickou, nikým jiným neobsazenou niku – tedy existenci bez domácí konkurence.

6 Objevují se též varování, že pokračování civilizace, založené na placené práci a na spotřebě s ní spojené, povede k vyčerpání přírodních zdrojů a k nevratným změnám v životním prostředí, které ohrozí samotnou existenci lidstva.

A to jsem si pro ilustraci nevybral to největší budoucí riziko. Co třeba „*migrace, prudký nárůst nerovností a nový klimatický režim, což je jedna a táž hrozba*“ [Latour 2020:14]? Co vše a jak se změní? Nevíme, jen tušíme, ale bude to složitý nejen sociální, ale i sociologický problém. A ani to ještě není největší riziko...

7. EPILOG

„Společnost se v čase mění a každá nová generace musí formulovat nejen své představy o společnosti a svém místě v ní, ale také konkrétní ideály, hodnoty a zájmy.“

Hvíždala Karel a Jiří Příbáš. 2023. *Hledání smyslu*.
Praha: Karolinum, str. 153.

„Jako sociolog se již dávno trápím myšlenkou, že kdesi od poloviny našeho století vstupujeme do světa, který se z mnoha podstatných hledisek liší od světa našich dědů a otců – a liší se do té míry, že tradiční způsoby, jak mu „dát smysl“, jež vypracovaly sociální vědy a jež byly tvarovány v souladu s moderní ambicí dosáhnout harmonické, koherentní, konzistentní společnosti, jež je podřízena univerzálním hodnotám a založena v rozumu společném celému lidskému rodu, tedy tyto způsoby umožňují této společnosti rozumět jen málo, a ještě méně vyznat se v ní, a už vůbec nepomáhají člověku, který se má a musí v tomto změněném světě pohybovat.“

Bauman Zygmunt. 1997. „Deset otázek profesoru Zygmuntu Baumanovi“.
Sociologický časopis, 33(2):203–216.

Stále ještě početné generace prožily v Česku značnou část svého života v různě pojmenovávaném socialismu, smířeny s tím, že jde pro ně o jediný reálný svět minulosti, přítomnosti a bez alternativy i budoucnosti. Pro mnohé z nich (z nás?), na něj adaptované, to byl svět jistot, které Giddens [1998:85–90] označuje jako *„ontologické bezpečí“*, svět stálosti sociálního a materiálního prostředí života, *„spíše emocionální než kognitivní jev, zakořeněný v nevědomí... spojený s rutinou prostřednictvím vše pronikajícího vlivu zvyku“*. Byl to svět nespravedlivý, nehostinný a nevlídný, ale jednoduchý (život v něm byl rutinou založenou na zvyku), čitelný a předvídatelný, pro mnohé tím také pohodlný, v němž se vyznali a „měli v něm chodit“.¹

1 Dobře to popsal Ivo Možný [1991; 1999:40] jako adaptaci rodin na realitu socialismu, které je třeba se přizpůsobit, přičemž nové uspořádání společnosti nabízelo či slibovalo rodině nemalé výhody spojené s jistotami (zejména jistotu pevného zaměstnání – jakousi životní definitivu, což oceňovaly zejména dělnické vrstvy), jako náhradu toho, co jim bralo.

Vzpomínám si na film o nezaměstnanosti, natočený někdy na počátku devadesátých let, snad v roce 1992 (tuším, že se jmenoval *„Bez místa“*), zachycující rozhovory s osobami, které ztratily zaměstnání. Zazněla zde ilustrativní stížnost postarší „ženy z lidu“, plná úzkosti: „*Co je to za svět, kde máslo stojí v každém krámě jinou cenu?*“²

Proto existuje u části z nás jistá nostalgie, stesk po minulých dobách, ba i „platonická“ touha po návratu do dřívějších poměrů, protože „*kdo se seznámí s nebezpečími civilizace, bývá v pokušení chtít se vrátit do minulosti zpět, což je iluze... neboť dějiny jsou nevratné*“ [Weizsäcker 1972:122]. Minulý svět lidem přinesl málo, ale i málo po nich požadoval. Mnohým přinesl i pocit, byť klamný, rovnosti (být to byla rovnost v chudobě), důstojnosti (zatímco jiné důstojnosti zbavil) a stability, životních jistot. Odstranění plotů na hranicích otevřelo svět se všemi výhodami, ale i se všemi riziky této otevřenosti. Když jsme po pádu komunistického režimu jednoduchý svět nehybnosti reálného socialismu opouštěli, ocitli jsme se ve světě, který je složitý, nečitelný, turbulentní – plný nejistot a rizik, a nevěděli jsme, co od něho máme očekávat ani jak se v něm chovat. Byli jsme najednou svobodní nejen v dobrém, ale i ve složitém a rizikovém smyslu slova.³

Společenskou změnu umožnila obecná, i když poněkud vágní, a ne zcela úplná a jasná shoda o tom, co již nechceme. Aniž jsme si uvědomovali, že v tom, co chceme, shoda nepanuje (snad jen jako iluze) a ani panovat nemůže – očekávání byla ve společnosti nejen různorodá a sociálně diferencovaná, ale leckdy i rozporná. Tedy, pokud jsme tehdy vůbec věděli, co chceme, co vlastně znamená to, co chceme, a zda je vůbec možné, abychom to, co chceme, získali. Netušili jsme též, že mnohá z našich očekávání se nakonec nejen nenaplní, ale naplnit ani nemohou. Jak na to upozornil po rozpadu komunistických režimů Ralf Dahrendorf [1991 nebo in Žakowski 2004], v mnohém se naše očekávání vztahovala ke světu, který kolem nás v té době již přestával existovat, neboť podle něj se „*za posledních třicet let evropská demokracie změnila k nepoznání, i když na první pohled všechno vypadá stejně*“ [Dahrendorf 2004:37].

Vyrovňávání se s novým světem bylo komplikované a dodnes neskončilo. Svět, který starší generace důvěrně znaly a byl pro ně srozumitelný, v roce 1989 zanikl, v novém se část jejich příslušníků nevyznala a cítila se v něm bezmocná. Metaforicky řečeno, tak jako na počátku modernity byli lidé propouštěni ze stavovských, nábožensko-transcendentálních jistot do modernity, která „*rozbila mohutný sociální konsensus, který umožňoval, aby se základní definice reality pokládaly za samozřejmost*“ [Berger 2012:137], tak jsme byli propouštěni „*do turbulentní světové rizikové společnosti*“ [Beck 2007:40], jež se

2 Zde je namísto poděkovat zakladatelům stále existující nadace *Film a sociologie* (založena v roce 1991) – Josefu Alanovi, Heleně Třeštíkové a Aleně Müllerové.

3 Svoboda s sebou nese nejistotu a riziko. Mishra [2017:154] upozorňuje na slova Alexise de Tocquevilla, že „*abychom mohli žít ve svobodě, musíme nejprve přivyknout, že náš život bude plný rozruchu, změň a nástrah*“ [Tocqueville 2003b:116]. Postrádající stabilitu, bezpečí, pevnou identitu a záruku důstojnosti – i kdyby nakrásně překypoval hmotnými statky. Asi ne nadarmo psal již Erich Fromm [1993] o „*strachu ze svobody*“, čehož až příliš často využívá moc nabídkou osvobození od svobody a oproštění od odpovědnosti [Balandrier 2000].

ukázala jak z makrostrukturálního, tak i z mikrostrukturálního pohledu každodennosti komplexnější, než jsme si mohli představit. Ivo Možný [1999; 1991] konstatoval, že jsme se kolektivně stali ze dne na den imigranty otevřené společnosti, do níž jsme si přenesli ze své minulosti etiku klanové společnosti. Mluvili jsme o demokracii, aniž jsme s ní měli zkušenost, aniž jsme si položili otázku, zda „*ještě něco znamená, a pokud ano, co?*“ [Bauman 2015:98].

Ocitli jsme se ve světě, v němž se růst a pokrok jako zářivé ikony modernity z přislibu změnily v ohrožení. Doprovázeny rozkladem nebo neutrálněji vyjádřeno změnou námi zažitých sociálních struktur a institucí a vzorců jednání nebo změnou (i ztrátou) jejich obsahu, funkcí i legitimizací. Ve světě, kde mnohé sociální instituce, které ještě v nedávné minulosti zajišťovaly ve společnosti sociální jistoty a sociální řád a jedincům poskytovaly útočiště a podporu, se mění v ‚zombie instituce‘ [Beck 2000; 2002]. Stále existující, ale ztrácející své monopolní postavení, trvalost, vliv a legitimitu. Ať již jde o politické strany, církve, lokální komunity, ale i rodinu, kterou na počátku minulého století Charles Horton Cooley [1902; 1909] řadil spolu s *vrstevnickými dětskými skupinami* a s *lokálním společenstvím* mezi tzv. primární sociální skupiny, v nichž začíná socializace jedinců, a rozhoduje se tak i o pozici individua v sociální struktuře společnosti. Modelově jsme si to mohli ověřit v tzv. vyloučených lokalitách, v nichž „*mizí sociální struktury charakteristické pro organizovanou společnost, jako jsou trh práce, církve, instituce sociálního státu, odbory, ale i sociální sítě...*“ [Lash a Urry 1994].

„*V období posledních dvou generací Západoevropané ztratili nebo opustili řadu tradičně integrativních institucí moderního života... drolí se obvyklé kvádry toho, co Francouzi nazývají solidaritě*“ [Judt 2020:135–136]. Což je koncept široce diskutovaný ‚otci sociologie‘, jako byli například Ferdinand Tönnies (1855–1936) či Émile Durkheim (1858–1917). Solidarita stále silněji nabývá parciální podoby, spojuje se s otázkou identity. Jak pod tlakem masivních imigračních tlaků (zvnějšku), tak i emancipačních snah (zevnitř) stále menších a specifitějších skupin. Roste napětí mezi ‚*identitou já*‘ a ‚*identitou my*‘, mezi identitou širší společnosti a identitou jednotlivých subkultur, zájmových a jinak charakterizovaných skupin uvnitř ní (rozsahem práv a povinností a poměru mezi nimi, ale i jejich vzájemné tolerance či netolerance s tím spojené, aniž by šlo o čirý relativismus). Identita společnosti (my) dnes slábne a drolí se – tak, jak sílí dílčí identity (já), což posilují sociální sítě s možností žít vlastní život uvnitř názorových bublin bez kontaktů s ostatními a bez ohledu na ostatní.

Vynořují se nové, dříve netušené sociální problémy (ruku v ruce s nimi i nové sociologické problémy). A sociální problémy, které provázely a utvářely náš minulý svět, pokud nezmizely, nabývají novou formu, v níž přetrvávají. Při jejich řešení etablované normy a instituce klasické modernity často selhávají, a zatímco dříve se „*daly zvládat v rodinném svazku, ve vesnickém společenství, s oporou v sociální třídě nebo skupině, musí je nyní v rostoucí míře vnímat, interpretovat a zpracovávat sám jednotlivec*“ [Beck 2007:41]. A roste pravděpodobnost, že s nimi budou spojeny různé krize. Krize jsou totiž neod-

dělitelnou součástí jakéhokoliv vývoje, „*vyspělé kultury, tak jak je doposud známe, nejsou schopny permanentní politické stability ani bez růstu, ani s růstem*“ [Weizsäcker 1994]. Jejich stabilita zatím nespočívala na vyhýbání se krizím, nýbrž na periodickém procházení krizemi, které vždy znovu ohrožují život, na neustálém spění k zániku a novém zrodu. Naše současné krize ovšem představují něco zcela jiného než všechny krize dřívější. Již svým rozměrem a možnými fatálními důsledky. Přitom jsou pro většinu populace ještě poněkud abstraktní, a tak je myšlení o nich ve veřejnosti i v politických strategiích odsouváno pod tlakem problémů každodenního života. Ať již jde o environmentální krize, krize identity, či konkrétněji migrační krize.

„*Budeme muset žít s lidmi, kteří dosud nesdíleli naše tradice, naše zvyklosti, naše ideály a kteří jsou našimi blízkými cizinci – strašlivě blízkými a strašlivě cizími*“ [Latour 2017:112]. Jejichž sociální instituce mají zcela jinou podobu, kteří vystavují zkoušku naší identitu a vzbuzují pocit ohrožení našeho způsobu života. Jak se s tím vyrovnat (nejspíše nám nakonec nic jiného nezbude), je otázkou dlouhého hledání kompromisu – jak oni, tak i my budeme muset změnit své způsoby života a asi to nelze zvládnout v jedné generaci (což je výzva jak pro společnost, tak i pro sociologii).

Svět je dnes, i oproti ještě nedávné minulosti, dynamičtější a se stále větší rychlostí nepředvídatelně se měnící, a jiné to již asi nebude. Jeho změny mnohdy přinášejí zklamání, nejistoty, obavy (oprávněné i neoprávněné) a strach splétající se v nedefinovatelnou existenciální úzkost spojenou s pocitem exkluze, ohrožení a nesplněné touhy a s pocitem, že společnost na své členy zapomíná.⁴ Mnozí mají (oprávněný) pocit, že ztrácejí kontrolu nad svými životy, kterou jim přislíbila modernita. A jen těžko se vyrovnávají se ztrátou iluze, že společnost není formována jen tím, co chceme, ale stále více nezamýšlenými (neočekávanými a do jisté míry nepředvídatelnými) důsledky našeho minulého, ale i současného jednání, které z něj vyplynuly – aniž byly jeho cílem a aniž jsme je brali nebo mohli brát v úvahu.

V sociologii na tyto nezamýšlené důsledky (jako na tzv. latentní funkce) upozorňoval již v první polovině minulého století Karl Robert Merton [1936; česky 2000:116–131], ale jejich význam rostl, jak se stále více prosazovala honba za blahobytem a účelová racionalita nad racionalitou hodnotovou. Ulrich Beck [2007:72,83] příhodně psal, že dnes „*motorem společenské změny není ná-dále účelová racionalita, ale vedlejší důsledky, tj. rizika, nebezpečí, individualizace, globalizace*“. Většinou jde nejen o rizika, ale i o reálné hrozby, často velmi závažné a nevratné, takže Raymond Boudon [1977] psal o těchto nezamýšlených důsledcích dokonce jako o *zvrácených důsledcích* našeho účelově racionálního jednání.

Není cílem tohoto textu rizika, hrozby a krize tohoto či budoucího světa inventarizovat, natož rozebírat. Existuje o tom rozsáhlá varovná literatura. Připomínám je v obecné rovině jen jako připomenutí faktu, že se s nimi bude muset vyrovnávat i sociologie

4 „*Vážným společenským problémem bude rostoucí počet lidí, kteří si budou oprávněně připadat přebyteční v hospodářském životě svých zemi*“ [Judt 2011:144].

(teoreticky i empiricky). Dotkl bych se jen namátkou jednoho dnes živého komplikovaného a komplikujícího sociálního problému. Krédo modernity (ať již její kapitalistické, nebo socialistické verze) „*bylo zcela materialistické a spočívalo ve víře, že lidské problémy lze vyřešit dostatkem hmotných statků*“ [Polanyi 2006:45]. Modernita, již jsme dětmi, se při svém zrodu legitimizovala především právě jeho růstem! – růstem blahobytu. Jeho zajištění ovšem dnes nabývá charakteru globálního ohrožení. Budeme mít sílu přehodnotit způsob svého života a vzdát se, pro překonání environmetální krize, jež je jedním z nejzávažnějších nezamýšlených důsledků našeho historického jednání, dosaženého hmotného blahobytu (nejen růstu životní úrovně a spotřeby, volného času a kvality prodlužujícího se života, ale i, když ne vymýcení, tak alespoň potlačení rizika epidemií...)?⁵ Zvláště, když „*tento blahobyt vyzvedával, ne-li z útlaku, tak určitě z bídy, stovky milionů lidských bytostí*“ [Latour 2020:68] a dnes v to doufají ve světě početné populace, které ho nedosáhly a mají pocit, že mají nejen šanci, ale i právo ho dosáhnout.

Vzdát se určité dosažené úrovně blahobytu (stejně jako vzdát se šance na ni) je obtížné pro jedince, obtížnější pro celé kolektivity, a ještě obtížnější pro společenské (a mocenské) systémy, pro které je blahobyt nebo usilování o něj legitimizací k držení vlastní moci.⁶ Ostatně problém je již v pocitu ohrožení blahobytu. „*Perspektiva, že s koncem pokroku bude žít člověk hůře než jeho rodiče, tedy plán naučit se pomalu uskrovnovat, stěží uchvátí davy...*“ [Latour 2020:57], a tak se objevuje únava z demokracie a vlna populismu. Jiří Příbáš k tomu jakoby dodává, že „*populismus u těch, kdo se cítí přehlíženi a odstrkování a nikdo jim nenaslouchá, vyvolává pocit, že nepotřebují zastupitelské orgány nebo soudní moc, protože je zde někdo, kdo je pravdivě a autenticky ztělesňuje, zastupuje a chrání jako jejich mluvčí*“ [Příbáš 2021:245]. A přidejme i my, nejenže je jejich naděje klamná, ale absurdní je jejich volba těch, s nimiž tuto naději spojují, neboť většinou jde o ty, kdo ji většinou účelově, ve svůj prospěch, vyvolávají. Aniž ji chtějí nebo (jak většinou dobře vědí) mohou splnit.

5 A již jsme opět u sociologické reflexe potřeb, tužeb a přání, tématu, jež se mi v roce 1990 zdálo tak neaktuální!

6 Pochybnosti signalizují postoje exprezidentů Václava Klause a Miloše Zemana, který ve svém vánočním projevu v roce 2021 vyzval vládu, aby odstoupila od tzv. *Zeleného údělu*, a argumentoval přitom právě tím, že povede k poklesu ekonomiky a životní úrovně. Podobně petice vyzývající k uzavření příměří ve válce Ruska proti Ukrajině argumentuje hlavně(!) tím, že díky pomoci Ukrajině „*život nás všech se zdražil...*“. Nehledě na nenápadné podsouvání varovných odkazů na omezování blahobytu a zdůrazňování komplikací při realizaci ekologických opatření v některých masmédiích. Jako například, že ‚právo na opravu výrobků‘ (je to i otázka výběru konkrétních výrobků – pračky, myčky, mobily a automobily) prodraží spotřebitelům jejich nákup (ostatně, není to pravdivé?).

8. POST SCRIPTUM

„Základ pracovních oblastí jednotlivých věd netvoří ‚věcné souvislosti‘ předmětů, nýbrž myšlenkové souvislosti problémů; nová věda vzniká tam, kde se novou metodou sleduje nový problém, a odhalují se tak pravdy, které otevírají nová významná hlediska.“

Weber Max. 2009. „Objektivita sociálněvědního a sociálněpolitického poznání“. Pp. 7–63 in Weber. *Metodologie, sociologie a politika*. Praha: Oikoymenth, str. 23 (1904).

„Každý výchovný (dodejme i vzdělávací) systém představuje politický způsob, jak udržet nebo pozměnit přisvojování si projevů. Včetně vědění a moci, jež s sebou nesou.“

Foucault Michel. 1994a. „Řád diskursu“. Pp. 7–37 in *Diskurs, autor, genealogie*. Praha: Svoboda, str. 23.

Jak se svět stává složitější, nejistější, nepředvídatelnější, je pro sociologii také zajímavější, i když to může znít poněkud cynicky. Sociologie bude nucena přehodnocovat a modifikovat nejen některé své kategorie, teorie či metodologii, ale i svůj celkový pohled na společnost a její poznávání (dilemata ontologická a epistemologická). A bude se muset měnit stejně rychle, jako se bude měnit sociální svět, který je objektem jejích analýz a vysvětlení (v tomto ohledu jsme ztráceli dech, následující generace by se z toho mohly poučit). Ulrich Beck dokonce napsal, že bude „*nezbytné nově vynalézt sociologii, což předpokládá sociologické a společenské spory o hlavní teoretické a politické ideje*“ [Beck 2007:17]. I když přitom doufám, že v ní nadále zůstanou alespoň tři konkrétní tradiční otázky (nikoliv odpovědi): *co je jednání* (Max Weber) – přidejme, jak je institucionalizováno a jak jsou tyto instituce legitimizovány (Peter Berger), *co je sociální řád* (Talcott Parsons), *co určuje sociální změnu* (Karl Marx) [Joas a Knöbl 2020:35; kráceno].

Na jedné straně půjde přitom o hledání nových odpovědí na staré otázky, které se objevují již u otců sociologie. „*Jaké jsou její základní složky a jaký je jejich vzájemný vztah?... Jaké místo zaujímá tato společnost v dějinách lidstva? Jaký mechanismus v ní vyvolává*

změny? Jak ovlivňuje určitý dílčí rys, který zkoumáme, dané historické období, a jak je jím sám ovlivňován?... Jaký druh mužů a žen převládá v této společnosti a v tomto období? Jakým způsobem jsou vybírání a formování, osvobodování a potlačování, kultivování a otupování? Jaký význam pro ‚lidskou přirozenost‘ má každý rys zkoumané společnosti?“ [Mills 2002:10–11]. Ve zlatém fondu sociologie je mnoho dalších starých, ale stále platných, otázek, které budou vyžadovat nové odpovědi.

Na druhé straně bude nutné klást si i otázky nové, které si sociologie dosud nepoložila. Berger [1993:11] v tomto smyslu připomíná, že „Weber položil řadu stěžejních otázek; přikláním se (ale) k názoru, že mnoho z jeho odpovědí už neobstojí a že si musíme položit řadu otázek, které si on dost dobře klást nemohl“.⁷ A toto tázání by mělo být dáno v sociologii nejen ‚zvenku‘, na zakázku, ale i ‚zevnitř‘. Patrně bych měl potíže přijmout tvrzení, že „zdrojem poznání není sociální realita, ale vědecká vynalézavost“ [Geertz 2000:37], ale jistě bych souhlasil s tvrzením, že „zdrojem poznání není jen sociální realita, ale i vědecká vynalézavost“. Neboť „svět nám nepodá žádnou informaci, pokud mu nepoložíme otázku my sami“ [Popper 1997:48]. Ostatně byla to zvědavost, která byla zárodkem i hnacím motorem vývoje nejen vědy, ale i lidské společnosti již od jejich počátků. Jaké otázky to jsou, budou či by měly být? Toť samo bude, ba dokonce již je pro sociologii otázkou přímo hamletovskou pro budoucí generace sociologů a socioložek i pro budoucnost sociologie.

Ivo Možný o své generaci napsal: „Ona vykopávala z hrobu sociologii v 60. letech, pak musela přihlížet tomu, jak její dílo přišlo s normalizací prakticky vniveč. Ale nějakým způsobem přežila a znovu budovala sociologii po roce 1989“ [Možný 2016; záznam rozhovoru]. Za jeho života, ale ještě i v počátcích vstupu mojí generace na akademickou půdu byl vývoj sociologie u nás ovlivňován spíše místními historickými okolnostmi a událostmi, než že by se vyvíjela v úzké symbióze s evropskou či světovou sociologií. Snad i proto, po roce 1989, překonávala jak česká společnost, tak i česká sociologie svůj poněkud provinciální charakter jen pomalu a obtížně. Čas ale běží, katedru sociologie v Brně dnes vede jeden z prvních našich absolventů a vedle našich absolventů a absolventek se zde objevují lidé již jimi vychovaní. Doufám, že současná generace má dnes k udržení legitimacy sociologického poznávání více znalostí a sil, je připravenější a vidí svět jinak, než jsme ho viděli my. Je tak připravena klást si lepší otázky, než jsme si kladli my, a lépe na ně odpovídat. Jako generace početnější, než byla moje generace, má větší šanci nejen rozšířit naše poměrně úzké pole zájmu, ale i šanci (snad i potřebu a vůli) podrobovat své otázky a poznatky vzájemné diskusi, ale i diskusi s veřejností, což jsme my poněkud zanedbávali. Chce-li sociologie totiž být v životě společnosti „přítomna jako věc užitečná, musí s tímto životem zůstat v dialogickém vztahu, neboť společnost v pojetí sociologie je hlavně rozmluvou“ [Bauman 1995:18].⁸

7 Ulrich Beck [2007:48] zmiňuje kategorii rizika, představující „typ sociálního myšlení a jednání, které Max Weber nemohl ještě vidět“, ale konstatuje, že „rizika vznikají právě s tím, jak se prosazuje účelová racionalita a účelově racionální řád“, což jsou kategorie Maxem Weberem konstituované.

8 Podobně třeba i Jürgen Habermas.

Naši následníci se budou přitom muset vyrovnávat i s tím, že po sociologii bude požadována ze strany státu, různých mocenských struktur, stran, hnutí a zájmových skupin nebo veřejnosti větší spoluúčast na řešení sociálních problémů a udržování a legitimizaci – nebo jejich destrukci a delegitimizaci – sociálních institucí a sociálního řádu obecně (axiologická dilemata). S tím se budou muset vyrovnávat nejen ti, kdo budou považováni nebo se budou považovat za sociology a socioložky, ale i sociologie jako věda. Neměli by přitom podlehnout pokušení zaměnit na komerční bázi kritickou a nezávislou reflexi za placené expertízy, ani poskytovat své expertízy bez kritické úvahy na podporu jakékoliv ideologie, ať pochází odkudkoliv, týká se čehokoliv, tvrdí, že slouží čemukoliv, slibuje cokoli a legitimizuje se čímkoliv.⁹ Nejde o to, že by sociologie neměla sloužit, ale neměla by se stát služkou (což není totožné). Měla by ale zvažovat, komu a jak ano, a komu a jak ne. Poznání, které sociologie o společnosti přináší nebo může přinášet, musí přitom daleko více, než tomu bylo v naší generaci, překračovat – v různých formách, včetně expertíz – hranice sociologické komunity.

A co se týče pedagogického působení? *„Stěžejním významem vzdělávání je zpochybnit vliv každodenní zkušenosti, bránit se útokem, a nakonec vzdorovat tlakům vyplývajícím ze sociálního prostředí, v němž studující působí. Ale budou vzdělávání a pedagogové vyhovovat požadavkům? Dokážou se vyvarovat toho, aby byli naverbováni do služby přesně takových tlaků, jimž mají odolávat?“* [Bauman 2021:22–25]. Dokážou se vyvarovat toho, aby byli naverbováni do služeb přesně takových tlaků, jimž by měli odolávat? Je to jistě otázka permanentní diskuse nejen o významu, ale i o smyslu sociologie.

9 *„K pojmu ideologie neodlučitelně patří, že je v něčím zájmu“* [Bauman 2004:21]. Sociologie by jim neměla sloužit, ale ony samy by měly být předmětem jejího analytického zájmu, i když se někteří/některé z nás s některými mohou ztotožňovat. Ani oni/ony by ale neměli/neměly zapomínat, že úkolem sociologie je především *„zaznamenat a zmapovat klíčové části sítě vzájemných propojení a závislostí, které jsou buď zastírány, nebo zůstávají z pozice individuální zkušenosti neviditelné“* [Bauman 2004:24]. Co se týče vztahu sociologie a ideologie, vzpomenu bych i konstatování Raymonda Arona: *„Nakonec jsem se přestal pít po tom, jaká ideologie je nevhodnější, a začal si stále častěji klást otázku, co je třeba dělat“* [Aron 2003:48].

PŘÍLOHY

Vedoucí semináře/katedry

1922–1939	Inocenc Arnošt Bláha
1945–1949	Inocenc Arnošt Bláha
1965–1971	Josef Solař (1965–1969) ^{1*}
1971–1978	Miroslav Ovesný
1979–1981	Mojmír Köttner
1981–1989	Jaroslav Střítecký
1990–1994	Ivo Možný
1995–2002	Petr Mareš
2003–2011	Radim Marada
2012–2018	Csaba Szaló
2019	Tomáš Katrňák

1 Přechodně v roce 1969 uvolněn z funkce v souvislosti s přípravou světového sociologického kongresu ve Varně s tím, že se do funkce vrátí po skončení kongresu na podzim 1970 (zastupoval ho Miroslav Ovesný). V roce 1971 byl však, jako pro normalizační režim nežádoucí, definitivně propuštěn.

Medailony osob podílejících se na revitalizaci katedry sociologie

Možný Ivo (* 1932 Prostějov; † 2016)

Člen katedry od roku 1990 (původní katedry od roku 1965)

- 1989 kandidát filozofických věd: *Rodina vysokoškolsky vzdělaných partnerů*
- 1990 docent sociologie, habilitace: *Moderní rodina: mýty a skutečnost*
- 1992 profesor oboru sociologie a sociální filozofie Masarykovy univerzity v Brně (2011: emeritní profesor sociologie)
- 1990–1994 vedoucí katedry sociologie na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity
- 1995–1997 ředitel Školy sociálních studií na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity
- 1998–2004 děkan v roce 1998 nově založené Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity

Narodil se roku 1932 v rodině prostějovského maloobchodníka.² V roce 1952 absolvoval obchodní akademii, ale pro svůj sociální původ nemohl nastoupit na vysokou školu a pracoval v ostravských hutích. Podle vlastní verze (věřím jí, Ivo byl vždy ochoten a připraven riskovat) využil dočasné dělnické profese k úpravě svého kádrového profilu a pořídil si podloudným způsobem doporučení zaměstnavatele ke studiu české a ruské filologie. Po absolutoriu pracoval jako redaktor Československého rozhlasu a od roku 1964 jako asistent na katedře sociologie *brněnské filozofické fakulty* [Možný 2004], kde v roce 1967 získal doktorát ze sociologie. V roce 1969 byl vyloučen z KSČ, ale shodou okolností nebyl z fakulty vyhozen, jen nesměl přednášet. V letech 1970–1989 byl pracovníkem Laboratoře sociologického výzkumu. V Česku byl zakladatelem a dosud i nejvýznamnějším představitelem sociologie rodiny. Zemřel v roce 2016, ve věku 84 let.

Strítecký Jaroslav (* 1941 České Meziříčí)

Člen katedry 1990–1993 (původní katedry od roku 1970)

- 1966–1970 odborný asistent katedry filozofie a metodologie věd
- 1970–1981 odborný asistent katedry sociologie
- 1981 kandidát filozofických věd: *Wilhelm Dilthey. Historické a filozofické zdroje duchovědné metodologie*
- 1986 docent sociologie
- 1991 docent filozofie: *Dějiny a dějinnost. Studie k problému jednoty a jednotlivého u Diltheye a Kanta*
- 1994 profesor oboru filozofie Masarykovy univerzity v Brně

² Měl v sobě cosi ze zbytků protestantské etiky ‚maloburžoazie‘ – včetně jejího elánu a její podnikavosti.

1981–1990 vedoucí katedry sociologie na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity
Od roku 1995 profesor na Ústavu hudební vědy FF MU, oddělení estetiky

Librová Hana (* 1943 Brno)

Členka katedry 1990–1998 (původní katedry od roku 1968)

- 1984 kandidátka filozofických věd: *Sociální percepce krajiny*
- 1993 docentka sociologie: *Ekologicky příznivé změny způsobu života*
- 1997 profesorka oboru sociologie Masarykovy univerzity v Brně (2020: emeritní profesorka sociologie)
- 1999–2003 zakladatelka a vedoucí katedry environmentálních studií na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity

Pácl Pavel (* 1932 Český Těšín; † 2013)

Člen katedry 1990–1992 (původní katedry od roku 1969)

- 1990 kandidát sociologických věd: *Ke kořenům evropského myšlení o volném čase*
 - 1993 docent sociologie: *Výzkum hromadných sdělovacích prostředků – třetí etapa*
- Od roku 1992 člen katedry sociologie Filozofické fakulty Ostravské univerzity

Rabušic Ladislav (* 1954 Uherské Hradiště)

Člen katedry od roku 1990 (původní katedry od roku 1980)

- 1986 kandidát sociologických věd: *Multivariační analýza determinant fertility v České republice*
- 1994 docent sociologie: *Česká společnost stárne. K některým sociálním a ekonomickým souvislostem demografického stárnutí*
- 2002 profesor oboru sociologie na Masarykově univerzitě v Brně
- 1994–1997 vedoucí katedry sociální politiky a sociální práce
- 2004–2011 děkan Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity (dvě období)
- 2012–2020 vedoucí Institutu populačních studií na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity

V roce 2023 stále aktivní člen katedry sociologie

Keller Jan (* 1955 Frýdek-Místek)

Člen katedry 1990–2000 (původní katedry od roku 1982)

1987 kandidát sociologických věd: *Sociální jednání z hlediska marxistické sociologie*

1992 docent sociologie: *O byrokratizaci státní správy ve Francii za starého režimu*

1999 profesor oboru sociologie Masarykovy univerzity v Brně

Od roku 2000 katedra zdravotně-sociálních studií Fakulty sociálních studií Ostravské univerzity

Mareš Petr (* 1947 Zlín)

Člen katedry od roku 1990

1992 kandidát sociologických věd: *Vliv sociálních faktorů na průběh a výsledek těhotenství*

1994 docent sociologie: *Nezaměstnanost jako sociální problém*

2002 profesor oboru sociologie Masarykovy univerzity v Brně (2017: emeritní profesor sociologie)

1995–2002 vedoucí katedry sociologie (do roku 1998 na Filozofické fakultě, od roku 1999 na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity, kam katedra přešla)

2001–2011 předseda oborové rady doktorského studia sociologie

2005–2011 vedoucí Institutu pro výzkum reprodukce a integrace na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity

Marada Radim (* 1961 Vyškov)

Člen katedry od roku 1993

1995 Ph.D. sociologie: *Karl Mannheim and the Possibility of Rational Politics* (New School for Social Research, New York)

2004 docent sociologie: *Politizace každodennosti a kultury protestu*

2003–2011 vedoucí katedry sociologie na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity

V roce 2023 stále aktivní člen katedry sociologie

Szaló Csaba (* 1968 Nové Zámky)

Člen katedry od roku 1995

- 1996 Ph.D. sociologie: *The Emergence of Global Condition. An Inquiry into Globalization and the Transnational Cultural Turbulence*
- 2008 docent sociologie: *Transnacionální migrace: proměny identit, hranic a vědění o nich*
- 2012–2018 vedoucí katedry sociologie na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity

V roce 2023 stále aktivní člen katedry sociologie

Burjanek Aleš (* 1953 Brno)

Člen katedry od roku 1991 do roku 2016

- 1996 Ph.D. sociologie: *Problém urbánní deprivace*

Musil Libor (* 1959 Brno)

Člen katedry 1990–1996

- 1990 kandidát sociologických věd: *Ekologizace práce*
- 1999 docent sociologie: *Těžba uhlí, problém prostředí, modernita. Jak ovlivnila ekologická výzva organizaci jedné ostravské šachty*
- 2008 profesor oboru sociální politika a sociální práce na Masarykově univerzitě v Brně
- 1999–2002 vedoucí katedry sociální politiky a sociální práce Masarykovy univerzity v Brně

LITERATURA

- Adorno Theodor W. 1950. *The Authoritarian Personality*. New York: WW Norton & Company.
- Adorno Theodor W., Jürgen Habermas, Ludwig von Friedeburg. 1967. *Dialektika a sociologie*. Praha: Svoboda.
- Alan Josef, Bohumil Jungmann, Pavel Machonin, Miloslav Petrusek, Róbert Roško, Zdeněk Šafář a Jiří Večerník. 1990. „Československá společnost po dvaceti letech“. *Sociologický časopis*, 26(3):129–145.
- Alan Josef a Miloslav Petrusek. 1996. *Sociologie, literatura a politika. Literatura jako sociologické sdělení*. Praha: Karolinum.
- Alcock Pete. 1993. *Understanding Poverty*. London: Macmillan Press.
- Alexijevičová Světlana. 2022. *Doba z druhé ruky. Konec rudého člověka*. Praha: Pistorius & Olšanská.
- Apollinaire Guillaume. 1965. „Pražský chodec“. Pp. 7–25 in *Kacíř a spol*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury a umění (1902).
- Arendt Hannah. 1972. *Crises of the Republic: Lying in Politics; Civil Disobedience; On Violence; Thoughts on Politics and Revolution*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Arendt Hannah. 1994. *Krise kultury. Čtyři cvičení v politickém myšlení*. Praha: Mladá fronta (vybráno z knihy Arendt Hannah. 1961. *Between Past and Future*. New York: Viking Press).
- Aron Raymond. 2001. *Opium intelektuálů*. Praha: Mladá fronta (1955. *L'Opium des Intellectuels*).
- Aron Raymond. 2003. *Angažovaný pozorovatel*. Praha: Mladá fronta.
- Arnason Johann P. 2007. „Česká zkušenost a sociologická reflexe. Poznámky ke knize Pavla Machonina Česká společnost a sociologické poznání“. *Sociologický časopis*, 43(4):809–820.
- Auerbach Erich. 1968. *Mimesis*. Praha: Mladá fronta.
- Babbie Earl. 1975. *The Practice of Social Research*. Belmont: Wadsworth.
- Bacon Francis. 2010. „O studiích“. Pp. 13–15 in *Eseje o věcech veřejných. Výbor z esejů Francise Bacona; Thomase Dekkera; Gilberta Keitha Chestertona; Jonathana Swifta*. Praha: Dybbuk (1597. *Essays*).
- Bachtin Michail Michailovič. 1971. *Dostojevskij umělec*. Praha: Československý spisovatel.

Literatura

- Bachtin Michail Michailovič. 1975. *François Rabelais a lidová kultura středověku a renesance*. Praha: Odeon.
- Balandier Georges. 2000. *Politická antropologie*. Praha: Dauphin.
- Balon Jan. 2009. „Ambivalentní odkaz Millsovy Sociologické imaginace“. *Sociologický časopis*, 45(5):1055–1072.
- Barša Pavel. 2022. *Román a dějiny*. Brno: Host.
- Barthes Roland. 1997. *Kritika a pravda*. Praha: Dauphin.
- Basl Josef, Daniel Múnich a Oleg Sidorkin. 2009. *Publikační výsledky české sociologie v odborných časopisech v posledních deseti letech*. CERGEI-EI Discussion Papers Series, Discussion Paper No. 2009, 201.
- Baťa Tomáš. 2017. *Úvahy a projevy*. Praha: Dobrovský (1932. *Úvahy a projevy*. Zlín: Tisk).
- Bateson Gregory. 1972. *Steps to an Ecology of Mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- Baudelaire Charles. 1967. *Malé básně v próze*. Praha: Mladá fronta, str. 27–28 (1869. *Petits poèmes en prose*).
- Bauman Zygmunt. 1966. *Sociologie*. Praha: Orbis.
- Bauman Zygmunt. 1995. *Úvahy o postmoderní době*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Bauman Zygmunt. 1996. *Myslet sociologicky. Netradiční uvedení do sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Bauman Zygmunt. 1997. „Deset otázek profesoru Zygmuntu Baumanovi“. *Sociologický časopis*, 33(2):203–216.
- Bauman Zygmunt. 1998. *Globalizace. Důsledky pro člověka*. Praha: Prostor.
- Bauman Zygmunt. 2002. *Tekutá modernita*. Praha: Mladá fronta.
- Bauman Zygmunt. 2003. *Svoboda*. Praha: Argo (1988. *Freedom*).
- Bauman Zygmunt. 2004. *Individualizovaná společnost*. Praha: Mladá fronta (2001. *The Individualized Society*).
- Bauman Zygmunt. 2006. *Humanitní vědec v postmoderním světě*. Praha: Nadace Dagmar a Václava Havlových – VIZE 97.
- Bauman Zygmunt. 2008. *Tekuté časy. Život ve věku nejistoty*. Praha: Academia.
- Bauman Zygmunt. 2010. *Umění života*. Praha: Academia (2008. *The Art of Life*).
- Bauman Zygmunt. 2015. *Tohle není deník*. Praha: Academia (2012. *This is Not a Diary*).
- Bauman Zygmunt. 2017a. *Cizinci před branami*. Praha: Broken Books.
- Bauman Zygmunt. 2017b. „Symptomy hledání cíle a jména“. Pp. 31–49 in *Velký regres. Mezinárodní rozprava o duchovní situaci dneška*, ed. Heinrich Geiselberger. Praha: Rybka.
- Bauman Zygmunt. 2019. *44 dopisů z tekutého moderního světa*. Praha: Sociologické nakladatelství (2010. *44 Letters from the Liquid Modern World*).
- Bauman Zygmunt. 2021. *Tekutý život*. Praha: Pulchra.
- Bauman Zygmunt a David Lyon. 2013. *Tekutý dohled*. Praha: Broken Books (2012. *Liquid Surveillance*).
- Bauman Zygmunt a Leonidas Donskis. 2018. *Tekuté zlo. Život bez alternativ*. Praha: Pulchra.

- Beck Ulrich and Elisabeth Beck-Gernsheim. 2002. *Individualization: Institutionalized Individualism and Its Social and Political Consequences*. London: Sage.
- Beck Ulrich. 2000. „Zombie Categories“. Pp. 35–51 in *The Art of Life: On Living, Love and Death*, ed. J. Rutheford. London: Lawrence and Wishart.
- Beck Ulrich. 2002. „Zombie categories: An interview with Ulrich Beck“. Pp. 202–213 in *Individualization: Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*, eds. Ulrich Beck and Elisabeth Beck-Gernsheim. London: Sage.
- Beck Ulrich. 2007. *Vynalézání politik. K teorii reflexní modernizace*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Becker Howard S. 1966. *Social Problems: A Modern Approach*. New York: Wiley.
- Bell Daniel. 1999. *Kulturní rozpory kapitalismu*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Bělohradský Václav. 1992. *Kapitalismus a občanské ctnosti*. Praha: Československý spisovatel.
- Bělohradský Václav. 2007. *Společnost nevolnosti. Eseje z pozdější doby*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Bělohradský Václav. 2021. *Čas pléthokracie. Když části jsou větší než celky a světový duch spadl z koně*. Praha: 65. pole.
- Benda Julien. 2018. *Zrada vzdělanců*. Praha: Academia (1927. *La trahison des clercs*).
- Benjamin Walter. 1979. *Dílo a jeho zdroj*. Praha: Odeon.
- Berger Peter L. 1993. *Kapitalistická revoluce. Padesát propozic o prosperitě, rovnosti a svobodě*. Bratislava: Archa.
- Berger Peter L. 2003. *Pozvání do sociologie. Humanistická perspektiva*. Brno: Barrister & Pricipal (1963. *Invitation to Sociology: A Humanistic Perspective*. New York: Anchor).
- Berger Peter L. 2012. *Dobrodružství náhodného sociologa. Jak vysvětlit svět, a přitom nenudit*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (2011. *Adventures of an Accidental Sociologist: How to Explain the World without Becoming a Bore*).
- Berger Peter L. a Thomas Luckmann. 1999. *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (1966. *The Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*).
- Berger Peter L. and Handfried Kellner. 1981. *Sociology Reinterpreted. An Essay on Method and Vocation*. New York: Anchor Books.
- Bernstein Basil. 1971. *Class, Code and Control: Volume 1: Theoretical Studies Towards a Sociology of Language*. London and Boston: Routledge and Kegan Paul.
- Bernstein Basil (ed.). 1973. *Class, Codes and Control. Volume 2: Applied Studies Towards a Sociology of Language*. London and Boston: Routledge and Kegan Paul.
- Bláha Inocenc Arnošt. 1921. *Sociologie a nová etika*. Praha: Nové Atheneum.
- Bláha Inocenc Arnošt. 1922. *Filosofie mravnosti*. Brno: Piša.
- Bláha Inocenc Arnošt. 1923. *Základy mravnosti*. Praha: Státní nakladatelství.
- Bláha Inocenc Arnošt. 1923. *Současné názory mravní*. Praha: Státní nakladatelství.
- Bláha In. A. 1927. *Sociologie dětství*. Praha, Brno: Ústřední spolek jednot učitelských na Moravě, Dědictví Komenského v Praze.

Literatura

- Bláha Inocenc Arnošt. 1925. *Sociologie sedláka a dělníka. Příspěvek k sociologii společenských vrstev*. Praha: Orbis (rozšířené vydání 1937).
- Bláha Inocenc Arnošt. 1933 (1937; 1941). *Dnešní krise rodinného života*. Praha: Nakladatelství E. Fastra (Česká grafická unie).
- Bláha Inocenc Arnošt. 1933. „Krise dnešní společnosti“. *Sociologická revue* (4):7–20.
- Bláha Inocenc Arnošt. 1937. *Sociologie inteligence*. Praha: Orbis.
- Bláha Inocenc Arnošt. 1947. *Ethika jako věda: Úvod do dějin a teorie mravnosti*. Brno: Komenium.
- Bláha Inocenc Arnošt. 1968. *Sociologie*. Praha: Academia.
- Bláha Inocenc Arnošt. 1997. *Československá sociologie: od svého vzniku do roku 1948*. Brno: Doplněk.
- Bloch Marc. 1967. *Obrana historie aneb historik a jeho řemeslo*. Praha: Svoboda (1949. *Apologie pour l'histoire ou Métier d'historien*).
- Bloch Arthur. 1996. *Murphyho zákon*. Praha: Svoboda.
- Bobák František. 2015. *Zlínská jitra. Minipovídky, fejetony, eseje*. Praha: Academia.
- Le Bon Gustav. 1994. *Psychologie davu*. Praha: Kra (1895. *Psychologie des foules*).
- Boudon Raymond. 1977. *Effets pervers et ordre social*. Paris: Presses universitaires de France.
- Boudon Raymond et al. (eds). 2004. *Sociologický slovník*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- Boudon Raymond. 2011. *Bída relativismu*. Praha: Sociologické nakladatelství (2004. *The Poverty of Relativism*).
- Bourdieu Pierre. 1986. „The Forms of Capital“. Pp. 241–258 in *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, ed. John Richardson. Westport: Greenwood.
- Bourdieu Pierre. 1998. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum (1994. *Raisons pratiques*).
- Bourdieu Pierre. 2010. *Pravidla umění: Vznik a struktura literárního pole*. Brno: Host (1992. *Les règles de l'art: genèse et structure du champ littéraire*).
- Bourdieu Pierre and Loïc Wacquant. 1992. „The Purpose of Reflexive Sociology“. Pp. 61–215 in *An Invitation to Reflexive Sociology*, eds. Pierre Bourdieu and Loïc Wacquant. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu Pierre and Jean-Claude Passeron. 2000. *Reproduction in Education, Society and Culture*. London: Sage.
- Bradbury Ray. 1970. *451 stupňů Fahrenheita*. Praha: Plus (1952. *Fahrenheit 451*).
- Brázda Radim. 2019. „Filozofové ve městě“. *Studia philosophica*, 66(1):95–112.
- Broch Herman. 1976. *Pokušitel*. Praha: Československý spisovatel (1936. *Die Verzauberung*).
- Brooks David. 2001. *Bobos. Nová americká elita a její styl*. Praha: Dokořán (2000. *Bobos in paradise. The New Upper Class and How They Got There*).
- Bryant Chris and Edmund Mokrzycki. *The New Great Transformation?* London: Routledge.
- Buckingham Will et al. 2013. *Kniha filozofie*. Praha: Knižní klub.
- Cajthaml Petr. 2012. „Proměny role univerzit v systému vysokých škol v 50. letech 20. století“. *Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis*, Tomus LII. Fasc. 1, str. 61–69.
- Calvino Italo. 2007. *Neviditelná města*. Praha: Dokořán.

- Camus Albert. 1995. *První člověk*. Praha: Mladá fronta (1994. *Le premier homme*).
- Canneti Elias. 1994. *Masa a moc*. Praha: Arcadia (1960. *Masse und Macht*).
- Carr Edward Hallet. 1967. *Co je historie*. Přednášky na cambridžské univerzitě v lednu–březnu 1961 v rámci cyklu G. M. Trevelyana. Praha: Svoboda, str. 13 (1961. *What is History?*).
- Carrière Jean-Claude a Umberto Eco. 2010. *Knih se jen tak nezbavíme*. Praha: Argo.
- Cooley Charles Horton. 1902. *Human Nature and Social Order*. New York: Charles Scribner's Sons.
- Cooley Charles Horton. 1909. *Social Organization*. New York: Charles Scribner's Sons.
- Cross Gary (ed.). 1990. *Worktowners at Blackpool. Mass-Observation and popular leisure in the 1930s*. London: Routledge.
- Čapek Karel. 1964. *Knih apokryfů*. Praha: Československý spisovatel.
- Čapek Karel. 1969a. *Hovory s T. G. M.* Praha: Československý spisovatel (1929. Praha: Aventinum).
- Čapek Karel. 1969b. *Kritika slov; O věcech obecných čili Zoón politikon*. Praha: Svoboda.
- Čapek Karel. 1970. *Místo pro Jonathana!* Praha: Symposium.
- Čapek Karel. 1980. *Obrázky z Holandska*. Praha: Československý spisovatel (1932. *Obrázky z Holandska*).
- Česká sociologie v letech 1965–1989. Kulatý stůl, který se uskutečnil ve velkém zasedacím sále Vily Lanna dne 27. května 2003. *Sociologický časopis*, 40(5):695–740.
- České hodnotové proměny 1991–2008 (European Values Study). *Sociální studia*, 7(4).
- Československá sociologická společnost v letech 1970–1971. *Sociologický časopis*, 1972, 8(1):98–102.
- Čornejová Ivana. 1995. *Tovaryšstvo Ježíšovo. Jezuité v Čechách*. Praha: Mladá fronta.
- Čornejová Ivana. 2022. *Temno*. Praha: Paseka.
- Dahrendorf Ralf. 1991. *Úvahy o revoluci v Evropě v dopise, který měl být zaslán jistému pánovi ve Varšavě*. Praha: Nakladatelství Evropského kulturního klubu.
- Dahrendorf Ralf. 1995. *Report on Wealth Creation and Social Cohesion in a Free Society*. London: Commission on Wealth Creation and Social Cohesion.
- Dahrendorf Ralf. 2004. „O takové Evropě jsme nesnili“. Pp. 27–37 in *Obavy a naděje. Rozhovory o budoucnosti*, ed. Jacek Żakowski. Praha: Mladá fronta.
- Dahrendorf Ralf. 2008. *Pokoušení nesvobody. Intelektuálové v časech zkoušek*. Praha: H & H (2006. *Versuchungen der Unfreiheit. Die Intellektuellen in Zeiten der Prüfung*).
- Davies Norman. 2000. *Evropa. Dějiny jednoho kontinentu*. Praha: Prostor.
- Denzin Norman K. 1989. *The Research Act. A Theoretical Introduction to Sociological Methods*. Englewood: Prentice Hall.
- Descartes René. 1933. *Rozprava o metodě, jak správně vésti svůj rozum a hledati pravdu ve vědách*. Praha: Jan Leichter (1637. *Discours de la méthode pour bien conduire sa raison, et chercher la vérité dans les sciences*).
- Disman Milan. 2002. *Jak se vyrábí sociologická znalost*. Praha: Karolinum.
- Dopita Miroslav. 2010. „Jubileum Gerlindy Šmausové/Smaus“. *Sociologický časopis*, 46(5):829–831.
- Duby Georges. 2003. *Rytíř, žena a kněz. Manželství ve Francii v době feudalismu*. Praha: Garamond (1981. *Le chevalier, la femme et le pretre*).

Literatura

- Duby Georges. 2008. *Tři řády*. Praha: Argo (1978. *Trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme*).
- Dumas Alexander. 1975. *Hrabě Monte Christo*. Praha: Svoboda (1844–1845. *Le comte de Monte-Cristo*).
- Dumazedier Joffre. 1966a. „Volný čas“. *Sociologický časopis*, 2(3):443–447.
- Dumazedier Joffre. 1966b. „Společenské proměny v dnešní Francii. Sociologický pohled na nové vztahy mezi volným časem a kulturním vývojem ve Francii v letech 1953–1955“. *Sociologický časopis*, 2(5):673–685.
- Dupré Ben. 2010. *Filozofie. 50 myšlenek, které musíte znát*. Praha: Slovart.
- Durkheim Émile. 1926. *Pravidla sociologické metody*. Praha: Orbis (1895. *Les Règles de la Méthode Sociologique*).
- Durkheim Émile. 1966. *Suicide*. New York: The Free Press (původní francouzské vydání 1897).
- Durkheim Émile. 1998. *Sociologie a filozofie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Durkheim Émile. 2004. *Společenská dělba práce*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (1893. *De la division du travail social*).
- Eco Umberto. 2008. *Poznámky na krabičkách od sirek*. Praha: Argo.
- Eco Umberto. 2018. *Na ramenou obrů*. Praha: Argo.
- Eisner Pavel. 1996. *Čeština poklepem a poslechem*. Praha: Pražské nakladatelství Jiřího Poláčka (původní vydání 1948).
- Elias Norbert. 2006. *O procesu civilizace: sociogenetické a psychogenetické studie. I., Proměny chování světských horních vrstev na Západě*. Praha: Argo.
- Elias Norbert. 2007. *O procesu civilizace: sociogenetické a psychogenetické studie. II., Proměny společnosti. Nástin teorie civilizace*. Praha: Argo.
- Elster John. 2013. *Tmel společnosti. Studie sociálního řádu*. Praha: Academia (1989. *The Cement of Society. A Study of Social Order*. Cambridge: Cambridge University Press).
- Engbers Godfried, Kees Schuyt, Jaap S. Timmer, Frans van Waarden. 2018. *Cultures of Unemployment: A Comparative Look at Long-Term Unemployment and Urban Poverty*. London: Routledge.
- Erdély Evžen. 1990. *Baťa. Švec, který dobyl světa*. Zlín: Archa (1932. Praha: Nakladatelství A. Kahler v generální komisi nakladatelství Orbis).
- Esping-Andersen Gøsta. 1990. *The Three World of Welfare Capitalism*. Princeton: The Princeton University Press.
- Fay Brian. 2002. *Současná filosofie sociálních věd: Multikulturní přístup*. Praha: Sociologické nakladatelství (1996. *Contemporary Philosophy of Social Science. A Multicultural Approach*).
- Festinger Leon. 1957. *A Theory of Cognitive Dissonance*. Stanford: Stanford University Press.
- Feyerabend Paul K. 1999. *Tři dialogy o vědě*. Praha: Vesmír.
- Feyerabend Paul K. 2001. *Rozprava proti metodě*. Praha: Aurora.
- Feyerabend Paul K. 2004. *Věda jako umění*. Rychnov nad Kněžnou: Ježek.
- Figes Orlando. 2005. *Lidská tragédie: Ruská revoluce 1891–1924*. Praha, Plzeň: Beta-Dobrovský & Ševčík.
- Figes Orlando. 2009. *Šeptem. Soukromý život ve Stalinově Rusku*. Praha, Plzeň: Beta-Dobrovský & Ševčík.

- Fichte Johann Gottlieb. 1971. *Pojem vzdělance*. Praha: Svoboda (1794. *Einige Vorlesungen über die Bestimmung des Gelehrten*).
- Fischer Ernst. 1966. *Původ a podstata romantismu*. Praha: Nakladatelství politické literatury.
- Fischer Josef Ludvík. 2005. *Krise demokracie*. Praha: Karolinum (1933. *Krise demokracie*).
- Fischer Josef Ludvík, Miloslav Petrušek, Zdeněk Strmiska (eds.) 1970. *Malý sociologický slovník*. Praha: Svoboda.
- Flaubert Gustav. 1971. *Dopisy*. Praha: Mladá fronta.
- Foster Thomas C. 2016. *Jak číst literaturu jako profesor. Zábavný průvodce ke čtení mezi řádky*. Brno: Host.
- Foucault Michel. 1977. *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews*. Ithaca-New York: Cornell University Press.
- Foucault Michel. 1994a. „Řád diskursu.“ Pp. 7–37 in *Diskurs, autor, genealogie*. Praha: Svoboda.
- Foucault Michel. 1994b. *Dějiny šílenství. Hledání historických kořenů pojmu duševní choroby*. Praha: Nakladatelství Lidových novin (1964. *Histoire de la folie à l'âge classique*).
- Foucault Michel. 2000. *Dohlížet a trestat*. Praha: Dauphin (1975. *Surveiller et punir: naissance de la prison*).
- Fourastié Jean. 1969. *40 000 hodin*. Praha: Mladá fronta (1965. *Les 40 000 heures*. Paris: Robert Laffont).
- Friedmann Georges. *Krise pokroku. Nástin dějin myšlení od roku 1895 do roku 1937*. Praha: Spolek výtvarných umělců Mánes.
- Fromm Erich. 1993. *Strach ze svobody*. Praha: Naše vojsko (1941. *Escape from Freedom*).
- Fučík Julius. 1932. *V zemi, kde zítra znamená již včera*. Praha: František Borovský.
- Furet François. 1994. *Promýšlet francouzskou revoluci*. Brno: Atlantis.
- Furet François. 2010. *Člověk romantismu a jeho svět*. Praha: Vyšehrad.
- Gadamer Hans-Georg. 2009. *Pravda a metoda I. Nárýs filozofické hermeneutiky*. Praha: Triáda.
- Gadamer Hans-Georg. 2012. *Pravda a metoda II. Nárýs filozofické hermeneutiky*. Praha: Triáda.
- Gađourek Ivan. 1998. „Má cesta k Masarykovi a s Masarykem“. *Sociologický časopis*, 34(4):477–482.
- Galbraith John Kenneth. 1967. *Společnost hojnosti*. Praha: Svoboda (1958. *The Affluent Society*).
- Gans Herbert J. 1972. „The Positive Functions of Poverty“. *American Journal of Sociology*, 78(2):275–289.
- Garin Eugenio. 2003. *Renesanční člověk a jeho svět*. Praha: Vyšehrad.
- Gauchet Marcel. 2006. *Dějinný úděl*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Geertz Clifford. 2000. *Interpretace kultur*. Praha: Sociologické nakladatelství (1973. *The Interpretation of Cultures*).
- Geiselberger Heinrich (ed.). 2017. *Velký regres. Mezinárodní rozprava o duchovní situaci dneška*. Praha: Rybka.
- Gellner Ernest. 1997. *Podmínky svobody. Občanská společnost a její rivalové*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Gellner Ernest. 2001. *Pluh, meč a kniha*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.

Literatura

- Gellner Ernest. 2003. *Jazyk a samota. Wittgenstein, Malinowski a habsburské dilema*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Giddens Anthony. 2013. *Sociologie*. Praha: Argo.
- Giddens Anthony. 1998. *Důsledky modernity*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Gide Charles a Charles Rist. 1928. *Dějiny nauk národohospodářských od dob fyziokratů až po naše dny*. Praha: Jan Leichter.
- Girard René. 1968. *Lež romantismu a pravda románu*. Praha: Československý spisovatel.
- Goethe Johann Wolfgang. 1958. *Viléma Meistera léta učednická*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury a umění (1796. *Wilhelm Meisters Lehrjahre*).
- Goethe Johann Wolfgang. 1961. *Viléma Meistera léta tovaryšská aneb Odříkání*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury a umění (1821. *Wilhelm Meisters Wanderjahre / Wilhelm Meisters theatralische Sendung*).
- Le Goff Jacques. 1999a. *Středověký člověk a jeho svět*. Praha: Vyšehrad.
- Le Goff Jacques. 1999b. *Intelektuálové ve středověku*. Praha: Karolinum.
- Le Goff Jacques. 2004. *Svatý František z Assisi*. Praha: Vyšehrad.
- Le Goff Jacques. 2005. *Hledání středověku. Rozhovor s Jeanem Mauricem de Montremy*. Praha: Vyšehrad.
- Le Goff Jacques. 2005b. *Kultura středověké Evropy*. Praha: Vyšehrad.
- Le Goff Jacques. 2007. *Paměť a dějiny*. Praha: Argo (1988. *Histoire et mémoire*).
- Goffman Erving. 1961. *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Garden City: Anchor Books.
- Goldthorpe John H., Catriona Llewellyn and Clive Payne. 1980. *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*. Oxford: Clarendon Press.
- Graeber David. 2017. *Utopie pravidel. O technologii, stupiditě a skryté přitažlivosti byrokracie*. Praha: Prostor.
- Gurevič Aron J. 1978. *Kategorie středověké kultury*. Praha: Mladá fronta.
- Hájek Mojmir. 1948. *Sociologická šetření moravské vesnice v rozpětí generačním (Neslovice 1904–34)*. Praha: Ministerstvo zemědělství republiky Československé.
- Hájek Mojmir. 1968. „Podíl Brněnské sociologické školy na rozvoji terénního výzkumu u nás“. *Sociologický časopis*, 4(3):408–417.
- Halík Tomáš. 2021. *Odpoledne křesťanství. Odvaha k proměně*. Praha: Nakladatelství Lidových novin.
- Hamanová Brigitte. 2011. *Hitlerova Vídeň. Diktátorova učednická léta*. Praha: Prostor (1996. *Hitlers Wien: Lehrjahre eines Diktators*).
- Hanáček Jaroslav. 1946. *K otázce dělníkova sociálního sebevědomí I. Sociologická revue*, 12(1):41–46.
- Hanáček Jaroslav. 1946. *K otázce dělníkova sociálního sebevědomí II. Sociologická revue*, 12(2–3):24–35.
- Haukanes Haldis. 2004. *Velká dramata – obyčejné životy. Postkomunistické zkušenosti českého venkova*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Helmer Jef a Leida Schuringa. 2004. „Od kontaktu s Chartou 77 ke komunitní práci“. *Sociální práce / Sociálna práca*, 3:37–38.

- Hirszowiczová Mária. 1966. *Sociologické konfrontácie. Marxizmus a súčasná sociológia*. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry. (1964. *Konfrontacje socjologiczne*).
- Hiršl Miroslav. 1988. *Vývoj skupin obyvateľstva s omezenou možnosťou spotreby v letech 1980–1985*. Praha: Výzkumný ústav práce sociálních věcí – výzkumné práce B 110.
- Honzák Radkin. 2018. *Všichni žijeme v blázinci*. Praha: Vyšehrad.
- Hrabal Bohumil. 1965. *Inzerát na dům, ve kterém už nechci bydlet*. Praha: Mladá fronta.
- Hübl Philip. 2022. *Následuj bílého králíka... do světa filozofie*. Praha: Dobrovský.
- Huizinga Johan. 1971. *Homo ludens*. Praha: Mladá fronta.
- Humboldt von Friedrich. 2015. „O vnitřní a vnější organizaci vyšších vědeckých ústavů v Berlíně“. Pp. 31–39 in *Idea univerzity*, ed. Jakub Jirsa (1810).
- Hume David. 1972. *Zkoumání lidského rozumu*. Praha: Svoboda (1748. *Enquiry Concerning Human Understanding*).
- Huxley Aldous. 1970. *Konec civilizace*. Praha: Horizont. (1932. *Brave New World*).
- Hvížďala Karel. 2011. *Grušova hlídka na Rýnu*. Praha: Mladá fronta.
- Hvížďala Karel. 2020. *Věta jako povolání. Nezapomínky*. Praha: Universum.
- Hvížďala Karel a Jiří Příbáň. 2021. *Hledání odpovědnosti*. Praha: Karolinum.
- Hvížďal Karel a Jiří Příbáň. 2023. *Hledání smyslu*. Praha: Karolinum.
- Chalupný Emanuel. 1937. *Masaryk jako sociolog*. Praha: Masarykova sociologická společnost.
- Chevallier Gabriel. 2004. *Zvonokosy*. Praha: Academia (1934. *Clochemerle*).
- Illich Ivan. 2001. *Odškolení společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství (1971. *Deschooling Society*).
- Inglehart Ronald. 1990. *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton: University Princeton Press.
- International Labour Organization – ILO. 2011. *From Precarious Work to Decent Work: Policies and Regulations to Combat Precarious Employment*. Geneva: International Labour Office.
- James Ěmile. 1968. *Dějiny ekonomického myšlení 20. století*. Praha: Academia.
- Janák Dušan. 2006. „I. A. Bláha a počátky sociologie města u nás“. *Sociální studia*, 2:11–32.
- Janák Dušan. 2009. „Ohlédnutí za sociologií Inocence Arnošta Bláhy“. *Sociologický časopis*, 45(5):1081–1090.
- Janák Dušan. 2013. „Brněnská versus pražská sociologická škola: mýtus a skutečnost“. *Sociologický časopis*, 49(4): 577–602.
- Janák Dušan, Martin Stanoev a Petr Hušek. 2014. „Poválečný sociologický výzkum města Brna z roku 1947 a metodika jeho soudobého zpracování z pohledu historicko-sociologické analýzy průmyslového dělnictva před rokem 1948“. *Data a výzkum – SDA Info*, 8(2):143–163.
- Janák Dušan a Veronika Krná. 2015. „Mezi sociologií utopickou, ideologickou a empirickou: ohlédnutí za prof. Josefem Solařem“. *Sociologický časopis*, 51(1):147–151.
- Jencks Christopher. 1993. *Rethinking Social Policy: Race, Poverty, and Underclass*. New York: Harper Perennial.
- Jirsa Jakub (ed.). 2015. *Idea univerzity*. Praha: Academia.

Literatura

- Joas Hans a Wolfgang Knöbl. 2020. *Sociální teorie. Vybrané přednášky*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Judt Tony. 2011. *Zle se vede zemi. Pojednání o naší současné nespokojenosti*. Praha: Rybka Publishers.
- Judt Tony. 2020. *Velká iluze. Esej o Evropě*. Praha: Prostor.
- Jung Carl Gustav. 1995. *Člověk a duše*. Praha: Academia (1921. *Psychologische Typen*).
- Kafka Franz. 1965a. *Proces*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury a umění (1925. *Der Process*).
- Kafka Franz. 1965b. *Zámek*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury a umění (1926. *Das Schloß*).
- Kalniete Sandra. 2005. *V plesových střevíčkách sibiřským sněhem*. Praha: Lubor Kasal.
- Kapuściński Ryszard. 1995. *Impérium*. Praha: Ivo Železný (2018. Žilina: Absynt).
- Kapuściński Ryszard. 2005. *Lapidárium*. Praha: Mladá fronta.
- Katrňák Tomáš. 2004. *Odsouzení k manuální práci. Vzdělanostní reprodukce v dělnické rodině*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Katrňák Tomáš a Petr Mareš. 2007. „Segmenty zaměstnaných a nezaměstnaných v České republice v letech 1998 až 2004“. *Sociologický časopis*, 43(2):281–303.
- Katrňák Tomáš a Tomáš Doseděl. 2017. „Sociální determinanty prekarizace práce v evropských zemích“. *Fórum sociální politiky*, 4:11–17.
- Kehlmann Daniel. 2007. *Vyměřování světa*. Brno: Vakát.
- Keller Jan. 1988. „Nezamýšlené důsledky jednání“. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis – G 32*, str. 23–35.
- Keller Jan. 1992. *Nedomyšlená společnost*. Brno: Doplněk.
- Keller Jan. 1993. *Až na dno blahobytu*. Brno: DUHA.
- Keller Jan. 1999. *Úvod do sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Keller Jan. 2002. „Deset témat pro českou sociologii“. *Sociologický časopis*, 38(1–2):25–35.
- Keller Jan. 2005. *Dějiny klasické sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Keller Jan. 2015. *Odsouzení k modernitě. Co hledá sociologie a co našla beletrie*. Praha: Novela bohemia.
- Kepel Gilles. 1996. *Boží pomsta. Křesťané, židé a muslimové znovu dobývají svět*. Brno: Atlantis.
- Kerlingen Fred N. 1972. *Základy výzkumu chování*. Praha: Academia.
- Kesey Ken. 1973. *Vyhoďte ho z kola ven*. Praha: Odeon (1962. *One Flew Over the Cuckoo's Nest*).
- Klemperer Victor. 2002a. *Deníky 1933–1941. Chci vydat svědectví I*. Praha: Paseka.
- Klemperer Victor. 2002b. *Deníky 1932–1945. Chci vydat svědectví II*. Praha: Paseka.
- Klemperer Victor. 2003. *Jazyk třetí říše – LTI, poznámky filologovy*. Praha: H & H.
- Kling Marc-Uwe. 2021. *Qualityland. Vítejte v nejlepší zemi na zemi, kde i vaše emoce řídí stroje*. Praha: Nakladatelství XYZ (2017. *QualityLand*).
- Klofáč Jaroslav a Vojtěch Tlustý. 1959. *Současná empirická sociologie*. Praha: Orbis.
- Klofáč Jaroslav a Vojtěch Tlustý. 1965. *Soudobá sociologie I*. Praha: Nakladatelství politické literatury.
- Klofáč Jaroslav a Vojtěch Tlustý. 1967. *Soudobá sociologie II*. Praha: Nakladatelství politické literatury.

- Kłoskowska Antonina. 1967. *Masová kultura*. Praha: Svoboda.
- Kořalkowski Leszek. 2004. *Malé úvahy o velkých věcech*. Praha: Academia.
- Komenský Jan Amos. 1946. *Didaktika analytická*. Praha: Samcovo knihkupectví (první vydání 1657).
- Komenský Jan Amos. 1970. *Labyrint světa a ráj srdce*. Praha: Odeon (1631. *Labyrint Světa a Lusthauz Srdce*).
- Konopásek Zdeněk. 2021. „Ať spolu vědci dál nesouhlasí – rozhovor se Štěpánem Kučerou“. *Právo, příloha Salon*, 28. 1. 2021.
- Kotkin Stephen. 2022. *Magnetická hora: Stalinismus jako civilizace*. Praha: Dauphin.
- Koudelka Ferdinand. 2004. „Česká sociologie na Palackého univerzitě v Olomouci v letech 1962–1970“. *Sociologický časopis*, 40(5):623–630.
- Koukolík František. 2021. *Bulšit. O žvanění v organizacích, médiích, politice a vědě*. Praha: Galén.
- Kozák Vratislav. 2018. „Teorie a praxe. Etablování sociologie v českém prostředí T. G. Masarykem“. *Historická sociologie*, 2:27–41.
- Krech David, Richard S. Crutchfield a Egerton L. Ballachey. 1968. *Člověk v společnosti: základy sociální psychologie*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Kreidl Martin et al. 2020. „Sociologie v generační perspektivě – pohled Martina Kreidla“. *Sociologický bulletin*, str. 58–63.
- Kuhn Thomas Samuel. 1982. *Štruktúra vedeckých revolúcií*. Bratislava: Pravda (1962. *The Structure of Scientific Revolutions*).
- Kundera Milan. 1967. *Žert*. Praha: Československý spisovatel.
- Kundera Milan. 2005. *Zneuznávané dědictví Cervantesovo*. Brno: Atlantis.
- Kundera Milan. 2021. *Nevědění*. Brno: Atlantis.
- Lamser Václav. 1966. *Základy sociologického výzkumu*. Praha: Svoboda.
- Lamser Václav a Ladislav Růžička. 1970. *Základy statistiky pro sociology*. Praha: Svoboda.
- Lash Scott and John Urry. 1994. *Economies of Signs and Space*. London: Sage.
- Latour Bruno. 2000. „When things strike back: A possible contribution of ‚science studies‘ to the social sciences“. *The British Journal of Sociology*, 51(1):107–123.
- Latour Bruno. 2005. *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Latour Bruno. 2017. „Útočiště Evropa“. Pp. 109-120 in *Velký regres. Mezinárodní rozprava o duchovní situaci dneška*, ed. by Heirich Geiselberger. Praha: Rybka Publisher.
- Latour Bruno. 2020. *Zpátky na zem. Jak se vyznat v politice Nového klimatického režimu*. Praha: Nakladatelství neklid.
- Lazarsfeld Paul, Berelson Bernard, and Gaudet Hazel. 1968. *The People's Choice: How the Voter Makes up His Mind in a Presidential Campaign*. New-York: Columbia University Press.
- Leakey Richard E. a Roger Lewin. 1984. *Lidé od jezera. Člověk, jeho počátky, jeho povaha a budoucnost*. Praha: Mladá fronta (1978. *People of the Lake*).
- Lednická Karin. 2020. *Šikmý kostel. Románová kronika ztraceného města 1894–1921*. Ostrava: Bílá vrána.

Literatura

- Lednická Karin. 2021. *Šikmý kostel. Románová kronika ztraceného města 1921–1945*. Ostrava: Bílá vrána.
- Lenart-Cheng Helga. 2018. „Wilhelm Dilthey’s Views on Autobiography“. *Life Writing*, 15(3– Issue 3: Philosophy and Life Writing):353–368.
- Lenski Gerhard E. 1954. „Status Crystallization: A Non-Vertical Dimension of Social Status“. *American Sociological Review*, 19(4):405–413.
- Lenski Gerhard E. 1956. „Social Participation and Status Crystallization“. *American Sociological Review*, 21(4):458–464.
- Levi Primo. 1993. *Potopení a záchránění*. Praha: Mladá fronta (1986. *I sommersi e i salvati*).
- Levi Primo. 1995. *Je-li toto člověk* (1947. *Se questo e un uomo*).
- Lewis Oscar. 1965. *La Vida. A Puerto Rican Family in the Culture of Poverty – San Juan and New York*. New York: Random House.
- Lewis Oscar. 1966. „The Culture of Poverty“. *Scientific American*, 215(4):19–25.
- Librová Hana. 1994. *Pestří a zelení. Kapitoly o dobrovolné skromnosti*. Brno: DUHA.
- Liessmann Konrad Paul. 2010. *Teorie nevzdělanosti. Omyly společnosti vědění*. Praha: Academia.
- Liessmann Konrad Paul. 2015. *Hodina duchů. Praxe nevzdělanosti. Polemický spis*. Praha: Academia.
- Liessmann Konrad Paul a Gerhard Zenaty. 1994. *Myšlení. Úvod do filosofie*. Olomouc: Votobia.
- Lichtenberg Georg Christoph. 1983. *Myšlenky, postřehy, nápady*. Praha: Odeon.
- Lister Ruth. 2003. „The Idea of Social Inclusion“. *Social Inclusion Research Conference, Ottawa, March 27.-28. 2003*.
- Loewenstein Bedřich. 1998. „Marx v Masarykově prizmatu Tři sondy do Otázky sociální“. *Sociologický časopis*, 31(4):463–471.
- London Artur. 1990. *Doznání*. Praha: Československý spisovatel.
- Louthan Howard. 2011. *Obracení Čech na víru aneb rekatolizace po dobrém a po zlém*. Praha: Rybka Publisher.
- Luhmann Niklas. 1979. *Trust and Power*. New York: John Wiley.
- Luhmann Niklas. 1988. „Familiarity, confidence, trust: problems and alternatives“. Pp. 104–107 in *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*, ed. by Diego Gambetta. Oxford: Basil Blackwell.
- Lukacs John. 2009. *Na konci věku*. Praha: Academia.
- Lužný Dušan. 1991. „Bláhova ‚Sociologie inteligence‘ po půl století“. *Sociologický časopis*, 27(6):774–787.
- Lužný Dušan. 2016. „Prof. Ivo Možný (31. 8. 1932 – 10. 9. 2016)“. *Universitas*, 4:59–60.
- Macků Jan. 1968a. „Brněnská sociologická škola a její tradice“. *Sociologický časopis*, 4(3):307–315.
- Macků Jan. 1968b. „Nad druhým dílem Soudobé sociologie Jaroslava Klofáče a Vojtěcha Tlustého“. *Sociologický časopis*, 4(4):487–489.
- Macura Vladimír. 1998. *Český sen*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Machonin Pavel. 1967. „Studie o rozvoji československé sociologie do roku 1980“. *Sociologický časopis*, 3(4):389–397.

- Machonin Pavel et al. 1969. *Československá společnost*. Sociologická analýza sociální stratifikace. Bratislava: Epocha.
- Machonin Pavel. 2004. „K sociologii v období normalizace“. *Sociologický časopis*, 40(5):643–650.
- Manguel Albert. 2012. *Dějiny čtení*. Brno: Host.
- Mannheim Karl. 1952. „The Problem of Generations“. Pp. 276–320 in: Karl Mannheim. *Essays in the Sociology of Knowledge*. London: Routledge and Paul Kegan.
- Mannheim Karl. 1991. *Ideologie a utopie*. Bratislava: Archa.
- Marada Radim. 2004. „Social Construction of Youth and Formation of Generational Awareness after Socialism“. Pp. 149–168 in *Society, Reproduction and Contemporary Challenges*. Brno: Barrister & Principal.
- Marada Radim. 2007a. „Paměť, trauma, generace“. *Sociální studia*, 1–2:79–95.
- Marada Radim. 2007b. „Karl Mannheim: Sociologie generací“. Pp. 118–139 in *Historická sociologie: Teorie dlouhodobých vývojových procesů*, ed. Jiří Šubrt. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk.
- Marada Radim. 2020. „Odkaz Inocence Arnošta Bláhy v kontextu meziválečného modernismu“. *Sociální studia*. SPEC:15–33.
- Marcuse Herbert. 1991. *Jednorozměrný člověk*. Praha: Naše vojsko (1964. *One-Dimensional Man*).
- Mareš Petr. 1973. „Imago televize“. *Televizní tvorba*, 4:23–31.
- Mareš Petr. 1994. *Nezaměstnanost jako sociální problém*. Praha: Sociologické nakladatelství (druhé vydání 1998 a třetí vydání 2002).
- Mareš Petr (ed.). 1995a. *Chudoba v české a slovenské společnosti*. Brno: Masarykova univerzita.
- Mareš Petr. 1995b. „Legitimacy“. Pp. 53–71 in *Social Consequences of a Change in an Ownership*, ed. Ivo Možný, Petr Mareš and Libor Musil. Brno: Masarykova Univerzita.
- Mareš Petr. 1995c. „Obsah chudoby“. Pp. 5–17 in *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity*, 44(G37), str. 14.
- Mareš Petr. 1999. *Sociologie nerovnosti a chudoby*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Mareš Petr. 2000. „Chudoba, marginalizace, sociální vyloučení“. *Sociologický časopis*, 36(3):285–298.
- Mareš Petr. 2002. „Hodnota dítěte“. Pp. 157–173 in *Děti, mládež a rodina v transformaci*, ed. Ivo Plaňava. Brno: Barrister & Principal.
- Mareš Petr. 2004a. „Peter Berger“. *Biograf*, 34:101–113.
- Mareš Petr. 2004b. „Od práce emancipující k práci mizející“. *Sociologický časopis*, 40(1):1–12.
- Mareš Petr. 2004c. *Chudoba v České republice v datech (šetření sociální situace domácností)*. Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.
- Mareš Petr. 2004d. „Sociální exkluze a inkluze“. Pp. 15–30 in *Sociální exkluze a sociální inkluze menšin a marginalizovaných skupin*, ed. Tomáš Sirovátka. Brno: Masarykova Univerzita – Fakulta sociálních studií a nakladatelství Georgetown.
- Mareš Petr. 2004e. „The Value of the Child“. Pp. 61–77 in *Society, Reproduction and Contemporary Challenges*, ed. Petr Mareš. Brno: Barrister and Principal.
- Mareš Petr (ed.). 2004f. *Society, Reproduction and Contemporary Challenges*. Brno: Barrister & Principal.

Literatura

- Mareš Petr. 2006. „Sociální exkluze, sociální inkluze a sociální koheze: diskurs a realita“. Pp. 15–24 in *Sociální vyloučení a sociální politika*, ed. Tomáš Sirovátka. Brno: Masarykova univerzita.
- Mareš Petr. 2007. „Co s konceptem sociální exkluze v české společnosti?“. Pp. 11–23 in *Sociální reprodukce a integrace: ideály a meze*, ed. Petr Mareš a Ondřej Hofírek. Brno: Masarykova univerzita.
- Mareš Petr. 2012. „Ivo Možný a jeho pět zásluh“. *Sociologický časopis*, 48(4):788–792.
- Mareš Petr. 2013. „Sonda do kultury města – Zlín, modelové město modernity“. *Sociologický časopis*, 49(5):681–701.
- Mareš Petr. 2016. „Vzpomínka na Iva Možného“. *Sociologický časopis*, 52(5):737–740.
- Mareš Petr a Lenka Bánovcová. 2002. „Spokojenost s prací – stav vnitřních dimenzí 1967–2002“. Pp. 39–51 in *Sborník prací Fakulty sociálních studií brněnské univerzity – Sociální studia*, 8.
- Mareš Petr a Ondřej Hofírek (eds.). 2007. *Sociální reprodukce a integrace: ideály a meze*. Brno: Mezinárodní politologický ústav Masarykovy univerzity.
- Mareš Petr a Tomáš Katrňák. 2010. „Hodnota práce u české veřejnosti v letech 1991–2008“. *Sociální studia*, 7(4):121–143.
- Mareš Petr a Ivo Možný (eds.). 1991. „The Dutch and Czechoslovak Conference on Unemployment – Dutch Experience and Czechoslovak Reality“. Brno, June 3.–6.: Masaryk University Brno and Hogeschool de Horst, Driebergen (The Netherlands).
- Mareš Petr and Ivo Možný. 1995a. *Status for the Poor*. Occasional Papers in European Studies 7. Colchester: University of Essex, Centre for European Studies.
- Mareš Petr and Ivo Možný. 1995b. *Poverty in the Czech Republic: Transformation or Transition?* Praha–Víděň. Výzkumné studie Nadace pro výzkum sociální transformace (Research Papers of Foundation for Research on Social Transformation).
- Mareš Petr and Ivo Možný. 2005. „The Czech Family, Reproductive Behaviour and Value of Children in the Czech Republic“. Pp. 67–90 in *Value of Children in Cross-Cultural Perspective*, eds. Gisela Trommsdorff and Bernard Nauck. Lengerich: Pabst Science Publisher.
- Mareš Petr and Libor Musil. 1994. „The ‚Entitlement Mentality‘ and Legitimacy of Privatization in Industry“. *Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis*, G35:53–63.
- Mareš Petr, Libor Musil and Ladislav Rabušic. 1994b. „Values and the Welfare State in Czechoslovakia“. Pp. 78–99 in *The New Great Transformation? Change and Continuity in East-Central Europe*, eds. Christoph G. A. Bryant and Edmund Mokrzycki. London and New York: Routledge.
- Mareš Petr a Tomáš Potočný (eds.). 2003. *Modernizace a česká rodina*. Brno: Barrister & Principal.
- Mareš Petr a Ladislav Rabušic. 1996. „K měření subjektivní chudoby v české společnosti“. *Sociologický časopis*, 32(3):297–315.
- Mareš Petr a Tomáš Sirovátka. 1998a. „Trh práce a lidské zdroje“. Pp. 15–43 in *Zpráva o vývoji české společnosti 1989–1998*, ed. Jiří Večerník. Praha: Academia.
- Mareš Petr a Tomáš Sirovátka. 1998b. „Labour Market and Human Resources“. Pp. 21–43 in *Ten Years of Rebuilding of Capitalism. Czech Society after 1989*, ed. Jiří Večerník. Prague: Academia.
- Mareš Petr a Tomáš Sirovátka. 2004. „Marginalizace na trhu práce a materiální deprivace“.

- ce nezaměstnaných“. Pp. 61–74 in *Sociální exkluze a inkluze menšin a marginalizovaných skupin*, ed. Tomáš Sirovátka. Brno: Masarykova univerzita; Georgetown: Georgetown University.
- Mareš Petr and Tomáš Sirovátka. 2005. „Poverty in the Czech Republic and the Policies to Combat it“. Pp. 241–251 in *Ubóstwo i wykluczenie społeczne. Badania, metody, wyniki*, eds. Stanisława Golinowska, Elżbieta Tarkowska a Irena Topińska. Warszawa: Ipis.
- Mareš Petr and Tomáš Sirovátka. 2006. „Poverty, Social Exclusion and Social Policy in the Czech Republic“. *Social Policy and Administration*, 40(3):288–303.
- Mareš Petr a Tomáš Sirovátka. 2008a. „Sociální vyloučení (exkluze) a sociální začleňování (inkluze)“. *Sociologický časopis*, 44(2):271–294.
- Mareš Petr a Tomáš Sirovátka. 2008b. „Social Exclusion and Forms of Social Capital. Czech Evidence on Mutual Links“. *Sociologický časopis*, 44(3):531–555.
- Mareš Petr, Tomáš Sirovátka a Jiří Vyhlídal. 2003. „Dlouhodobě nezaměstnaní – životní situace a strategie“. *Sociologický časopis*, 39(1):37–54.
- Mareš Petr a Jiří Vyhlídal. 2006. *Mění se rizika a šance na trhu práce*. Výzkumný ústav práce a sociálních věcí – závěrečná zpráva.
- Mareš Petr, Jiří Vyhlídal a Tomáš Sirovátka. 2001. *Nezaměstnaní na trhu práce*. Brno: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí – závěrečná zpráva.
- Masaryk Tomáš Garrigue. 1881. *Der Selbstmord als soziale Massenerscheinung der Gegenwart*. Vídeň (česky 1904. *Sebevražda hromadným jevem společenským moderní osvěty*. Praha: Jan Laichter).
- Masaryk Tomáš Garrigue. 1901. „Rukověť sociologie“. In *Naše doba, revue pro vědu, umění a život sociální VIII*. Praha: Laichter.
- Masaryk Tomáš Garrigue. 1969. *Česká otázka*. Praha: Melantrich (1895).
- Masaryk Tomáš Garrigue. 1998. *Sebevražda*. Praha: Masarykův ústav Akademie věd ČR (1904. *Sebevražda hromadným jevem společenským moderní osvěty*. Praha: Laichter; německy 1881. *Der Selbstmord als soziale Massenerscheinung der Gegenwart*).
- Masaryk Tomáš Garrigue. 2000. *Otázka sociální I, II*. Praha: Masarykův ústav Akademie věd ČR. (1898. *Otázka sociální: základy marxismu sociologické a filosofické*. Praha: Laichter).
- Masaryk Tomáš Garrigue. 2018. *Národ a dějiny jako sociologický problém*. Praha: Karolinum.
- Matějí Petr. 2005. „Ke kořenům sociálně psychologického modelu sociální stratifikace“. *Sociologický časopis*, 41(1):7–30.
- McQuitty Louis L. 1960. „Hierarchical Linkage Analysis for the Isolation of Types“. *Educational and Psychological Measurement*, 20(1):207–229.
- McQuitty Louis L. 1966. „Single and Multiple Hierarchical Classification by Reciprocal Pairs and Rank Order Types“. *Educational and Psychological Measurement*, 26(1):253–265.
- Merton Robert K. 1936. „The Unanticipated Consequences of Purposive Social Action“. *American Sociological Review*, 1(6): 894–904.
- Merton Robert K. 1957. *Social Theory and Social Structure* (revised edition). Glencoe: Free Press.
- Merton Robert K. 2000a. *Studie ze sociologické teorie*. Praha: Sociologické nakladatelství.

Literatura

- Merton Robert K. 2000b. „Nepředvídané důsledky záměrného sociálního jednání“. Pp. 116–31 in *Studie ze sociologické teorie*. Praha: Sociologické nakladatelství (1936. *The Unanticipated Consequences of Purposive Social Action*).
- Michalski Krzysztof. 2004. „Hrůza a nejistota života“. Pp. 7–25 in *Rozhovory o budoucnosti*, ed. Jacek Żakowski. Praha: Mladá fronta.
- Mills Charles Wright. 1966. *Mocenská elita*. Praha: Orbis.
- Mills Charles Wright. 1968. *Sociologická imaginace*. Praha: Mladá fronta (1959. *The Sociological Imagination*).
- Mills Charles Wright. 2002a. *Sociologická imaginace*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Mills Charles Wright. 2002b. „Dodatek: intelektuální mistrovství“. Pp. 211–244 in *Sociologická imaginace*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Mishra Pankaj. 2017. „Politika ve věku zlomu a temný odkaz osvícenství“. Pp. 145–164 in *Velký regres. Mezinárodní rozprava o duchovní situaci dneška*, ed. Heirich Geiselberger. Praha: Rybka Publisher.
- Misztal Barbara. 1996. *Trust in Modern Societies*. Cambridge: Polity Press.
- Mňačko Ladislav. 1964. *Opožděné reportáže*. Praha: Československý spisovatel.
- Montel Christopher. 2020. „Role amerických a francouzských spolupracovníků v mezinárodní strategii redakčního týmu Sociologické revue ve 30. letech“. *Sociální studia / Social Studies SPEC*:53–68.
- Možný Ivo. 1971. „Analýza faktorů spokojenosti v práci“. Pp. 75–91 in *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity G18*. Brno: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně.
- Možný Ivo. 1972. *Povaha práce – výchozí stav základních vnitřních dimenzí v ČSSR 1967*. Bratislava: Československý výzkumný ústav práce.
- Možný Ivo. 1974. „Význam sféry práce pro vytváření socialistického způsobu života“. Pp. 41–52 in *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské university. G18*. Brno: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně.
- Možný Ivo. 1983. *Rodina vysokoškolsky vzdělaných manželů*. Brno: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně.
- Možný Ivo. 1990. *Moderní rodina: mýty a skutečnosti*. Brno: Blok.
- Možný Ivo. 1999. *Proč tak snadno. Některé rodinné důvody sametové revoluce*. Praha: Sociologické nakladatelství (první vydání 1991).
- Možný Ivo. 2004. „Brněnská anomálie? Brněnská sociologie 1963 až 1989 – subjektivní historie“. *Sociologický časopis*, 40(5):609–622.
- Možný Ivo. 2006. *Rodina a společnost*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Možný Ivo. 2013. „Pavel Pácl – Pár vzpomínek místo nekrologu“. *Universitas*, 2:68–69.

- Možný Ivo. 2016. „V té společnosti to praská... Rozhovor s profesorem Ivem Možným“. *Sociální studia*, 3.
- Možný Ivo a Petr Mareš (eds.). 1991. *Nezaměstnanost. Nizozemská zkušenost a československá realita*. Brno: Masarykova univerzita.
- Možný Ivo a Petr Mareš. 1995. *Institucionalizace chudoby v Čechách*. Praha–Viedeň. Výzkumné studie Nadace pro výzkum sociální transformace START (Research Papers of Foundation for Research on Social Transformation).
- Možný Ivo, Petr Mareš a Libor Musil (eds.). 1995. *Social Consequences of a Change in an Ownership*. Brno: Masaryk University.
- Možný Ivo, Marie Přidalová a Lenka Bánovcová. 2003. *Mezigenerační solidarita. Předběžná zpráva z mezinárodního srovnávacího výzkumu ‚Hodnota dětí a mezigenerační solidarita‘*. Praha: VÚPSV – výzkumné centrum Brno.
- Musil Jiří. 1967. *Sociologie soudobého města*. Praha: Svoboda.
- Musil Jiří. 1971. *Sociologie bydlení*. Praha: Svoboda.
- Musil Jiří. 2002. „Zamyšlení nad soudobou českou sociologií“. *Sociologický časopis*, 38(1–2):17–24.
- Musil Jiří. 2004. „Poznámky o české sociologii za komunistického režimu“. *Sociologický časopis*, 40(5):573–595.
- Musil Libor, Petr Mareš a Ladislav Rabušic. 1993. „Values and the Welfare State in Czechoslovakia“. Pp. 78–98 in *The New Great Transformation?*, eds. Chris Bryant and Edmund Mokrzycki. London: Routledge.
- Napoleoni Claude. 1968. *Ekonomické myšlení dvacátého století*. Praha: Academia.
- Nedbálková Kateřina. 2012. „Tak daleko, tak blízko: Dělnická třída v České republice“. *Sociální studia*, 3:85–100.
- Neruda Jan. 1886. „Kam s ním“. *Národní listy*, 13(267) – 26. 9.
- Neruda Jan. 1987. *Povídky malostranské*. Praha: Československý spisovatel.
- Nešpor Zdeněk R. 2011. *Republika sociologů. Zlatá éra české sociologie v meziválečném období a krátce po druhé světové válce*. Praha: Scriptorium.
- Nešpor Zdeněk R. 2012. „Studium a studenti sociologie v Československu před nástupem komunistického režimu“. *Sociologický časopis*, 48(4):669–696.
- Nešpor Zdeněk R. 2013a. „Sto let od narození Jana Szczepańskiego“. *Lidé, města*, 15(3):521–522.
- Nešpor Zdeněk R. 2013b. „Sociologie jako cesta ke štěstí: česká verze“. *Teorie vědy / Theory of science*, XXXV (4):481–497.
- Nešpor Zdeněk R. 2013c. „Čeští sociologové v počátcích slovenské sociologie“. *Sociologický časopis*, 45(1):27–47.
- Nešpor Zdeněk R. 2014a. „Jan Szczepański v dějinách české sociologie“. Pp. 52–61 in *Profesorowi w hołdzie. Publikacja poświęcona setnej rocznicy urodzin profesora Jana Szczepańskiego*. Cieszyn: Akant.
- Nešpor Zdeněk R. 2014b. „Šedá zóna v éře tzv. normalizace: Dům techniky ČSVTS Pardubice v dějinách české sociologie“. *Sociologický časopis*, 50(1):107–130.
- Nezval Vítězslav. 1949. *Stalin*. Lyricko-epická báseň. Praha: Československý spisovatel.

Literatura

- Nezval Vítězslav. 1964. *Moderní básnické směry*. Praha: Československý spisovatel (1937).
- Noelleová Elisabeth. 1968. *Výzkum veřejného mínění*. Praha: Svoboda.
- Nora Pierre. 2010. „Mezi pamětí a historií: problematika míst“. In *Cahiers du CEFRES, Antologie francouzských společenských věd: Město*, eds. Françoise Mayer, Alban Bensa, Václav Hubinger, 10:56.
- Norusis Marija J. 1991. *The SPSS Guide to Data Analysis*. Chicago: SPSS.
- Norusis Marija J. 1992. *SPSS/PC+: Base System User's Guide*. Chicago: SPSS.
- Norusis Marija J. 1993. *SPSS for Windows: Base System User's Guide Release 6.0*. Chicago: SPSS Inc.
- Norusis Marija J. 1998. *Guide to Data Analysis*. Upper Saddle River: Prentice-Hall.
- Nový Lubomír. 1968. „Masaryk jako sociolog“. *Sociologický časopis*, 4(3):297–306.
- Nový Lubomír. 1988. *Nekrology na živé*. Brno.
- Nový Lubomír. 1989. *Životní dráha jako sociologický problém*. Brno: Spisy Univerzity J. E. Purkyně v Brně, Filozofická fakulta – Opera Universitatis Purkynianae Brunensis, Facultas philosophica.
- Nový Lubomír. 1994. *Filosof T. G. Masaryk. Problémové skici*. Brno: Doplněk.
- Nowak Stefan. 1975. *Metodologie sociologických výzkumů*. Praha: Svoboda.
- Obrdlíková Juliana. 1968. „Sociologická teorie I. A. Bláhy“. *Sociologický časopis* 4(3):310–323.
- Obrdlíková Juliana a Dušan Slávik. 1968. *Sociologická čítanka. Ukázky z děl československých sociologů*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně.
- O'Henry. 1972. „Handlíř z Blackjacku“. In *Zpověď humoristova*. Praha: Melantrich, str. 271–282. (*A Blackjack Bargainer*).
- O'Henry. 1961. *Romance čumilů*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury.
- Ortega y Gasset Jose. 1933. *Vzpouza davů*. Praha: Orbis (1930. *La rebelión de las masas*).
- Ortega y Gasset Jose. 1969. *Úkol naší doby*. Praha: Mladá fronta (1930. *El tema de nuestro tiempo*).
- Orwell George. 2009. 1984. Praha: Československý spisovatel (1949. *Nineteen Eighty-Four*).
- Orwell George. 2015a. *Zvířecí farma*. Praha: Argo (1945. *Animal Farm*).
- Orwell George. 2015b. *Na dně v Paříži a Londýně*. Praha: Argo (1933. *Down and Out in Paris and London*).
- Osgood Charles. E., George J. Suci G. and Percy H. Tannenbaum. 1957. *The Measurement of Meaning*. Urbana: University of Illinois Press.
- Otáhal Milan. 2002. *Normalizace 1969–1989: příspěvek ke stavu bádání*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR.
- Pácl Pavel. 1990. *Sociologie životního způsobu*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Pácl Pavel. 1990. „Josef Solař sedmdesátiletý“. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity* G33:85–86.
- Parsons Talcott. 1949. *The Structure of Social Action*. Glencoe: The Free Press.
- Parsons Talcott. 1971. *Společnosti. Vývojové a srovnávací hodnocení*. Praha: Svoboda (1966. *Societies. Evolutionary and Comparative Perspective*).

- Pasternak Boris. 1990. *Doktor Živago*. Praha: Lidové nakladatelství (vydán v Itálii v roce 1958).
- Pazderka Josef (ed.). 2011. *Invaze 1968. Ruský pohled*. Praha: Torst.
- Pecka Emanuel. 2011. „Proces tzv. normalizace v české sociologii“. *Historická sociologie*, 1:77–94.
- Pechar Jiří (ed.). 1992. *Pojem krize v dnešním myšlení*. Praha: Filozofický ústav Akademie věd ČR.
- Pekař Josef. 1990. *O smyslu českých dějin*. Praha: Rozmluvy.
- Peregrin Jaroslav. 2008. *Filozofie pro normální lidi*. Praha: Dokořán.
- Peregrin Jaroslav. 2003. „Dvě úrovně sémantiky“. *Filozofický časopis*, 51(4):547–565.
- Petráň Josef. 2001. *Příběh Ouběnic: mikrohistorie české vesnice*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Petrusek Miloslav. 1969. *Sociometrie, teorie, metoda, techniky*. Praha: Svoboda.
- Petrusek Miloslav. 1993. *Teorie a metoda v moderní sociologii*. Praha: Karolinum.
- Petrusek Miloslav. 1997. „Proč číst Simmela na konci tisíciletí“. Pp. 159–189 in *Peníze v moderní kultuře a jiné eseje*, ed. Georg Simmel. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Petrusek Miloslav. 2002a. „Poučení ze zcela nekrizového vývoje české sociologie let 1989–2001“. *Sociologický časopis*, 38(1–2):7–15.
- Petrusek Miloslav. 2002b. „Ivo Možný: Česká společnost. Nejdůležitější fakta o kvalitě našeho života (recenze knihy)“. *Sociologický časopis*, 38(5):635–637.
- Petrusek Miloslav. 2004. „Výuka sociologie v čase tání a v časech normalizace (1964–1989)“. *Sociologický časopis*, 40(5):597–607.
- Petrusek Miloslav. 2012a. *Společnost a kultura. Sociologické úvahy a eseje*. Praha: Nadace Dagmar a Václava Havlových – VIZE 97. Z mého života (str. 162–174).
- Petrusek Miloslav. 2012b. „Můj obraz Iva Možného mezi třemi M“. *Sociologický časopis*, 48(4):794–796.
- Petrusek Miloslav. 2012c. „Masaryk mezi svými sociologickými současníky (k 75. výročí úmrtí)“. *Sociologický časopis*, 48(4):799–802.
- Petrusek Miloslav. 2020. „Sociologie, nebo zdravý rozum?“ *Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica 1 / Studia Sociologica*, str. 111–136.
- Petrusek et al. 2011. *Dějiny sociologie*. Praha: Grada.
- Pithart Petr. 1990. *Osmádesátý*. Praha: Rozmluvy.
- Pithart Petr. 2009. *Devětaosmdesátý*. Praha: Academia.
- Plaček Štěpán. 2010. *Život zpravodajského fanatika ve službách KSČ*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů.
- Plaňava Ivo a Milan Pilát (eds.). 2002. *Děti, mládež a rodiny v období transformace*. Brno: Barrister & Principal.
- Poe Edgar Allan. 2013. *Démon zvrácenosti*. Praha: Argo, str. 162–170, „Muž davu“ (1840. „The Man of the Crowd“); str. 352–368, „Odcizený dopis“ (1844. „The Purloined Letter“).
- Popper Karl R. 1959. „Prediction and Prophecy in the Social Sciences“. Pp. 276–285 in *Theories of History*, ed. Patrick Gardiner. Glencoe: The Free Press.
- Popper Karl R. 1994. *Bída historicismu*. Praha: Oikomenh.

Literatura

- Popper Karl R. 1995a. *Věčné hledání. Intelektuální autobiografie*. Praha: Vesmír, Prostor a Oikoy-menh.
- Popper Karl R. 1995b. *Hľadanie lepšieho sveta*. Bratislava: Archa.
- Popper Karl R. 1997. *Budoucnost je otevřená. Rozhovor u krbu mezi Konradem Lorenzem a Karlem R. Popperem (Symposium na počest 80. narozenin Karla R. Poppera)*. Praha: Vyšehrad.
- Popper Karl R. 1998. *Život je řešením problémů. O poznání, dějinách a politice*. Praha: Mladá fronta.
- Portes Alejandro. 2000. „The Two Meanings of Social Capital“. *Sociological forum*, 15(1):1–10.
- Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ. Praha: Oddělení propagandy a agitace ÚV KSČ, březen 1971.
- Proust Marcel. 2012. *Hledání ztraceného času. Čas znovu nalezený*. Praha: Rybka Publisher (1927. *À la recherche du temps perdu: Le Temps retrouvé*).
- Přidal Antonín. 2011. *Potulky knihami a časem*. Brno: Barrister & Principal.
- Puchner Martin. 2018. *Svět ve slovech anebo o síle příběhů utvářet národy, historii a civilizace*. Brno: Host.
- Putnam Robert David. 1993. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Putnam Robert David. 1995. „Bowling Alone: America's Declining Social Capital“. *Journal of Democracy*, 6(1):65–78.
- Putnam Robert David. 2000. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.
- Putnam Robert David. 2001. „Social Capital Measurement and Consequences“. *Isuma: Canadian Journal of Policy Research*, 2(Spring 2001)41:51.
- Putnam Robert David, Robert Leonardi and Raffaella Y. Nanetti. 1993. *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Rabušic Ladislav. 1994. „Škola sociálních studií Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně“. *Sociologický časopis*, 30(4):545.
- Rabušic Ladislav. 2016. „Sociologie jako umění Možného“. Smuteční řeč Ladislava Rabušice o jedné z největších osobností české sociologie Ivovi Možném [online]. <https://www.online.muni.cz/komentare/8176-rabusic-sociologie-jako-umeni-mozneho>.
- Rabušic Ladislav a Zuzana Kusá (eds.). 2020. *Odděleně spolu? Česko a Slovensko optikou vývoje hodnot po roce 1991*. Bratislava: Slovart.
- Rabušic Ladislav a Petr Mareš. 1996. „Je česká společnost anomická?“ *Sociologický časopis*, 32:175–188.
- Rabušic Ladislav, Petr Soukup a Petr Mareš. 2019. *Analýza sociálněvědních dat prostřednictvím SPSS*. Brno: Munipress (rozšířené původní vydání z roku 2015).
- Rickman H. P. 1979. „Wilhelm Dilthey and Biography“. *Biography*, 2(3):218–229.
- Riesman David, Nathan Glazer a Reuel Denney. 1968. *Osamělý dav*. Praha: Mladá fronta (1950. *The Lonely Crowd*).

- Rosling Hans. 2018. *Faktomluva. Deset důvodů, proč se mýlíme v pohledu na svět – a proč jsou věci lepší, než vypadají*. Brno: Jan Melvil.
- Rossi Paolo. 2004. „Vědec“. Pp. 253–276 in *Barokní člověk a jeho svět*, ed. Rosario Villarri. Praha: Vyšehrad.
- Rosten Leo. 1970. *Pan Kaplan má třídu rád*. Praha: Práce (1937. *The Education of Hyman Kaplan*).
- Rosten Leo. 1987. *Pan Kaplan má stále třídu rád*. Praha: Odeon (1976. *O Kaplan! My Kaplan!*).
- Ryba Jiří a Jiří Večerník. 2018. „Sirovátka Tomáš“. *Sociologická encyklopedie*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v. v. i. Dostupné z https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Sirov%C3%A1tka_Tom%C3%A1%C5%A1 [05-09-2023]
- Rychlík Jan. 2015. *Historie, mýty, jízdni řady*. Praha: Vyšehrad.
- Rychlík Jan. 2020. *Československo v období socialismu 1945–1989*. Praha: Vyšehrad.
- Sahlins Marshall. 1974. *Stone Age Economics*. London: Tavistock.
- Samuelson Paul a William Nordhaus. 1991. *Ekonomie*. Praha: Svoboda.
- Sands Philippe. 2021. *Kryší stezka. Lásky, lži a zločiny nacistického uprchlíka*. Praha: Prostor.
- Savage Mike. 2016. „The fall and rise of class analysis in British sociology, 1950–2016“. *Tempo Social*, 28(2):57–72.
- Savage Mike et al. 2013. „A New Model of Social Class? Findings from the BBC’s Great British Class Survey Experiment“. *Sociology*, 47(2):220–250.
- Savage Mike et al. 2015. *Social Class in the 21st Century*. London: Penguin.
- Sayer Andrew. 1992. *Method in Social Science. A realistic approach*. London: Routledge.
- Scruton Roger. 2015. *Piju, tedy jsem. Filozofův průvodce vínem*. Brno: Barister & Principal. (2009. *I Drink Therefore I Am*).
- Scruton Roger a Mark Dooley. 2021. *Hovory s Rogerem Scrutonem*. Brno: Masarykova univerzita.
- Sedlák Jiří. 1993. „Význam brněnské sociologické školy (BŠŠ) pro rozvoj sociálněvědního poznání“. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity*, 35:91–99.
- Seeman Melvin. 1959. „On the Meaning of Alienation“. *American Sociological Review*, 24:783–791.
- Sen Amartya. 1981. *Poverty and Famines. An Essay on Entitlement and Deprivation*. Oxford: Clarendon Press.
- Sen Amartya. 1992. *Inequality Reexamined*. New York: Oxford University Press.
- Shakespeare William. 1963. „Král Lear“. Pp. 21–131 in *William Shakespeare. Tragédie II*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury a hudby (původně publikováno 1606).
- Schopenhauer Arthur. 2019. *Umění dostat v každé debatě za pravdu. Eristická dialektika*. Praha: Portál.
- Schutz Alfred. 1962. „Common Sense and Scientific Interpretation of Human Action“. In *Collected Papers Vol. I., The Problem of Social Reality*, ed. Maurice Natanson. The Hague: Martinus Nijhoff.
- Schwanitz Dietrich. 2013. *Vzdělanost jako živý dialog s minulostí*. Praha: Prostor.
- Silverman David. 1993. *Interpreting Qualitative Data. Methods for Analysing Talk, Text and Interaction*. London: Sage.
- Simmel George. 2011. *Filozofie peněz*. Praha: Academia.

- Sirovátka Tomáš (ed.). 2002. *Menšiny a marginalizované skupiny v ČR*. Brno: Masarykova Univerzita; Georgetown: Georgetown University.
- Sirovátka Tomáš (ed.). 2004. *Sociální exkluze a inkluze menšin a marginalizovaných skupin*. Brno: Masarykova Univerzita; Georgetown: Georgetown University.
- Sirovátka Tomáš (ed.). 2006. *Sociální vyloučení a sociální politika*. Brno: Masarykova univerzita.
- Sirovátka Tomáš a Petr Mareš. 2006. „Chudoba, deprivace, sociální vyloučení: nezaměstnaní a pracující chudí“. *Sociologický časopis*, 42(4):627–655.
- Sirovátka Tomáš and Petr Mareš. 2009. „Poverty, Deprivation and Social Exclusion: The Unemployed and the Working Poor“. Pp. 1–23 in *Economics of Employment and Unemployment*, eds. Manon C. Fournier and Chloe S. Mercier. New York: Nova Science Publishers.
- Sirovátka Tomáš and Petr Mareš. 2011. „Solidarity on the Margins of European Society: Linking the European Social Model to Local Conditions and Solidarities“. Pp. 29–48 in *Reinventing Social Solidarity across Europe*, ed. Marion Elisson. Bristol: Polity Press.
- Sirovátka Tomáš, Petr Mareš, Jiří Večerník a Martin Zelený. 2002. *Monitorování chudoby v České republice. Úvodní studie*. Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.
- Skácel Jan. 1983. *Naděje s bukovými křídly*. Praha: Mladá fronta.
- Skovajsa Marek. 2020. „Bláha, Obrdlík a Eubank: brněnské kontakty s americkými sociology v souvislostech mezinárodní sociologie“. *Sociální studia*, str. 35–52.
- Snyder Timothy. 2013. *Krvavé země: Evropa mezi Hitlerem a Stalinem*. Praha: Paseka a Prostor (2010. *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*).
- Snyder Timothy a Tony Judt. 2013. *Intelektuál ve dvacátém století*. Praha: Prostor.
- Sokol Jan. 2010. *Slovník filozofických pojmů*. Praha: Vyšehrad.
- Solženicyn Alexandr. 1963. *Jeden den Ivana Děnísoviče*. Praha: Nakladatelství politické literatury.
- Solženicyn Alexandr. 2011. *Souostroví Gulag*. Praha: Academia (1973. *Archipelag Gulag*).
- Sorokin Pitrim Alexandrovič. 1947. *Krise našeho věku*. Praha: Tiskařské a vydavatelské družstvo československého obchodnictva (1941. *The Crisis of Our Age: The Social and Cultural Outlook*).
- Soukup Petr, Ladislav Rabušic a Petr Mareš. 2023. *Statistická analýza sociálněvědních dat v R*. Brno: Masarykova univerzita.
- Srole Leo. 1956. „Social Integration and Certain Corollaries: An Exploratory Study“. *American Sociological Review*, 21:709–716.
- Standing Guy. 2018. *Prekariát*. Praha: Rubato (2011. *The Precariat: The New Dangerous Class*).
- Stendhal. 1974. *Kartouza parmská*. Praha: Odeon (1839. *La Chartreuse de Parme*).
- Strítěcký Jaroslav. 1973. „Wilhelma Diltheye založení vědy duchovní a pozitivismus Johna Stuarta Milla“. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské university*, G 17:45–55.
- Strítěcký Jaroslav. 1979. „Prameny naděje“. Pp. 409–427 in *Walter Benjamin; dílo a jeho zdroj*. Praha: Odeon (znovu přetištěno pp. 13–28 in Jaroslav Strítěcký; *Studie a stati 2*. Brno: Masarykova univerzita).
- Strítěcký Jaroslav. 1985. *Dějiny a dějinnost: Studie k problému jednoty a jednotlivého u Diltheye a Kanta*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně.

- Střítecký Jaroslav. 1990. „Příroda redukována a neredukovaná“. *Universitas*, 23(5 a 6):30–35 a 37–41 (znovu přetištěno pp. 114–119 in Jaroslav Střítecký. *Studie a stati 2*. Brno: Masarykova univerzita).
- Střítecký Jaroslav. 1991. „Goethova prkna“. *Slovenské pohľady na literatúru a umenie*, 107(6):90–94 (znovu přetištěno pp. 213–217 in Jaroslav Střítecký. *Studie a stati 2*. Brno: Masarykova univerzita).
- Střítecký Jaroslav. 1993. „Zde a nyní. Herman Broch dnes“. *Světová literatura*, 38(6):44–51 (znovu přetištěno pp. 128–141 in Jaroslav Střítecký. *Studie a stati 2*. Brno: Masarykova univerzita).
- Střítecký Jaroslav. 1997. „Zpráva o jednom životě“. Pp. 461–466 in Klaus Mann. *Bod obratu*. Praha: Mladá fronta (znovu přetištěno pp. 213–217 „Svědectví prožitého života“ in Jaroslav Střítecký. *Studie a stati 2*. Brno: Masarykova univerzita).
- Sue Eugène. 1970. *Tajnosti pařížské*. Praha: Odeon (1843. *Les Mystères de Paris*).
- Suk Jiří. 2021. *Šťastné zítřky, úzkostné včerejšky: Eseje a jiné texty o kolizích na české cestě ke komunismu*. Praha: Nakladatelství Lidových novin.
- Swaan Abram de. 1988. *In Care of the State. Health, Care, Education and Welfare in Europe and the USA in the Modern Era*. Oxford: Oxford University Press.
- Szczepański Jan. 1966. *Základní sociologické pojmy*. Praha: Svoboda (1963. *Elementarne pojęcia socjologii*).
- Szczepański Jan. 1967. *Sociológia: vývin problematiky a metód*. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry (1961. *Socjologia. Rozwój problematyki i metod*).
- Szczepański Jan. 1968. *Spektrum společnosti*. Praha: Mladá fronta.
- Szelenyi Iván. 1990. „Strategie a důsledky přechodu od redistributivní ke smíšené hospodářské soustavě“. Přednáška na katedře sociologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v březnu 1990.
- Sztompka Piotr. 1999. *Trust. A Sociological Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Šima Karel a Petr Pabian. 2013. *Ztracený Humboldtův ráj. Ideologie jednoty výzkumu a výuky ve vysokém školství*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Šimečka Milan. 1989. *Obnovení pořádku*. Brno: FF UJEP.
- Škvorecký Josef. 1969. *Lviče*. Praha: Československý spisovatel.
- Škvorecký Josef. 2012. *Příběh inženýra lidských duší*. Praha: Plus (poprvé vyšel v roce 1977 v exilovém nakladatelství '68 Publishers).
- Šrubař Ilja. 1998. „Max Weber a Tomáš Garrigue Masaryk“. *Sociologický časopis*, 34(4):417–426.
- Taine Hippolyte. 1906. *Francie před revolucí*. Praha: Karel Sokol (1875. *Les Origines de la France contemporaine. L'ancien régime*).
- Taylor Frederick Winslow. 1911. *The Principles of Scientific Management*. New York and London: Harper & Brothers (česky 1925. *Zásady vědeckého vedení*. Praha: Sfinx).
- Texler Jiří. 1996. *Despotický socialismus: Selhání utopie*. Praha: Academia.
- Thomas William Isaac and Dorothy Swaine Thomas. 1928. *The Child in America: Behavior Problems and Programs*. New York: Knopf.
- Tocqueville Alexis de. 2003a. *Starý režim a revoluce*. Praha: Academia.

Literatura

- Tocqueville Alexis de. 2003b. *Journeys to England and Ireland*. London: Transaction (1835).
- Toffler Alvin. 2004. „Vlna za vlnou“. Pp. 131–158 in *Rozhovory o budoucnosti*, ed. Jacek Żakowski. Praha: Mladá fronta.
- Tolstoj Lev Nikolajevič. 1928. *Vojna a mír*. Praha: Melantrich.
- Tolstoj Lev Nikolajevič. 1973. *Anna Kareninová*. Praha: Lidové nakladatelství (1877. *Anna Karenina*).
- Tönnies Ferdinand. 1887. *Gemeinschaft und Gesellschaft*. Leipzig: Fues's Verlag.
- Trommsdorff Gisela and Bernard Nauck. 2005. *Value of Children in Cross-Cultural Perspective*. Lengerich: Pabst Science Publisher.
- Uhde Milan. 2013. *Objevy pozdního čtenáře. „Druhé čtení“ českých autorů od Máchy k Havlovi*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Vaculík Ludvík. 1966. *Sekyra*. Praha: Československý spisovatel.
- Vaculík Ludvík. 1995. *Moji milí spolužáci*. Praha: Mladá fronta.
- Vaculík Ludvík. 2008. „Když slyším jméno Baťa“. *Lidové noviny*, 8. září 2008.
- Vaněk Miroslav a Pavel Urbánek (eds.). 2005. *Vítězové? Porážení?* Praha: Prostor.
- Večerník Jiří. 1991. „Úvod do studia chudoby v Československu“. *Sociologický časopis*, 27(5):577–602.
- Večerník Jiří. 1993. „Nadace START pro výzkum sociální transformace“. *Sociologický časopis*, 29(2): 272–274.
- Večerník Jiří. 1998. *Zpráva o vývoji české společnosti 1989–1998*. Praha: Academia.
- Večerník Jiří. 2011. „Empirický výzkum chudoby v českých zemích ve třech historických obdobích“. *Data a výzkum – SDA Info*, 5(2):133–146.
- Večerník Jiří a Martina Mysíková. 2015. *Chudoba v České republice: kritický pohled na evropské ukazatele*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Veselý Vilém. 2016. *600 hesel*. Zlín: Nadace Tomáše Bati (původní vydání 1939).
- Veyne Paul. 2010. *Jak se píše dějiny*. Praha: Pavel Mervart.
- Vic George and Paul Wilding. 1993. *Welfare and Ideology*. New York: Prentice Hall.
- Vido Roman. 2016. „V té společnosti to praská...“ Rozhovor s profesorem Ivem Možným. *Sociální studia / Social Studies*, 3:123–126.
- Villarri Rosario. 2004. *Barokní člověk a jeho svět*. Praha: Vyšehrad.
- Weber Max. 1997. *Autorita, etika a společnost*. Praha: Mladá fronta.
- Weber Max. 2009a. *Metodologie, sociologie a politika*. Praha: Oikoymenh.
- Weber Max. 2009b. „Objektivita sociálněvědního a sociálněpolitického poznání“. Pp. 7–63 in Weber. *Metodologie, sociologie a politika*, ed. Miloš Havelka. Praha: Oikoymenh.
- Weizsäcker Carl Friedrich von. 1972. *Dějiny přírody*. Praha: Svoboda.
- Weizsäcker Carl Friedrich von. 1994. „O krizi – 1“. *Vesmír* 73(4).
- Weizsäcker Carl Friedrich von. 1994. „O krizi – 2“. *Vesmír* 73(5).
- Welzer Harald, Sabine Mollerová a Karoline Tschuggnallová. 2010. *Můj děda nebyl nácek. Nacismus a holokaust v rodinné paměti*. Praha: Argo.
- Veselý Vilém. 2016. *600 hesel Baťa*. Zlín: Nadace Tomáše Bati (původní vydání 1939).
- Whyte William H. 1968. *Organizační člověk*. Praha: Svoboda (1956. *The Organization Man*).

- Wiatr Jerzy Józef. 1970. *Angažovaná sociologie*. Praha: Mladá fronta.
- Wiatr Jerzy Józef. 1968. *Společnost. Úvod do systematické sociologie*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství (1979. *Spoleczeństwo. Wstęp do socjologii systematycznej*).
- Winch Peter. 2004. *Idea sociální vědy a její vztah k filosofii*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (1958. *The Idea of a Social Science and its Relation to Philosophy*).
- Wirth Louis. 1938. „Urbanism as a Way of Life“. *The American Journal of Sociology* 44(1):1–24.
- Wittgenstein Ludwig. 1993a. *Rozličné poznámky*. Praha: Mladá fronta.
- Wittgenstein Ludwig. 1993b. *Filozofická zkoumání*. Praha: Filozofický ústav AV ČR.
- Wittgenstein Ludwig. 2010. *O jistotě*. Praha: Academia.
- Wittgenstein Ludwig. 2015. *Filozofické poznámky*. Praha: Filosofia.
- Zábrana Jan. 2001. *Celý život. Výbor z deníků 1948–1984*. Praha: Torst.
- Žakowski Jacek. 2004. *Rozhovory o budoucnosti*. Praha: Mladá fronta.
- Zamjatin Jevgenij. 1927. *My*. Praha: Aventinum (napsáno v roce 1920).
- Zweig Stefan. 2019. *Svět včerejška. Vzpomínky jednoho Evropana*. Praha: Malvern (1942. *Die Welt von Gestern*).

MOJE DOBRODRUŽNÁ CESTA SOCIOLOGIÍ

100 let sociologie v Brně z mého pohledu

Petr Mareš

Odpovědná redakce Martina Dvořáková

Jazyková redakce Veronika Ptáčková

Grafická a typografická úprava a návrh obálky Pavel Křepela

Ilustraci Vladimíra Jiránka na obálku poskytlo BoBa STUDIO s.r.o.

Vydala Masarykova univerzita, Žerotínovo nám. 617/9, 601 77 Brno

druhé, přepracované a doplněné elektronické vydání, Brno 2023

ISBN 978-80-280-0379-1

Petr Mareš je emeritním profesorem na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Sociologii vystudoval v letech 1969–1974, po absolutoriu pracoval jako podnikový sociolog ve Zlíně. V roce 1990 ho Ivo Možný přizval do týmu revitalizující brněnskou katedru sociologie, v roce 1995 vedení této katedry od Možného převzal a vedl ji ro roku 2002. Hlavním předmětem jeho zájmu byly sociální problémy jako nezaměstnanost, chudoba, sociální exkluze a též otázky sociální integrace a reprodukce. Vedle toho na katedře vyučoval sociologickou metodologii, jak kvantitativní, tak i kvalitativní.

Dnes je vše hybridní, hybridní je i kniha, směsice informací o stoleté existenci sociologie na brněnské univerzitě, autobiografického vzpomínání na mou dobrodružnou cestu sociologií a pasáží, zmiňujících některé intelektuální a etické otázky, na něž jsem při své složité a dobrodružné cestě narážel. Pasáže se mohou mnohým mým kolegům a kolegyním jevit jako triviální, ale text knihy se obrací zejména na současnou generaci brněnských studentů a studentek sociologie, pro něž mohou být při jejich prvních dotecích se studovaným oborem užitečné.

Petr Mareš, Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity

Hlavním poučením této knihy je, že sociologie a společnost jsou siamská dvojčata. Stýkají se a potýkají. Autor to ukazuje na příbězích brněnské sociologie v době politického zglajchšaltování (1969–1989) a její následné revitalizace, kdy se otevřel prostor pro svobodná bádání. Devastace nebyla naštěstí smrtelná, takže revitalizace mohla navázat na sice úzkou, ale solidní základnu těch učitelů a jejich studentů, jejichž vztah k oboru se formoval už ve druhé polovině 60. let a v 70. letech minulého století. Jde o pozoruhodné dílo z oboru historie a sociologie vědy, opírající se o metodologii ego historie a o bohatou empirickou evidenci. Doporučuji ji nejen studentům a absolventům sociologie, ale všem, kteří se zajímají o postavení sociálních věd v soudobých společnostech.

Martin Potůček, Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy

**MUNI
PRESS**

**MUNI
FSS**

